

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ
МИНИСТРЛІГІ**

**Қ. И. СӘТБАЕВ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ТЕХНИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ**

**С.Т.ӘДЕНОВ, А. Х. ХОЖАМҚҰЛ, Ғ.К. КОТОШЕВА,
А. Н. КУДЕРИНА**

ФИЛОСОФИЯ

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
оқулық ретінде ұсынған

Алматы 2007

ЖОК 1 (075)
ББК ЖЮ я 73

Ә С.Т. Әденов, А.Х. Хожамқұл, Ғ.К. Котошева, А.Н. Кудерина.
Философия: Оқулық. – Алматы: ҚазҰТУ, 2007, 259 б.

ISBN 9965-843-51-1

Бұл оқулықта техникалық жоғарғы оқу орындарының студенттеріне ыңғайландырылып, философия мәселелері бойынша қысқаша материалдар берілген. Қарастырылатын материалдар мазмұны ҚР Білім және ғылым министрлігі бекіткен жоғарғы оқу орындарына арналған мемлекеттік стандартқа сәйкес жасалған. Оқулықтың студенттердің ғылыми білімінің өсуіне, тәлім-тәрбиесі мен ой-өрістерінің жетілуіне пайдасы тиері сөзсіз.

АВТОРЛАР:

1. Әденов С.Т. – доцент; II– тарау. 2.1, 2.2, 2.3 тақырыптар.
2. Хожамқұл А.Х. – доцент; Кіріспе, I, III–тарау. 1.2, 1.4, 1.5, 1.6, 1.7, 3.2 – тақырыптар.
3. Котошева Ғ.К. – доцент; I, II– тарау. 1.1, 1.3, 1.8, 1.9, 2,4 тақырыптар.
4. Кудерина А.Н. – оқытушы; III-тарау. 3.1, 3.3, тақырыптар, қосымшалар.

ББК ЖЮ я 73

Пікір жазғандар: К.Д.Кішібеков – ҚР ҰҒА академигі.

Ж. А. Алтаев – филос. ғыл. докторы, профессор;

Т. Х. Ғабитов – филос. ғыл. докторы, профессор;

Қ. А. Затов – филос. ғыл. канд., доцент.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрілігінің 2007 жылғы басылым жоспары бойынша басылды

ISBN 9965-843-51-1

© ҚазҰТУ, 2007

Аңдатпа

Бұл оқу құралында философияның мәселелеріне деген бүгінгі көзқарастар ескеріліп, оқу стандарттарына сай, техникалық жоғары оқу орындарының студенттеріне арналып жазылған. Кітаптың құрылымында, дәстүрлі тақырыптарының орналасуында да өзгерістер бар. Мысалы, кейінгі жылдары көп кездесе бермейтін диалектика тақырыбы мұнда әдейі бөлініп беріліп ол – болмыс, материя сұрақтарын құрастырғаннан кейін орналастырылды.

Біріншіден, соңғы кезде кеңінен таралған позитивистік көзқарастардың, әсіресе техникалық білім саласында көп тарап, компьютерлік құралдардың, математикалық, формальді ойлаудың өріс алуы, техникалық оқу орындарында диалектикалық, жан-жақты пікірталастық тұрғыда ойлауды кеңірек насихаттауды қажет етеді деуге болады.

Екіншіден, адам болмысы тақырыбы – алдыңғы тақырыптар шебіне келтіріліп, «Диалектикадан» кейінгі орынға қойылған. Тақырыптың бұлай қойылуына тек заман талабы ғана емес, сонымен қатар сананы материямен тікелей қарсы қою дәстүрінен алшақтау қажеттігі әсер етті. Адамды анықтамай, руханилық таным, т. б. тақыптарды қарау – логикаға сай келе бермес деп санадық.

Техника мамандығына байланысты бұл кітап «Аксиология» тақырыбын ғылым мен техника құндылығымен толықтырады. Мұнда студенттік өзіндік жұмысқа көп көңіл аударылуы, әдебиеттер тізімінің барынша толық болуын талап етеді. Ал қазақ тіліндегі философиялық әдебиеттің аздығына орай, орыс тіліндегі әдебиеттерді пайдалануға мәжбүр болдық.

КІРІСПЕ

Философия пәні мен оның қызметі

Философия – ғылымы адамзат мәдениетінің қайталанбас әрі ерекше құбылысы. Философияны мақсатты түрде оқу – ойлау мәдениетінің өсуіне, өзіндік сананың қалыптасуына, дүниежүзілік мәдениет пен өркениеттің байлықтарын тұрақты және жүйелі игеруге, табиғат, қоғам болмысының даму заңдылықтарын түсінуге, мамандықты саналы таңдап, жетілдіруге жетелейді.

Философия деген не? Дүниеде ол қашан пайда болды? Қалай дамыды? Философия бұдан бірнеше мың жыл бұрын Қытайда, Үнді елінде, Египетте, Вавилонда пайда болды. Бұдан 2500 жыл бұрын (б.з.д. V ғасыр шамасында) Афин қаласындағы грек демократиясында классикалық түрге ие болып, ерекше білім ретінде қалыптасты.

Дүние қалай жаратылған, бастамасы қайда? Ол мәңгілік пе? Адам дегеніміз не, оның дүниедегі орны қандай? Ақиқат пен жалғанның ара салмағы неде? Өмір сүрудің мәні бар ма? Адам өмірінің мәні неде? Адам баласы қалай пайда болды? Қозғалыс мәңгі ме, әлде уақытша ма? Адам мен жануарлар өмірі және олардың қатынасы қалай? Олардың өмір сүру ортасы деген не? Осындай «мәңгілік» сұрақтарға жауап іздеу – философияның міндеті. Екіншіден, адамның дүниеге қарым-қатынасы сан-қилы. Осыған сәйкес адамның көзқарасы да әртүрлі. Олардың себебін біліп, ажырата білу де керек. «Дүниеге көзқарас» термині ғылым тіліне, күнделікті сөзге терең енді. Ол алғашқы рет XVIII ғ. неміс философиясы мен мәдениетінде (Кант, Фихте, Гете) кездеседі, адамға тән, оны іштей реттеп отыратын, рухани құрылымды белгілейді. Дүниеге көзқарасты анықтаудың ең жақын әдісі – білім мен құндылық қатынасты байланыстыру. Мазмұны тұрғысынан, ол адамның дүниеге және сол дүниедегі адамның орнына қатысты көзқарас, тұтастыққа ие болған жүйе. Байқау, сезу және ойлау арқылы да пайда болатыны білімге байланысты.

Білім дегеніміз – объективті, біздің санамызға, іс-әрекетімізге тәуелсіз өтіп жатқан заттар мен құбылыстардың, қатынастардың құрылымы мен заңдылықтары, басқалармен байланысы туралы деректер жиынтығы саналса, құндылық адамдардың, олардың әртүрлі дәрежедегі топтардың (отбасы, еңбек ұжымы, тұрғындар қауымы, ұлт, халық, адамзат, т. б.) тарихи даму сұранысына сай сол заттар мен құбылыстарды бағалауы, өз іс-әрекеттеріне қатыстыруы немесе ескермеуі. Осы ретте дүниеге көзқарас әрқашан объективтік білім мен

субъективтік құндылықтың бірлігі болып табылады. Олар бір-бірімен қайшылыққа келіп, бірін-бірі жетелеп, дүниеге көзқарасты тереңдете түседі, оның ғылыми объективті бастауын кеңейтіп отырады. Сондықтан білім деңгейіне байланыстырып, дүниеге деген көзқарастың дәрежелерін ажыратуға болады.

Астрономияда – аспан әлеміндегі денелердің құрылымы мен қозғалысы зерттелсе, – математика, есептеу саласы, геометрия – математиканың бір тарауы ретінде үшбұрыш, текше, квадрат, геометриялық дене, шар, пирамидаларды, натурфилософия – табиғатты зерттеу ілімі ретінде теориялық көзқарастар жүйесін қалыптастырады. Көрінген білімде әртүрлі дәрежедегі бағалау белгісі болғандықтан, бейнелейтін затқа байланысты ғылыми, діни, философиялық, әдептілік, саяси, экономикалық, т.б. көзқарастар ажыратылады.

Саналы адам шамамен 50 мың жыл бұрын пайда болды деп есептеледі. Олай болса адамдар көзқарасы осыдан бастап, әрқилы қалыптаса бастады.

Көзқарастың түрлері:

1. Жай немесе қарапайым көзқарас, күнделікті өмір қажетінен туған білім мен құндылықтар жиынтығы.

2. Теориялық көзқарас – белгілі бір тәртіпке келтірілген, жүйеге салынған көзқарас.

3. Ғылыми-теориялық көзқарас; дін – теориялық, бірақ ғылыми емес.

Философияны ғылым ретінде қарағанда, одан дүниетанымдық, теориялық, әдістемелік (жалпы ғылым әдісі немесе жеке ғылымдардың әдісі туралы) мазмұндарды ажыратуға болады. Олар табиғатты, қоғамды, адам санасын тұтас бір құбылыс ретінде алып, бәріне ортақ жалпы заңдылықтарды ашып, объективтік шындық жөнінде негізгі қағидалар жүйесін қалыптастырады. Болып жатқан белгілі бір жағдайларды жаңаша танып байқау, белгілі тәртіпте ұғынуды ұсынады.

Көзқарас – әр түрде әр адамда өзінше қалыптасады. Былайша айтқанда, (*прогрессивтік, реакциондық, кертартпалық*), консервативтік, интернационалдық, патриоттық, гуманистік (адамгершілік), ғылыми-сипаттарда көрініс береді.

Көзқарас – дегеніміз – дүниеге белгілі бір түсінікпен қарау. Көзқарас болу үшін сана, ал оның жетілуі үшін білім керек. Ол неғұрлым көп білу, ынталану арқылы жүреді. Көзқарас – негізінен әртүрлі дәрежеде қалыптасады.

1. **Сезімдік.** Сезім сананы оятады. Мысалы, музыка адамды қуантады, әдемі әсер береді, ойды билейді, ал кей қайғылы әуендер – адамды қайғыртады.

2. **Ұғым** – жеке қабылдау бейнелерін жинақтаудан туады. Қорқу, уайымдау, қуану күйлері (эмоциялар) бейнелердің ерекшеліктеріне әсер етеді.

3. **Ұғыну** – ойға салу, неге олай болды деп пайымдау алғашқы көзқарастарды тудырады.

4. **Илану** (сену). Иланусыз көзқарас болмайды, сенім күресуді талап етеді. Дін де илануды (нануды) талап етеді, бірақ ол ешнәрсенің себебін ашпайды. Наным, сенім – көзқарастың өзегі.

5. **Тұрақты пікір.** Пікір тұрақталмаса, көзқарастың мәні болмайды. Дүниеге көзқарас бағалаудан, іс-әрекеттен ғана тумайды, объективтік шындықтың адамға ықпал жасайтын әсерінен пайда болады. Олар: күдіктену, уайымдау, қайғыру, мазасыздану, қорқу, ренжу, шаттану, масаттану және қуану. Бұлар адам интеллектісі мен эмоциясына тікелей байланысты. Эмоция (сезіну, әуестік, көңілкүйі) - әрдайым ізденістің бастамасы.

Ғалым, акын, артист болу үшін де адамның эмоциясы (ішкі дүниесі, сезімі) бай болуы керек. «Көз – адамның ішкі дүниесінің айнасы». Тұрақты көзқарастың екінші бір негізі теория болуы шарт.

Көзқарастың тарихи түрлері: миф, дін, философия. Дүниеге көзқарастың тарихи алғашқы түрі – миф (аңыз, ертегі). Мифология (гр. mythos – аңыз, logos – ілім) қоғамдық сананың түрі. Дүниені түсінудің бұл архаикалық түрі – біздің ертедегі бабаларымыздың өмірінде маңызды рөл атқарды, алғашқы қауым адамын табиғатпен үйлесімді біріктіре білді, рулық өмірді реттеп отырды. Миф – қоршаған ортаны қиял, керемет, ғажап ретінде қабылдауға мүмкіндік берді. Миф – мына негізгі сұрақтарға жауап беруге тырысады: әлемнің пайда болу жолдары, жер және адам қатынасы, табиғи құбылыстар, оларды түсіну, мәнін ашу, адам тағдырының көзі, адам қызметі мен оның табыстары, намыс пен ар мәселесі, қарыз бен борыш, этика және өнегелік, т.б.

Мифтің ерекшелігі: табиғатқа адамның өз қасиеттерін беріп, адам қатарына қосуы, күдіретті құдайдың бар болуына кәміл сену. Адамдардың өзара қатынасы және әрекеті, абстрактылық толғануы (рефлексия – сананың өз-өзіне бағытталып, өзінің психикалық күйіне ой жүгіртуі) нақты өмірдегі шаруашылықты практикалық бағытта дамытып, апаттан қорғауға арналады. Бұл мәселелерде мифологиялық сюжеттердің біртүрлілігі және үстірттілігі басым, яғни барлық халықтар бастауын дүниеге көзқарастың осы деңгейінен алады.

Әрбір жеке адам өз дамуында адамзат тарихын өте қысқа түрде қайталайтынын В. И. Ленин айтқандай, мифологиялық сананы жас баланың санасымен теңестіруге болады. Олар да өзінің саналы жан екенін түсінбей ойыншықтармен сөйлесіп, ұрысып, әке-шешесінің өзіне істегенін оларға істеп, шын көңілмен оларды өздеріне тең санап өмір сүреді. Балалар санасы да синкретикалық сипатта көрінеді. Сана біртұтас қалыпта, ақыл мен сезім деңгейлері ажыратылмаған, жақсы мен жаман істер анықталмаған күйде өтеді. «Балалы үйде ұрлық жатпайды» деген қазақ халқының мақалы да осыдан туған болар. Бала тек өсе келе, шындықты жасырмай айтып, таяқ жегеннен кейін ғана өтірік айтуға, кейбір ойын, іс-әрекетін жасырып қалуға, яғни ақыл мен сезімде берілгенді тежеп ұстауға үйренеді. Мифологиялық сана арқылы ғана адамдар алғашқы қауымға бірігіп, адамдық қатынастарды дамытып, жетілдіре алады. Ұрпақ жалғастырудың не себепті өтетінін білмеуге байланысты ру мүшелерін бір тотемнің (көбіне жануарлардың бір түрі) тұқымдары деп санап, өзара бауырластық, теңдік, көмектесу талаптарын, кейін сүйіспеншілік, борышты болу қасиеттерін дамытты. Биологияның «тіршіліктің басқа түрлерімен және өзара мәңгі күресу» заңының шеңберінен шығып, әлеуметтік заңдылықтарға бағынуға үлкен қадам жасады. Өздерінің рухани, жандық сипатын (санадағы бейне, түсініктерге сүйеніп, жоспарлы түрде іс-әрекет жасау) жетілдіре түсті.

Миф сананы оятады, прогресс дамуының негізі – жазба мәдениетінің пайда болуы арқылы дін, философияға біртіндеп өтеді.

Дін – көзқарастың бір түрі. Дін – табиғаттан тыс газжап күштердің бар болуына негізделінген сенім. Ол адам өміріне және қоршаған ортаға ықпал етеді. Діни көзқарас қоршаған ортаны сезімдік, бейнелік – эмоционалдық түрде қабылдауды сипаттайды.

Дін қазіргі кезде үш дүниежүзілік діндерден: *христиан, ислам, буддизм* және көптеген ұлттық діндерден: *синтоизм, иудаизм, индуизм, тәңірлік, конфуцийлік, даосизм, т. б.* тұрады. Дін адамдардың үлкен топтарын – халықтарды біріктіріп, қоғамды идеялдар арқылы тұрақтандырады. Ол мәдениеттің кеңістікте тарауына мүмкіндік туғызды да, ортақ салт-дәстүрлердің қалыптасуына ықпал етеді. Өнегелік-тәрбиелік саласы да жақынына сүйіспеншілік, қайғысына ортақтасу, адалдық, төзімділік, парасаттылықты міндет деп санайды. Дін адамды адамгершілікке, тазалыққа үйретеді.

Діни сенім заңды, тарихи түрде қалыптасады. Тотемдік сенімнен табиғаттан тыс күшке (құдай, сайтанға) сенудің арасында табиғаттың дүлей күштеріне (найзағай, теңіз, ай, күн) сену жатыр - оны пұтқа (заттық формадағы нәрсеге: икона, сурет, мүсіндерге) илану деп

санайды. Шынайы дін жеке заттан бүкіл аспанға, әлемдік ғарышқа табыну (тәңірге сену, конфуциялық ілім), абстрактылық күштер күресі (зооастризмдегі жарық пен түнектің мәңгі шайқасы, кезектеле жеңіске жетуі) идеялары арқылы жетіліп, қазіргі әлемдік діндерде қалыптасты. Бұл негізінен сананың жетілуі, абстракциялық ойлаудың, жақсы мен жамандық идеяларын құрастыра білу мүмкіндігінің пайда болу жемісі. Идеалдар да жоқтан алынған жоқ, ол реалдық адам болмысының карама-қарсы бастауларын жинақтаудың нәтижесі. *Жамандық* – адам бойындағы биологиялық заңдылықтар (тек өз қамын ойлау, жануарлық инстинктіге бағыну, ұмтылыстарына жету үшін күшке, алдауға сүйену, т. б.), *жақсылық* – тәрбиеден алынған әлеуметтік заңдылықтарды пір тұтып дамыту. Адам бойындағы реалды қасиеттер топтастырылып, бірі – сайтан жолы, екіншісі – құдай, имандылық жолы аталып, олардың мәңгілік күресі мойындалды. Тек қоғамда ғана адам болып туып, өмір сүре алатындығы ескеріліп, оның тұрақтылығын, бейбіт дамуын қалайды. Бірақ, үстемдік етуші әулеттер, тап пен ұлттар, елдің көңілін ішкі теріс шешімдегі мәселелерден басқаға аудару үшін, діндердің әртүрлі көзқарастарды ұстанатынын, бұқара халықтың ғылыми білімнен алшақтығын пайдаланып, өздерінің саяси-экономикалық тартыстарын діни соғыстарға аударуға тырысатындығы да тарихта жиі кездеседі.

Діни көзқарас, сана мен сенім – қарапайым халықтың философиясы деуге де болады, яғни оның қоғамға қажеттілігі әлі де жоғалған жоқ. Егер рационалдық ғылыми білімнің әрқашан бүгінде шешімі жоқ бір нәрселерге тап болып отыратындығын, ал сенім – тек тұтастық ретіндегі көзқарастың жемісі болғандықтан, жетіспеген білімді адамдар мифологиямен толықтыратынын пайымдасак, дінді мәңгі қоғамдық құбылыс деу орынды. Оның тәрбиелік мәні өте зор, себебі әрбір жаңа ұрпақ биологиялық заңдылықтардан тек өз күшімен, ақылымен арылуы қиын, ал мемлекет тарапынан күш көрсету – көбіне кері нәтижелер әкеледі. Сондықтан, оның мифологиялық бастамаларын символдар ретінде қарап, біртіндеп рационалдық күйге көшіріп, әлемдік діндердің алшақтаған идеологиясынан құтылып, діни сенімді адам көзқарасының қажетті бастауларының бірі санауға ұмтылған жөн. *Діннің үш элементі бар: діни мүсініктер, діни сезімдер, діни табыну мен әдет-ғұрып жоралары.* Олар әлеуметтік жағдайларға байланысты әртүрлі болып келеді. **Дін дүниені екіге бөледі: о дүние және бұл дүние.** Дін өз нұсқауларын құдай атымен мәңгі-бақи бекітпекші болатын неғұрлым консервативтік идеологияның формасы болып табылады, яғни оны реформалау асығыстықты қаламайды.

Философия – көзқарастың бір түрі. Ертеде әр нәрсенің себебін білігісі келгендер, діни ұғымдар мен жай ұғымдарға қанағаттанбай құбылыстардың түбіне үңіліп, сол туралы өзіндік пікір айтты. Оларды – «философ» деп атайды. «Философ» деген сөзді алғашқы рет гректің, ойшыл, математигі Пифагор (580-500 б.ғ.д) енгізді. Бұл термин Еуропа мәдениетінде Платонның (427-347 б.ғ.д) атымен тығыз байланысты. Philo – сүйемін, sophia – даналық, яғни даналықты сүйемін деген мағынаны береді. Араб тілінде «фәлсәфа» деп аталады.

Философ – алғашқыда әрі дана, әрі табиғатты зерттеуші, сынаушы, байқаушы ретінде бой көрсетті. Сондықтан бұларды «натурфилософтар» деп атады. Философияның дүниеге келуі дегеніміз – өмірлік тәжірибеде адам сезімінің, идеалдық үміт пен әлем туралы білімнің үйлесімдігін іздеу нәтижесінде ерекше рухтың қалыптасуы болады. Философия пайда болғаннан бастап барлық ғылымды қамтыды, яғни ғылымның ғылымы болды. Кейінірек әр пән өз алдына ғылыми пән ретінде қалыптасты. Б.з.д IV ғ. ежелгі Грекияда теориялық логика пәні, ал б.з.д. II ғ. математика (Евклид геометриясы және арифметика), астрономия (астрологиямен бірге), кейінірек филология, т.б. бөлінді, яғни ғылымды жіктеу дифференциялау (бөлшектеу) басталады.

Әр дәуірде философиялық ілімдердің ішіндегі ғылымның құрамында әртүрлі көзқарас болды. Эллиндік дәуірде стоиктер мен эпикуршылар философияны логика, физика және этика деп жеке бөліктерге бөлді. Оны бақшаға теңеді. Бақтың қоршауы – логика (логикаға танымның барлық мәселелерін, тіпті тілді де қосады), физика – оның жемістері, яғни табиғатқа байланысты (астрономиялық, физикалық, биологиялық, т. б. білімдер). Этика – адамның мінез-құлқы, тәртібі туралы ғылым, ол философияның ұйытқысы (ядрасы), ол бағыт пен керекті тәртіпке жол көрсетеді деп саналды.

Орта ғасырда Схоластикалық философияны болмыстың негізгі себебі және жоғарғы принципі туралы ғылым ретінде түсіне бастады, сонымен бірге ол «діни ілімнің құлы» болып саналды. Қайта Өрлеу дәуірі философиясының ерекше сапалы бөлігі - натурфилософия (табиғат философиясы). Жаңа Заман философиясында жаратылыс ғылымдарының кешені қалыптасты (физика, химия, биология, т.б.). Енді олар философия саласына тіпті кірмейтін болды және гуманитарлық ғылымдар (тарих, лингвистика, өнертану, т.б.) бөлінді.

Философия барлық ғылымдардың әдістемелік рөлін сақтап қалды. XIX-XX ғ. марксизмде Гегель философиясының негізінде философия пәні туралы төмендегі түсінік қалыптасты.

Философия дегеніміз – табиғат, қоғам және адам санасының ең жалпы даму заңдары туралы ғылым қоғамдық сананың бір түрі, көзқарастық теорияның негізі, философиялық пәндер жүйесі, адамның рухани дүниесінің қалыптасуына ықпал жасайтын ілім. Философия пәнін осылай түсінумен бірге, XX ғасырда әртүрлі философиялық ілімнің негізгі мәселесінің әртүрлі болуына байланысты, бұл сұрақтың шешу жолдары анықталды.

Философияның негізгі бөлімдері (тараулары):

1. *Онтология* (ontos-тіршілік, logos-ілім) – болмыс туралы ілім.
2. *Гносеология* (гр. gnosis-таным және logos-ілім) – таным туралы ілім. Эпистемология (гр. episteme – білім, logos – ілім, сөз) туралы ілім.
3. *Әлеуметтік философия* - қоғам туралы ілім.

Философияның пәндері:

1. *Логика, эстетика, этика, ғылыми әдістеме, ғылымдар философиясы* (математиканың, астрономияның, физиканың, биологияның, т.б. философиялық мәселелері).

2. *Антропология философиясы* - адам болмысы.
3. *Мәдениет философиясы* - мәдениет әлемі.
4. *Тарих философиясы.*
5. *Құқық философиясы* - мемлекеттік заңдар әлемі.
6. *Дін философиясы.*

Болмыстың бастамасы туралы сұрақ философияның негізгі мәселесі болып саналады. Оны ашық түрде алғашқы анықтаған *марксизм*, ол **монизм, дуализм, плюрализм** ұғымдарымен тығыз байланыста болды. *Монизм* (гр mones – біреу, жалғыз) – дүниенің негізінде бір ғана бастама бар деп танитын философиялық бағыт, *идеалистік* ілімдерде – *рух*, *материалистік* ұғымда – *материя*. Монистер деп – барлық дәйекті материалистерді (Демокрит, Фалес, Анаксимен, Анаксимандр, Гераклит, Дидро, Гольбах, Маркс, Ленин) және барлық дәйекті идеалистерді (Августин, Фома Аквинский, Кант, Гегель, Юм) санайды. *Дуализм* (лат. Duo – екеу) (И. Кант, Р. Декарт) – дүниенің негізі бір-біріне бағынбайтын, тепе-тең екі нәрседен – рух пен материядан басталады деп, материализм мен идеализмді үйлестіруге тырысатын ағым. *Плюрализм* (лат. Plurais – көптік) – дүниенің негізі бір-бірімен байланыссыз, белгілі бір бастамасы жоқ мәндерден тұрады дейтін ілім. Болмыстың негізінде көптеген (жер, су, рух, т.б.) нәрселер бар деп санайды.

Дүние негізінің сапасына сай, *философия* – *материализм* және *идеализм* болып бөлінеді.

Материализм – бұл философиядағы ағым, дүниенің негізі ретінде материяны (табиғатты) мойындайды. Үнді философиясында материализм

ежелгі Чарвака – Локаята мектебінде, Грек философиясында – Милет мектебінде, Гераклит, Демокрит, жаңа кезеңдерде – Бэкон, Локк, Спиноза, Дидро, Фейербах, Маркс, Герцен, Чернышевский және Ленин, француз ағартушыларының ілімдерінде дамыды. Материалистік ілім бойынша дүние, табиғат мәңгілік, ол жаралмайды, жойылмайды да, уақыт пен кеңістікте шексіз-шетсіз өмір сүреді.

Материализм тарих дамуында бірнеше сатыдан өтті:

1. *Стихиялық материалистер* – ертедегі Үндістанда, Грекияда құлдық қоғам тұсында, ғылыми білімдердің әлі дами қоймаған кезінде пайда болды. Фалес – суды, Анаксимен – ауаны, Анаксимандр апейрон, Гераклит – отты, Ксенофан – топырақты дүниенің негізі деп ойлаған.

2. *Метафизикалық* (немесе механикалық) материализм XVII-XVIII ғ. жаратылыстану ғылымдарымен, әсіресе механикамен өзара тығыз байланыста дамыған. Механика заңдарын абсолюттендіріп, бүкіл табиғатты, тіпті әлеуметтік құбылыстарды да механика заңдары тұрғысынан түсіндіруге ұмтылғандықтан, бұл материализм механистік деп аталған. Оның өкілдері: Бэкон, Гоббс, Гассенди, Спиноза, Ламетри, Дидро, Гельвецкий, Гольбах, т.б.

3. *Диалектикалық материализм*. Маркстік материализм бұрынғы философияға қарағанда мазмұны жағынан да, өзінің қоғамдық өмірдегі рөлі жағынан да сапалы, жан-жақты дамыған. Материализм мен диалектиканың органикалық бірлігіне сүйеніп, қоғамдық құбылыстарды да қамтиды.

Антропологиялық материализм. Адам психофизиологиялық тірі организм ретінде рух пен материяны біріктіреді. Бірақ, адам мен табиғаттың өзара әрекетінің негізі – қоғамдық – тарихи практика екенін мойындамайды. Өкілдері: Фейербах, Чернышевский.

Материализмде ерекше бөлінетін бағыт – тұрпайы (вульгарный) материализм. Олар ойлауды, сананы, психиканы материямен теңестірді, бауырдың – өтті, бүйректің – сұйық дәрет шығаратыны секілді, ойда «мидан шығады-мыс» деп ұйғарады. Сондықтан ойлау осы мағынасында материалдық болып табылады. Бұл – өрескел қате. Өкілдері: К. Фогт, Я. Молешотт, Л. Бюхнер (XIX ғғ.).

Материализмнің әлсіз жағы – сананың белсенді мәнін түсіндірмеуі, толық дәлелдей алмауы. Материализм философиядағы үстемдік етуші ағым ретінде демократиялық – грекияда, XVII ғ. – ағылшында, XVIII ғ. – францияда және XX ғ. – СССР мен социалистік мемлекеттерде өмір сүрді.

Идея (гр. түр, көрік). Идеализм – бұл философиядағы бағытта дүниенің, болмыстың негізі ретінде бір идеалдық мән мойындалады. Яғни, рух пен субъектіні негіз, ал материя мен табиғатты – туынды деп

санайды. Олардың пікірінше, ғылым ашқан табиғат пен қоғам заңдары, құбылыстар мен процестердің себептері тек санамызда орын алған жүйені білдіреді. *Идализмнің екі түрі бар: субъективтік, объективтік идеализм:*

Субъективтік идеализм – дүниенің, болмыстың негізі ретінде адамның санасы, адамның «менін» мойындайды. Бізді қоршаған дүние біздің түйсіктеріміздің жиынтығы деп санайды. Олар: Беркли, Мах, Авенариус, Фихте, Юм, Кант, экзистенциализм және феноменология жақтастары. «Мен ғана өмір сүремін, мен бар болсам барлығы да бар, мен жоқ болсам – барлығы да жоқ болады» деген субъективтік идеализмнің бір түрі *солипсизм* деп аталады. Идеялар адамның ақыл-ойында өмір сүреді, материалдық заттардың бейнесі де (идеясы) тек адамның ақыл-ойы, сезімдік түйсіктері арқылы өмір сүреді.

Объективтік идеализм – бұл философия ағымында дүниенің негізі ретінде объективті өмір сүретін идеалдық мән, яғни адам санасынан сырт, әрі тәуелсіз өмір сүретін рух (Құдай, Абсолют, Әлемдік ақыл, т. б.) саналады. Объективтік идеализм ежелгі әлемдегі көптеген мектептерде пайда болып, дамыды. Үндіде (барлық ортодоксальдық мектептерде), Қытайда (Конфуцийшілдік, даосизм), Грекия мен Римде (Пифагор, Платон, неоплатонизм, т. б.), соңынан Орта ғасырда, Қайта өрлеу мен Жаңа заманда жетілді. Өзінің дәйекті және аяқталған түрін немістің классикалық философиясында Гегель тапты.

Негізгі материализм мен идеализм бағыттарымен бірге аралық, келісімдік ағымдар – *пантеизм, деизм, гилозоизм* бар:

Гилозоизм – (гр. *Hylo* және *zoe* – зат және өмір) материяның әмбебап тіршілігі туралы философиялық ілім. Бұл ілім түсіну және ойлау қабілетін материяның барлық формаларында бар деп есептейді. Шындығында түйсік – жоғарғы дамыған органикалық материяға ғана тән қасиет. Ол Грецияда Фалес пен Гераклит ілімінде пайда болды. Антикалық гилозоизм пантеизмнің теориялық негізі болды.

Пантеизм – (гр. *Pan* – бәрі және *theos* – құдай). Құдайды және әлемді біртұтас деп таниды, яғни құдай (идеалдық бастама) және табиғат (материалдық бастама) теңестіріледі. Табиғаттан тыс құдай жоқ, сонымен бірге Құдайдан тыс табиғат та жоқ.

Пантеизм қайта өрлеу дәуірінде пайда болды. Бұл идеяны дамытқандар: Николай Кузанский, Джордано Бруно, ал Жаңа Заманда пантеизм идеясы Шеллинг, Гегель, Соловьевтарда кездеседі.

Деизм – бұл философия ағымы, ол Құдайдың бар екенін мойындайды. Әлемді Құдай жаратқан, бірақ одан соң оның адам мен қоғам өміріне әсері де, ықпалы да, қатысы да жоқ дейді. Ол тек өнегелік символ болып қызмет атқарады. *Деизм* – объективтік

идеализмнің ерекше түрі, сонымен бірге объективтік идеализмнің материализмге өтуі жолындағы кезең болады. Деизм XVII ғ. пайда болып, ағартушылық дәуірде өте кең тарады. Оның негізін салғандар: Декарт, Ньютон, Локк, белгілі деистердің қатарына - Вольтер, Руссо, Кант, Ломоносов және Абайды қосуға болады.

Философияның негізгі мәселесінің екінші сұрағы, адам санасының дүниені тану мүмкіндігіне арналған. Осыған сәйкес агностизм және гносеология пайда болды. Гносеология – (гр. gnosis таным туралы ілім ретінде әлемді тануға болатындығына күмән келтірмейді. Агностицизм («а» жоқ, «гносис» – білім деген сөзден шыққан) – объект, дүниені тану мүмкіншілігін толық немесе ішінара бекерге шығаратын философия ілімі. Дүниенің бастамасы туралы мәселеде дүниені тану немесе болмыс пен ойлаудың сәйкестігі қаралады. Кейбір ойшылдар ақиқатты аяғына дейін тануға болмайды деп есептейді. Олар агностицизм ағымына жатады. Олар: Протогор, Кант, Беркли, Юм. **Ежелгі заманда агностицизм түріне: софистика, скептицизм және релятивизм жатады.**

Софизм – ақиқат білімнің барына сенбей, елді өзіне қарату үшін мәселені әдейі шатастырып, жалған қағиданы дәлелдеу мақсатымен құрылған ой қорытындылары.

Скептицизм – объективтік дүниені танып-білу мүмкіндігіне сенбей, күдікке көп орын беретін философиялық ілім (Пиррон).

Релятивизм (лат. relativus – относительно, салыстырмалы) – объективтік болмысты білу мүмкін емес, әрі барлық білімді болжам деп есептейтін философиялық ілім. Релятивизм негізін салушылар негізінен софистер мен скептиктер, ал Жаңа заманда ол позитивизмде дамыды. Олар барлық білімді салыстырмалы принципте түсіндіреді, яғни оның толық еместігін, шарттылығын көп айтады да, осының негізінде қандай да болса объективтік шындықты жоққа шығарды.

Философия ғылымының таным теориясында өзіндік төмендегідей ерекше ағымдар пайда болды.

1. **Эмпиризм** – танымның негізінде тек тәжірибе және сезімдік түйсіктер жатыр деп санайды. Оның негізін салған Ф.Бэкон: «білімнің қайнар көзі – тәжірибе», – деді.

2. **Рационализм** – (лат. Ratio– ақыл) танымның негізі ақыл деп санайтын философиялық ағым. Ол танымның басты қаруы, сонымен бірге ақиқаттың өлшемі. Болмыстың, танымның, моральдің де негізі – ақыл. Рационализмнің негізі – антикалық философияда (Парменид, Платон, т. б. жасалады, ал философиялық бағыт ретінде ол Жаңа Заманда қалыптасты. Оның өкілдері – Декарт, Спиноза, Лейбниц. Рационализмге иррационализм де, сенсуализм де (эмпиризмде) қарсы тұрады.

3. **Сенсуализм** (лат. sensus- сезім) – танымның көзі сезім (түйсік), ол ақиқаттың өлшемі деп санайды. Сенсуализмнің негізі антикада (Демокрит, Эпикур) ерекше бағыт ретінде Жаңа Заман философиясында қалыптасты (материалистік сенсуализм – Гоббс, Локк, Дидро, т. б.) идеалистік сенсуализм – Беркли, Юм, т.б. Ағартушылық дәуірде рационализм мен сенсуализм философияда өте маңызды рөл атқарады.

4. **Иррационализм** (лат. irrationalis – ақылсыз, санасыз, ақыл жетпейтін) – философиядағы ағым, танымда ақыл күшін мойындамайды, оған тіпті шек қояды, сонымен болмыстың мәніне ақылдың жетпейтіндігін уағыздайды. Иррационализмге субъективтік-идеалистік ілім жатады, М: Өмір философиясы (Шопенгауэр, Ницше, Бергсон, Шпенглер), экзистенциализм (Сартр, Камю, Хайдеггер) және басқалар.

Диалектика және метафизика. Болмыстың мәні өзгермейтін, тұрақты, қозғалмайтын немесе құбылмалы әрі жылжымалы бола ма? – деген сұрақтарды шешу негізінде ол метафизика мен диалектикаға бөлінеді. Бірақ бұл терминді қолдану біршама қиын, өйткені олардың әрқайсының қалай болғанда да екі – ежелгі грек және қазіргі замандағы – мәні бар. Сондықтан оларды қолданған кезде қай мәнде екенін ескерген жөн.

Диалектика – ежелгі грек тілінен сөзбе-сөз аударғанда – «пікір таласы, әңгіме жүргізу өнері». Бұл термин осы мәнінде ежелгі кезден Жаңа Заманға дейін қолданылды. Термин немістің классикалық философиясында, әсіресе марксизм философиясында екінші мәнге ие болды. Атап айтқанда: болмыстың ең жалпылама заңдылықтары мен байланысы туралы ілімге айналды. Диалектиканың екі орталық идеясы бар: барлық құбылыстардың өзара байланысы және шексіз болмыстың өзіне тән қайшылықтары әсерінен үздіксіз дамуы.

Бұл мәнінде диалектика метафизикаға қарама-қарсы. Оның өте ірі өкілдері: Шеллинг, Гегель, Маркс, Ленин, Бергсон. Бірақ дамудың өзі әртүрлі түсіндірілуі мүмкін: «Тұйықталған шеңбер бойынша» даму (Шеллинг, Гегель) және шексіз үдемелі қозғалыс ретіндегі даму (Маркс, Бергсон). **Диалектиканың тарихи формалары: стихиялық, идеалистік және материалистік.** Стихиялық диалектика күнделікті сезімдік тәжірибеден туындайды, дүниенің мәңгі өзгерісіне, қайтып оралуына сүйенеді. Ол әсіресе Гераклиттің “бәрі ағады, бәрі өзгереді” деген қағидасында анық берілген. Күнделікті өмірде барлық адам осы пікірді ұстанады.

Идеалистік диалектика біріншіден, жеке адамдар пікірлерінің (ойының) арасындағы қайшылықты мойындаса, екіншіден, ұрпақтар пікірлерінің қайшылығы, тарихи дамуын анықтайды (Гегель). Оның

негізгі кемшілігі – дамуды сана деңгейімен шектеуі. Материалистік диалектика дамуды бар болмыстың қасиеті деп санап, әмбебаптың деңгейге көтереді әрі объективтік диалектиканы (дүниенің дамуы) субъективтік диалектиканың (сананың дамуы) негізі деп қарастырады.

Метафизика грек тілінен сөзбе-сөз аударғанда – «физикадан кейін» деген ұғым. Бастапқыда метафизика деп – Аристотельдің философиясың, ал орта ғасырдан бастап, жалпы философияны атады. Осы мәнінде бұл термин қазіргі кезде де жиі қолданылады, яғни: “Метафизика” дегеніміз – философия. Жаңа заманда «метафизика» термині қосымша философиялық ілім мәніне ие болды, шексіз әлемнің өзгеруін өзіндік даму ретінде мойындамады яғни, диалектикаға қарама-қарсы ілім болды. Сондықтан, метафизиканы – *антидиалектика* дейміз.

Егер бұл мәндердің арасын айырмаса, көп түсінбестік болуы мүмкін. М: Парменид пен Зенонды қазіргі заманда сөздің екінші мәнінде, метафизиканың негізін қалаушы деп атауға болады (өйткені, олар шын болмыс қозғалмайды және өзгеріссіз болады деп алғаш рет айтты), бірақ оларды ежелгі грек сөзінің мәнінде диалектиканың негізін қалаушылар деп те атауға болады. Олар алғашқы болып философиялық идеяларды негіздеп, дәлелдей бастады. Қазіргі заман түсінігінде метафизиктер деп – XX ғ. философтарының көбін айтуға болады.

Философияның қызметіне – оның мақсатын анықтауда қолданылатын дүниетанымдық, әдістемелік, теориялық ойлау, сыни-талап, аксиологиялық, әлеуметтік, гуманитарлық және болжаушылық міндеттерді жатқызамыз.

Философияның дүниетанымдық қызметі – әлемнің тұтастық бейнесін қалыптастырудың мүмкіндігі, оның құрылымы туралы ұғымды, ондағы адамның орнын және бірлесіп әрекет жасау принциптерінің мәнін түсіндіреді.

Философияның әдістемелік (методологиялық) қызметі – бізді қоршаған шындықты тану әдісін жасайды. Философия – танымның ең жалпы әдістерінің және адамның шындықты игеруінің ең түпкі тәсілдері туралы ілім ретінде көрінеді.

Философияның теориялық ойлау қызметінің мәні, әсіресе философия тарихын зерттеудегі даналыққа байланысты.

Философияның сыни-талап қызметі – қоршаған дүниенің және білімнің барлығына күмән келтіру, дүниеде жаңа пайда болғанның ерекшеліктерін іздеу, қайшылықтарын ашу, таным шекарасын кеңейту, білімді модернизациялау және анықтығын ұлғайту. Сын басқа пәндерді ғана емес, философияның өзін де қамтиды.

Философияның аксиологиялық қызметі (гр. *axios* – құндылық) – бізді қоршаған әлемді, заттар мен құбылыстарды әртүрлі құндылықтар – әдептілік, этикалық, әлеуметтік, идеологиялық, т. б. тұрғысынан бағалау.

Философияның аксиологиялық қызметі, әсіресе тарихтағы ұлы өзгеріс кезінде, орта ғасыр басындағы Рим империясының кирауынан кейін құндылықты жаңа діннен іздеу, қайта өрлеудегі реформация, капитализм дамуының дағдарысы (XIX-XX ғғ.), социализмнің тұйыққа тірелуіне (XX-XXI ғғ.) байланысты ерекше күшейеді. Философияның әлеуметтік қызметі – қоғамның пайда болу себебін, эволюциясын, қазіргі жағдайын, құрылымын, элементін, қозғаушы күштерін, қайшылықтарын ашу, түсіндіру және дамуды жеңілдету жолдарын көрсетеді.

Философияның әлеуметтік қызметі – қоғамның пайда болу себебін, эволюциясын, қазіргі жағдайын, құрылымын, элементін, қозғаушы күштерін, қайшылықтарын ашу, түсіндіру және дамуды жеңілдету жолдарын көрсетеді..

Философияның гуманитарлық қызметі – гуманистік құндылықтар мен идеяларды адамға және қоғамға енгізеді, моральдің ықпалын нығайтады, адамның қоршаған ортаға бейімденуін, өз өмірінің мәнін табуы қарастырады.

Философияның болжаушылық қызметі – дүние мен адам туралы философиялық білімге сүйене отырып, материяның, сананың, тану процесінің, адамның, табиғаттың және қоғам даму тенденциясының жетістіктерін анықтап, болжайды. Философияның қызметтері бір-бірімен диалектикалық өзара қарым- қатынаста болады. Олардың тұтастық бірлігі – философиялық білімнің спецификасы мен мәнін көрсетеді.

Философия дүниеге көзқарас қана емес, ол ғылым. Сондықтан барлық ғылымдар сияқты дүниенің (табиғат, қоғам, сана) заңдары мен заңдылықтарын ашуға ұмтылады. Заң дегеніміз – заттар мен құбылыстардың, олардың қасиеттерінің қайталанар беретін тұрақты байланысы, ал философия - дүниенің ең түпкі заңдарын ашуды міндет тұтса, ең түпкі қасиеттерді анықтап, солардың тұрақты байланысын табуға тырысуы керек. Ондай қасиеттерге дүние болмысының зат және идея түрінде берілетіні жатқандықтан, материя мен идея, болмыс пен сана, объект пен субъект қатынастары философияның негізгі мәселесі деп, алғаш Ф. Энгельс айтқан. Бұл өз мәнісін әлі күнге дейін жойған жоқ, материалистік және идеалистік көзқарасты ұстанушылар әлі де тиянақты бір пікірге келе алмай отыр. Сана мен материя қатынасы мәселесі әсіресе адам болмысын анықтауда ерекше анық көрінеді: бірі

адамды рухани десе, бірі – материалдық жан деп өзара қатаң айтысқа түседі, саясатта қолданып іс-әрекеттерін, таптар, ұлттар, мемлекеттердің өзара соғыстарын ақтауға тырысады.

Адам болмысының ерекшелігі – руханилығында, яғни ол көрінген ісін алдымен басында, санасында идеалдық түрде, ойша істеп кейін реалдыққа көшіреді. Бірақ, ол руханилыққа ерекше биологиялық жан ретінде және руханилықтың көзі – қоғамдық өмір арқылы ғана келе алады. Екіншіден, қандай істі басында жоспарласа да, ол қоршаған табиғи және әлеуметтік ортаның біздің санамыздан тәуелсіз заңдылықтарына, тарихи даму деңгейіне сәйкес келгенде ғана реалдыққа айналады. Адам туа бітісімен, ісінің қорытындысымен материалдықпен шектеліп отырса да, рухани жандылығын жоғалтпайды. Сондықтан оған ешқашан қайталанбайтын, шексіз құндылық ретінде қарау қажет, көбінесе материалдық байлық мәселесі төңірегінен аса алмайтын саясаттың құлы етпеу керек.

Философия және ғылым мәселесінде философия ғылымы заңдарының ерекшелігін де ескеріп отыру керек, онда дүниеге көзқарассыз мазмұн болмай, оның мәселелері нақты ғылымдағыдай есеп-қисапқа келтіріле бермейді. Сондықтан философияның заңдары жалпы бағыттылық, тенденциялық сипатта орындалады. Ал, дүниенің көрінген құбылысы өздігінен, ішкі қайшылықтардың қарама-қарсылығынан дамитындығын ескеріп, философия өз мәселесін қосалқы ұғымдар, категориялар байланысы, олардың бірін-бірі толықтырып, біріне-бірі өтуі арқылы шешуге тырысады. Мұны нақты ғылымдар ұстанатын формальдық, математикалық логика орындай алмайтындықтан, марксизмде диалектикалық логика ілімі пайда болды. Оның тарихи, ғылыми мәнін соңғы кезде біз еліктей бастаған позитивтік ағымдар әлі де толық түсіне қойған жоқ. Сондықтан саясаттың өткіншілігін, ғылымның мәңгілігін ескеріп марксизмнің саяси-экономикалық, идеологиялық ілімін ғылыми-философиялық жетістіктерімен шатастырмай, терең оқып-білуге ұмтылу керек.

Семинар сұрақтары

1. Көзқарас, оның қоғамдық-тарихи сипаты.
 2. Мифологиялық және діни көзқарас философияның алғышарты.
 3. Философиялық көзқарастың мәні. Философияның пәні.
 4. Философияның негізгі қызметі. Қазіргі замандағы философияның рөлі.
- Философия және ғылым.

Әдістемелік ұсыныстар

Философия, оның ғылыми білім жүйесіндегі орны мен қоғамдағы рөлі. Дүниетаным, оның қоғамдық-тарихи сипаты. Дүниетанымның тарихи типтері: миф, дін, философия. Мифтік дүниетанымның ерекшеліктері. Діни дүниетанымның негізгі белгілері мен ерекшеліктері. Діннің функциялары. Философиялық дүниетаным. Философияның негізгі мәселесі. Философиялық проблемалардың мәні. Философия, оның функциялары. Философия және ғылым. Философия, саясат, қазіргі заман.

Бақылау сұрақтары

1. Философияның пәні мен қызметі, оның қоғамдағы рөлін көрсетіңіз?
2. Философияның негізгі мәселесі. Материализм және идеализм – философияның негізгі бағыттары. Философияның мағынасы және тарихы.
3. Дүниеге көзқарас ұғымы. Дүниеге көзқарастың тарихи типтері: миф, дін, философия, оның ерекшеліктері неде?
4. Мифологиялық және діни көзқарас, философияның алғышарты қандай?
5. Философиялық көзқарастың мәні.
6. Философия, мәдениет пен ғылым әлеміндегі қызметі.
7. Философия, саясат, қазіргі заман.

Баяндама мен рефераттар тақырыбы

1. Философиялық мәселелердің табиғаты. Философия - көзқарас ретінде.
2. Көзқарастың тарихи типтері, оның ерекшеліктері.
3. Философия, мәдениет пен ғылым әлемінде.
4. Философиялық білімнің мәні, жүйесі, құндылығы.

Философиялық мәтіндермен жұмыс істеу

1. Антология мировой философии в 4-х т. М.: 1969-1972 гг (Платон, Аристотель, Р. Декарт, Гегель еңбектерінің үзінділерімен жұмыс істеу).
2. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура. М.: 1991.
3. Мир философии: книга для чтения (П. С. Гурьевич, В. И. Столяров).

4. Рыскалиев Т. Х. Даналық пен түсініктің үлгілері (философия тарихына шолу). Алматы, 1999.
5. Таранов П.С. 120 философов. Жизнь. Судьба. Учение. Т 1-2, Реноме, г. Симферополь, 1997.
6. Философиялық сөздік.– Алматы, 1996.
7. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? (пер. С. исп. М.: 1991).

Әдебиеттер тізімі

1. Алтаев Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі Қ. Философия тарихы. – Алматы, 2000.
2. Абай. Шығ. жинағы. – Алматы, 1995.
3. Әбішев Қ. Философия. Ақыл кітабы. – Алматы, 2001.
4. Введение в философию. Учеб для вузов 2-е изд. М.: 1997.
5. Әлемдік философиялық мұра. 1-20 тт -т.1 – Алматы: Мектеп, 2005-2007.
6. Ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі қазақ халқының философиялық мұрасы. 1-20 тт.-Т (ред. Ә. Нысанбаев. – Астана: Аударма, 2005-2007).
7. Есім Ғ. Фәлсафа тарихы.– Алматы: Раритет 2004.
8. Ильенков Э. В. Философия и культура. М.:1991.
9. Канке В. А. Философия: исторический и систематический курс. Учеб. для вузов. М.: 2000.
10. Кессиди К. Х. От мифа к логосу. М.: – 1972.
11. Кішібеков Д. К., Сыдықов Ұ. Е. Философия. – Алматы, 2000.
12. Қасабек А. Тарихи-философиялық таным. Оқулық құралы. Алматы: КазГЗУ. 2002.
13. Лосев А. Ф. Дерзание духа. М.; 1988.
14. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию. 2-е изд. М.: 1992.
15. Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік. (Т. Х. Ғабитов, А.Т. Құлсариева. – Алматы: 2004).
16. Мырзалы С. Қ. Философия әлеміне саяхат. Қостанай, 2000.
17. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Философия тарихы. 1999.
18. Радугин А. А. Философия. Курс лекций. 2-е изд. М.: 1997.
19. Турғанбаев Ә. Х. Философия. – Алматы. Білім, 2001.
20. Философская энциклопедия 6-е изд./ Под. ред. И. Т.Фролова. М.: 1991.

I ТАРАУ

ФИЛОСОФИЯ ТАРИХЫНЫҢ ДАМУЫ

Философия ғылыми көзқарастың бастауы ретінде б.з.д. ҮШ-Ү ғ. қалыптасты, осы кезден бастап адамзат әлем туралы, ондағы өзінің орны мен тағдыры туралы рационалды көзқарасқа сүйене бастады. Әлемнің рационалды түсіндірілуіне ең алғаш қадам жасағандар, дүние

құрылымы туралы ерекше ілімді тудырды. Ежелгі Үнді астрономдары жердің шар тәрізді екендігін, оның өз-өзінен айналуы туралы ойларды айтты, математиктер санаудың мәнді жүйесін, цифрларды белгілеуді ойлап тауып, тригонометрия негізін қалыптастырды.

Әр дәуірдің, әр заманның өкілі өз философтарын шығарды. Алғашқы кезде философия мифологияға байланысты болды. Философия бір жағынан мифологияға, екінші жағынан ғылымға қатысты дамыды.

Философия өзінің зерттейтін объектісін ерекше қарастырды, яғни математик бірлік санын неше түрлі сарапка салып зерттейтін болса, философтар болмысты солай талдайтын болды. Өмір сүрудің мәні неде? Болмыс деген не, деген сияқты сұрақтарды талдады. Философия пайда болған кезден бастап-ақ, дүниеге көзқарас та қалыптасты, оның дамуы бір логикаға сүйенді.

1. *Шығыс философиясы* – сыни көзқарас ретінде б.з.д. 4 мыңжылдықтың соңында Египет, Вавилонда б.з.д. VIII-VI ғ. Үнді, Қытайда қалыптасты. Дүниетанымда қоғам дамуы нәтижесінде прогрессивтік, атеистік, консервативтік, мистикалық бағыттар дүниеге келді.

2. *Антикалық философия* – мифология және жаңадан дамып келе жатқан ғылыми болжамдарға негізделді.

3. *Орта ғасыр*. Дінге байланысты болды, оны ақыл-оймен дәлелдеуге тырысты.

4. *Қайта өрлеу дәуірі* – XIV ғасырдың ортасы – XVII ғасырдың басы. Ғылыми түсініктер мен эстетикалық ой-пікірдің әсері арқылы дамыды.

5. *Жаңа дәуір философиясы* (реформация) – жаратылыстану ғылымына сүйеніп адам тағдырын, оның ішкі дүниесін зерттеуді алға қойды.

6. *Философия барлық ғылымдардың әдістемесі ретіндегі рөлін сақтап қалды*. Гегель философиясының негізінде, XIX-XX ғғ. марксизмде философия пәні туралы төмендегі түсінік қалыптасты. *Философия дегеніміз– табиғат, қоғам мен адам санасының ең жалпы даму заңдары туралы ғылым және қоғамдық сананың бір түрі, көзқарастық теорияның негізі, философиялық пәндер жүйесі, адамның рухани дүниесінің қалыптасуына ықпал жасайтын ілім*. Философия пәнінің осылай түсіндірілуімен бірге XX ғасырда әртүрлі философиялық ілімнің негізгі мәселесінің әртүрлі болуына байланысты, бұл сұрақты шешу жолдары анықталды.

1. 1. ЕЖЕЛГІ ШЫҒЫС ФИЛОСОФИЯСЫ

«Ежелгі шығыс» деген не? Географиялық жағынан «Ежелгі Шығыс» –

Таяу шығыс – Вавилон, Шумер, Египет, Ассирия, Палестина;

Орта шығыс – Үнді, Иран, Ауғанстан;

Қиыр шығыс – Қытай, Вьетнам, Корея, Жапония.

Ежелгі шығыс – күрделі өркениет типі, оның жалпы белгілерінің сипаты:

- өркениетінің негізі егін шаруашылығы, жер өңдеу – бұл жағдайда жер мен су мемлекеттің меншігінде болды;

- мемлекеттің құрылысында орталыққа шоғырланған бюрократтық (төрешіл, кеңсешіл) өкіметі болды;

- мемлекеттің, абсолюттік өкіметтің басқарушысы фараон, патша, император.

- халықтың көпшілігі тұйықтау, шашылған ауылдық қауымда өмір сүрді, мемлекетке тәуелді болды. Адам өзін табиғат пен қоғамнан объективтік не субъективтік деп бөлмейді. Бұл жағдай жоғарғы дәрежедегі рухани мәдениеттің ерекшелігін анықтайды.

Алғашқы таптық құл иеленушілік қоғам Шумер, Египет мемлекеттерінде (б. з. д. IV мыңжылдықтың соңы) пайда болды. Алғашқы философиялық ойлар алғашқы астрономия, космология, математика ілімдерімен және ескі мифологиямен тығыз байланысты. Философия қоғамдық сананың ерекше формасы ретінде әлі бекіне қойған жоқ болатын. Шаруашылық талаптары нақты ғылымдардың дамуын қажет етті. Вавилон математиктері алгебра мен геометрияның бастауын жасады: квадраттық теңдеулерді шеше білді, қазіргі уақыт өлшемдерін ойлап тапты (сағат, минут, секунд, т. б.), абыздардың мифтік құдайлар туралы ілімі (теогония) – дүниенің пайда болу іліміне (космогония) ұласты. Құдайлар атасы – Ай, құдайлар – жұлдыздар, болып саналды. Күн соларды сөндіретін, өлім әкелетін зұлымдық күш делінді. Ай өліп, қайта тірілетін өшпес өмірді бейнеледі. Олардың мәңгі алмасуы – жақсылық пен зұлымдық күресі ретінде сипатталды. «Жұлдызды» космогония – астрологиялық ілімді тудырды, оның мәні әлі күнге дейін сақталып отыр. Осы көзқарастарға қарсы сыни атеистік ойлар туды, ол Вавилонның аса көрнекті әдеби мұрасы – «Өмірдің мәні туралы құл мен оның иесінің айтысы» еңбегі. Оның ұмыт болған авторы діни қағидаларды сынап, о дүниедегі өмір үшін құдайларға құрбандық шалуды ақылысыздық дейді.

Египеттіктердің негізгі шаруашылығы – суармалы егіншілік пен мал бағу болды. Сонымен бірге ерекше құрылыс өнері – тас қашау, қыштан ыдыс жасау кәсіптері дамыды. Олар алғашқы рет күн күнтізбесін жасап, жылдың $365\frac{1}{2}$ тәуліктен тұратынын дәлелдеді, «π» санын, шеңбердің диаметрге байланыстылығын, әртүрлі пирамидалардың ауданын, көлемін есептеп шығаруды енгізді. Мифологиялық мазмұндарды діни емес, философиялық тұрғыдан түсіндіру біртіндеп өсе түсті. О дүниедегі мәңгі өмірге сенуді сынап, еңбекті жеккөрушілікті жойып, осы дүниедегі өмірді түзетуге

шақыратын шығармалар тарала бастады. Сондай еңбектің бірі – «Арфист өлеңі» о дүниеден қайтқан ешкім жоқ, ол туралы адамның сезімі мен ақылы да еш дерек келтіре алмайды, сондықтан ол ертегілерге сенуді тоқтатып, жер бетіндегі өмірімізді түзейтейік делінді. Кейінірек жазылған «Өмірден түңілгеннің өз жанымен әңгімелесуі» еңбегінде жан өлмейді деген қағида жан-жақты, ашық және логикалық сабақтастықты сақтай отырып қатты сыналды, ол қағиданың әлеуметтік-саяси құрылыммен, теңсіздікпен, күш көрсетумен байланыстылығы айтылады. Ежелгі Египет мұраларында стихиялық материалистік көзқарастар да кездеседі. Ондағы «барлық тіршілік салқын судан пайда болды» деген пікір, грек ғалымы Плутархтың айтуынша, кейін Милет мектебін құрған Фалес философиясының негізгі идеясына айналды.

Ежелгі Үнді мен Қытай философиясының ерекшелігі туралы жүз жылдан артық уақыт екі түрлі көзқарас арасында пікірталас жүріп жатты.

1) Үнді мен Қытай нағыз философияны жасаған жоқ, олар оған жете алмады. Сондықтан, оларды философияның алдындағы немесе діни-философиялық көзқарас деп атау керек дейді.

2) Үнді мен Қытай ең жоғарғы философияны әлемге алып келді. Батыс бұл деңгейге әлі жеткен жоқ дейді.

Бұл секілді карама-қарсы пікірдің өмір сүру себебі – философияның эталондық үлгісі ретінде Батысеуропалық философиямен шұғылдану вариантының алынуына байланысы. Ал Үнді мен Қытайлықтардың ойлау тәсілі бұл жүйеге келмейтіндіктен, оны «алдыңғы» немесе «жоғарғы философия» деп атады.

Қытай мен Үнділік философия тәсілінің Батыс Еуропалыққа сай келмеуінің нәтижесі оларды еріксіз «Шығыс» деген атпен біріктіріп, «Батысқа» қарсы қойғызды. Шын мәнінде әлемдік философияның қайнар көзі екеу емес, үшеу екенін айту керек. Қытай мен Үнді арасындағы ұқсастық, Батыс пен Үндіге қарағанда аз, Батыс пен Үнділіктерді байланыстыратын, олардың арғы тегі мен тілі. Үнді мен Қытайды рухани туысқандастырған буддизм, ол б. з. д. II ғасырда ғана Қытайға енді. Көптеген философия тарихын зерттеушілер антикалық Батыс, Ежелгі Үнді және ежелгі Қытайды үш әртүрлі, бірақ теп-тең рухани дүние ретінде қарайды.

Б. з. д. II мыңжылдығында солтүстік Үндістанға көшпенді мал шаруашылығымен шұғылданатын тайпалар қоныстана бастады. Олар Орта Азиядан, Ираннан, Волга бойынан келгендер деген де пікірлер бар. Олар өздерін арийлықтар деп атады.

Үнді философиясы біздің жыл санауымыздан 3 мыңдай жыл бұрынғы Ежелгі Үнді жерінде қауымдық қоғам ыдырап, оның орнына

құлдық қоғам қалыптаса бастаған кезде пайда болды. Осыған орай Үнді қоғамы төрт варнаға бөлінді. Олар брахмандар (абыздар) кастасы, кшатрийлар – әскери аристократиялық каста, вайшилер - басы бос қоғам мүшелері, шудралар – төменгі каста, құлдар болады. Брахмандар – ой еңбегі, кшатрийлер– әскери қызмет, вайшилер ауылшаруашылық, қолөнер кәсібі, саудамен айналысты, шудраларға қара жұмыс қана тиді. Ежелгі Үнді қоғамы дамуының осы кезіне сай мифологиялық, философиялық көзқарастар қалыптасты.

Үнді, Қытай философиясының генезисі (пайда болуы) өте күрделі мәселе, ол олардың бай мифологиялық түсінігі тәсілдеріне қатысты. Қытайда мифологиялық сананы қатаң салт-жоралар ығыстырады. Философияда аңыз, ғылыми-теория, миф және логос арасындағы байланыс үзілмеді. Қытай философиясы мифтан пайда болған, бірақ Грек философиясындағы секілді оны тастап кетпейді. Миф қытайлықтар үшін танымның, өнердің көкжиегі, ондағы ұлттық психология мен философияның қалыптасуының негізі болды.

Философияның философия болып қалыптасуы үшін, ол өзінің миф пен ғылымнан бөлек, ерекше шындықты ұғыну тәсілі мен тілін жасайды. «Философия» термині данышпандықты сүю, батысеуропалық мәдениеттің негізінде пайда болды. Ол ежелгі Үнді ойшылдарының дүниетанымы мен көзқарастарының жүйесін белгілеуге аз қолданылады. Ежелгі шығыс мәдениетіндегі философияны жокқа шығару дұрыс емес. Данышпандық бұл жерде, алдымен теориялық концепцияны дәлелдеу емес, ақиқатты іздеуде эмпирикалық және рационалдық тәсілді біріктіру ретінде көрінеді. Ал жоғары таным мен өзін-өзі тануда сопылық арқылы, тікелей брахман және дара адамның бірлігіне жетуді түсіну де орын алады. Ақиқаттық жол – адамның әдептілікке жету жолы, ол теориялық таным жолы емес. Өндіріс тәсілінің баяу қалыптасуы – философиялық ойдың діни-мифологиялық көзқарастан, күнделікті әдептілік санадан толық арылуына мүмкіндік бермеді.

Философияны ғылым ғана емес, дүниеге көзқарастық ілім ретінде қарастырып, оның негізгі ерекшелігінің бірі – сыни пікірлердің пайда болуы десек, философия тарихын таптық қоғамның пайда болу кезеңімен ұзартуымыз керек. Таптық қоғам еңбек құралдарының дамуы еңбек бөлінуінің нәтижесі, жекеменшіктің тарауы, рулық сананың орнына жеке адам санасының алдыңғы қатарға шығуына әкеледі. Яғни, ру мифологиясын өзгерту, оны жеке адам мүддесіне ыңғайландыру қажеттігі туады. Ал көзқарасты өзгерту, әртүрлі деңгейдегі сыннан басталады. Мифология: «жан өлмейді» - деген

негізгі қағидасын сынау, оны жүйелі түрде көрсете білу, алғашқы философиялық ойлардың қалыптасуының белгісі.

Пуруша – мифологияда астан-кестеңнен (хаос) пайда болған алғашқы адам, оны құрбан ету әлемнің пайда болуына алып келеді (ол – адам түріндегі әлем). Оның демінен – жел, бір көзінен – күн, екіншісінен – Ай, т. б. пайда болады. *Пуруша философиялық түсіндіруде – барлық әлемге енген, өзіндігі жоқ рухани бастама.*

Алғашқы кездегі Үндідегі философиялық ойлау - брахманизмге, яғни брахман іліміне (діни қызметкерлер, абыздар) байланысты қалыптаса бастады. Брахманизм өзінің догмаларында ведаға (ежелгі Үндіден ауд. веда – білім, басқару) сүйенеді. Үнді философиясы б.з.д. I мың жылдықтың ортасында ведалық мифологияның негізінде пайда болды. Ол көлемді әнұрандар (гимндер) қосындысы. Онда: дуаларды үйрету, табиғат циклдерін (айналымдарын) бақылау, әлемнің пайда болуы мен жаралуы туралы түсініктемелер болды.

Қазіргі кезде бізге белгілі 4 веда: Ригведа, Самаведа, Яджурведа, Атхарваведа. Олар төрт бөлімнен тұрады.

1. *Самхит* – құдайларға арналған әнұрандар (гимндер) жинағы.

2. *Брахман* – самхитті түсіндіретін әртүрлі мифологиялық әңгімелер, салт-жоралар. (Үнді абыздарының өздеріне арналған салт-жоралар өткізудің дұрыстығы мен құрбандық жасау рәсімдері туралы кітаптары).

3. *Араньяктар* (дүниеден безген диуаналардың орман кітабы) брахманға тән салт-жоралардың орнына құдайларды іштей сыйлап-құрметтеу, оларды ойлап-толғану сияқты көзқарастар берілген.

4. *Ведалардың ең соңғы сатысы* – «Упанишада» (санскр. Ура, sad – ұстаз қасында отырып дәріс тыңдау) – өте терең білімді игеру үшін, ұстаздан сабақ алу.

Упанишад – веда жүйесіндегі философия. Оның маңызды ұғымдары «Сансара», «Карма» Упанишад жүйесінде дүниеге келген. Сансара Карма заңына сай келеді. Карма – ұғымы ведалық түсінік «Ританың» негізінде қалыптасты.

Рита – ғарыш тәртібі, заң мен заттардағы заңдылық барысы. Рита – сезімдік дүниенің алдында пайда болды, денелік заттар тек қана ританың көрінісі. Рита – бұл тек физикалық заң ғана емес, оған барлық тіршілік иелері бағынатын моральдық та болып саналады.

Сансара (санскрит бойынша дәлме-дәл бірдемеден өту, қайта туу) – Сансара концепциясы барлық тірі жанның туысқандығын тұжырымдайды және жаңадан пайда болудың арқасында, олардың түрі арасындағы бір-біріне ауысуын (адам, жануарлар, өсімдіктер, тіпті құдайға да) айтады.

Карма (санскрит бойынша іс-әрекет, қимыл, іс, жеребе салу) – іс-әрекетіне сәйкес құрметтеу не жазалау заңы, индивидтің (жеке адамның) келешектегі өмірін алдын ала толық мәнінде анықтайды. Кең мағынада – әрбір тірі жанның жасаған іс-әрекетінің жалпы қосындысы, оның жаңа туғаннан кейінгі (яғни, ары қарай өмір сүруі) кезеңдердегі сипатын анықтайды.

Упанишадаттың түп негізі – Брахман. Ғарыштың негізінде мәңгі мәнділік – Брахман жатыр. Сондықтан одан барлық заттар дамиды. *Брахман* – барлық әлемнің бастамасы және соңы. Брахманның екі түрі бар: 1) қозғалмайды, нақты өмір сүреді, бірақ жойылып кетуі мүмкін – көптүрлі; 2) жойылмайды, өлмейді, қозғалыста және ақиқат – жеке түрде. Брахман бұл дүниенің рухани бастауы, ол адамның рухани мәні – атманмен тең. Атман бір жағынан дене, екінші жағынан – рух секілді. Брахман мен Атман туралы ілім Упанишадтың негізгі сәті, онда адам болмысының жалпы әлемдік мәнмен сәйкестігі бекітілді.

Упанишадта сансара (қайта туылу жүйелері) және карма (жазалау заңы) ілімдері байланыста болады. Сансара туралы ілімде адам өмірі шексіз қайта туудың анықтаушы түрі ретінде түсіндіріледі. Келешектегі индивидтің дүниеге келуі, карма заңымен байланысты.

Адамның келешегі – оның өткен өмірдегі іс-әрекеті мен қылығының нәтижесіне байланысты. Тек өткен өмірде сыпайы өмір сүргендер ғана келешектегі қайта тууында жоғарғы варна – әулиелер, кшатрийлер, вайшьилер, теріс өмір сүргендер төменгі варна – шудралар кейпінде келеді. Бәрінен де қиыны, оның атманының жануар денесіне орналасуы болады.

Бостандыққа ұмтылатындар алдымен қалыптасқан әдептілік нормаларға (қағидаларға) және драхмаға (өмір жолы, әлдебір өмір салты) жүгінуі керек. Упанишадта таным және өзін-өзі тану мәселелері ең маңызды тақырып болып саналады. Алдымен сезімдік және рационалдық танымда: нағыз ақиқатты тану, Брахман мен Атманның бірігуі, толық қосылуын түсіну болады. Мұны кім істей алса, сол шексіз қайта туу, сансарадан құтылады. Мұндай адамның жаны Брахманмен қосылып, онда мәңгі қалады. Сонымен бірге ол қарманың да ықпалынан құтылады. Бұл ең жоғарғы мақсат және ең ақиқат жол – «құдайлар жолы».

Рухани Атман – тіршіліктің негізі, барлық денелердің ішкі бастамасы мен соңы болады. Атман тек бастама ғана емес, ол саналы тіршілік иесі, әлемді жаратушы. Адамның ең маңызды мәселесі және Упанишадтың негізгі категориясы – «Құмарлықтан босану». Бұл босану – Мокша, атманның брахманмен бірігуі, өзінің жеке жанының әлемдік жанмен сәйкестігін тану арқылы іске асады.

Мокша – күнделікті тұрақты әдепке жету, өнегелікті жетілдіру. Әркім өз бақытының ұстасы, оның бақыты тәлім-тәрбиесіне байланысты.

«Упанишад» философиясында «тірек» түсінігі бар. Адамның негізгі «тірегі» туралы сұрақ, оның өзінің қай қасиетінен айрылуына байланысты өмір сүруін тоқтатуы негізінде қойылды. Адам көзден, тілден, естуден айрылса да өмір сүре береді, ал дем алу тоқталса, өмір де тоқтайды. Демек, адамның тірегі тыныс, денесі тек оны жасыратын қабығы. «Өмір тынысы – Прану», кейіннен Прануды Атманмен (жанмен) теңдестіру басталады. Атман түсінігі жеке адамның рухани «мені» ретінде барлық тіршіліктің бірте-бірте өзіндігі жоқ себебіне – Брахманға айналады.

Упанишад ілімінде Веда тақырыбы дами бастады: барлық тіршіліктің бірлігі, идеясы, космологиялық тақырып – құбылыстардың себептер мен саулдарының байланысын іздеу, т.б. М: мына сұрақтар: «түнде күн қайда болады?», «жұлдыздар күндіз қайда кетеді?». Упанишадта бұрынғы мәтіндерге қарағанда, болмыс пен құбылыстардың алдымен сыртқы жағына емес, ішіне көңіл аудару бар. Назарды адамға, оның танымына және алдымен өнегелік жетілуіне аударады. «Біз кіміз?», «қайдан келдік?», «қайда барамыз?» – міне бұл сұрақтар Упанишад іліміне тән болды. Упанишад әртүрлі философиялық жүйелерге әсерін тигізді. Атап айтқанда, индуизм мен буддизмге. Раммохон Рая, Ганди, Шопенгауэрге де ол өте зор ықпал етті.

«Эпостық–діни кезең» деп аталатын (эпос деген сөзден шыққан) философияның кезеңі – эпостық поэмалар «Рамаяна» мен «Махабхаратаға» байланысты, ол адамдық қатыныстағы батырлық пен құдайшылықты көрсетуге қызмет етеді. Бұл кезде (б. з. д. VI ғ.) Үнді қоғамында айтарлықтай өзгеріс болды: аграрлық пен колөнер кәсібі дамыды, әлеуметтік бөлшектену (дифференциация) ұлғайды, монархия билігі күшейіп, тайпа билігі жоғала бастады. Интуицияның, мифтің орнына зерттеу, философия келді. Философияның өзінде де әртүрлі, карама-қарсы және бір-бірімен жауласқан мектептер мен жүйелер туды, оларда сол кездегі өмір шындығының қайшылықтары көрінді. Олар 2 топқа бөлінді: ортодокстік және ортодоксалдық емес мектептер болды. Ортодоксалдық – негізінен Веда ілімін қолдап, ары қарай дамытуға тырысты:

1. *Веданта* брахманды әлемнің абсолюттік рухани негізі ретінде мойындайды. Жеке жандар (атмандар) тану немесе құдайға деген сүйіспеншілік арқылы құдаймен қосылады. Қайта туу айналымынан шығу және жоғарғы ақиқат бойынша барлық тіршілікті бірлікте қарауды қорытындылайды: адамды қоршаған сыртқы әлем – бұл сағым (иллюзорлық) әлемі, ал нағыз өзгермейтін нақтылық – брахман,

онымен атман теңестіріледі. Упанишад мәтіндеріне сүйене отырып, бір ғана жан Брахман бар дейді. Бардың бәрі Құдай, Жан да – Құдай. Құдай бір ғана ақырғы нақтылық. Осы ақиқат білімге жетудің негізгі жолы – әдептілік қағидасын сақтау және медитация. Олай болса, бұл Веда мәселелерін қарқынды ойлаудың маңыздылығын білдіреді. Білімсіздік адам жанын еседі, оның ләззатқа ұмтылуын күшейтеді. Ведантаны оқып білу, оның жанының босануының негізгі құралы болады.

2. *Миманса* – (толғану, ойлау), құрбандық шалу туралы веда мәтелдерін зерттеу. Миманса мектебі пікірінше Веда мәңгі және өз бетімен өмір сүреді, олар кейде адамдарға қолайлы пайғамбарлар арқылы өзін табуға мүмкіндік береді. Миманса – веданың салт-жораларын түсіндіруге тиісті. Веда ілімі дхарма-парыз идеясымен толық байланысты, оның парызын орындау барысында қармадан босану, қайта тууды тоқтату, әрі азаптан құтылуға жеткізеді.

3. *Санкхья* (санк, бойынша санап шығу) – веданың мәтіндерін тікелей қабылдамайды, онда тәуелсіз тәжірибе және толғану бар. Санкхьяның веданта мен мимансадан айырмашылығы осында. Бүкіл әлем екі субстанцияның – материя, табиғат (*пракрити*) және пурушидің өзара әрекеті нәтижесінде пайда болды. *Пракрити* – мәңгі және құбылмалы әрекеттегі энергия мен әртүрлі материалдық объектінің бастау көзі болса, *Пуруши* – таза сананың немесе «менін», рухтың жеке болмысы. Ол екеуі бір-біріне себепкер және бастама. Осыдан санкхья – индуизм философиясындағы дуалистік бағыт болып есептеледі.

4. *Йога* (зорлану, күштеу, терең толғану). Негізін қалаушы Патаджамі (б.з.д. II ғ). Йога – бұл философия және практика. Ол медитациялық сананың әдісін жасайды. Йога жүйесінде құдайға сену - теориялық көзқарастың элемент пен практикалық іс-әрекеттің шарты ретінде қаралды. Йога – адам миының жасырын мүмкіндіктері туралы ойды қалыптастырып, экстрасенсорлық қабілеттің әдіс жүйесін ойлап тапты, яғни адамның тынысын, демін, тамақтануын реттеу ережесін жасады. Йогамен шұғылданушылар екі түрге бөлінеді: 1. өмірден безу; 2. этикалық қатаң тәртіпке жүгініп, өзін қыспақта ұстау. Йоганың этикалық қағидалары жоғарғы өнегелі тұлғаның қалыптасуымен байланысты болды.

5. *Вайшешика* (саскр. «вишеша» – ерекшелік). Негізін қалаушы Канада (б.з.б VI-V ғ). Алғашқы кезде бұл жүйеде материалистік сәттер көрінді. Әлемнің атомдық құрылымы туралы ойды дамытты. Барлық заттар әрдайым өзгереді, бірақ оларда тұрақты шар тәрізді атомдар элементі бар. Атомдар мәңгі, оны ешкім жаратпаған және көп сапалы (атомның 17 сапасы бар). Олардан әртүрлі жанды және жансыз заттар

пайда болады. Әлем тек атомдардан тұрса да, оның дамуындағы қозғаушы күш құдай, ол карма заңына сәйкес әрекет жасайды.

6. *Ньяя* (ереже, логика) – ойлаудың түрі туралы ілім. Ақиқатты танудағы шарт пен әдіс, босануға жетудің құралы логика мен оның заңдарының көмегімен анықталуы мүмкін деді. Ньяя философиясы рационалды таным қағидаларын қалыптастырады. Дәйекті таным көздері, сезімнен тыс қабылдау, сөйлемнің логикалық құрылымы туралы ілімді енгізді. Бұл мектепте дамыған таным теориясы болды. Формальдық логика заңдарына сүйеніп, танымдағы эмпирикалық (түйсік, қабылдау) пен рационалдың (айғақ, теңестіру, дәлелдеу) тепе-теңдігін мойындады.

Жаңа көзқарасты жақтаушылар Веданың беделіне қарсы шықты. Олар: Чарвака (материалистер), жайнизм, буддизм. Олар ортодокстік мектептерге қосылмайды. Чарвака – бұл ежелгі Үнді ілімі, кейінгі философиялық концепцияның тектес бір түрі – Локаята. Сондықтан, бұл мектепті «Чарвака-Локаята» деп атайды.

Чарвака – брахман, атман, сансара және карма концепциясын жоққа шығарады. Барлық тіршіліктің негізі ретінде материяның алғашқы төрт элементін – жерді, суды, отты және ауаны алады. Өмір және сана да алғашқы элементтердің туындысы ретінде қаралады. Оның негізін салушы – Брихаспати (б.з.д. VІІ-VІ ғғ.). Оның пікірінше, жан дегеніміз – саналы дене. Материя ойлай алады. Ажал – сана мен жанның кирауы. Тек осы дүние бар, бұл дүние «Лока», ешқандай о жақтағы дүние жоқ. Құдай да, жан да және карма заңы да жоқ. Танымның негізі – сезімдік қабылдау. Ақиқат тек тікелей қабылдау арқылы танылады.

Дін – орынсыз адасу. Адамның басқа өмір сүру ортасы бар деуге ешбір негіз жоқ. Ешқандай басқа әлемнің бар болуы мүмкін емес. Құрбандық шалу, ақылға сыймайтын әрекет. Біздің жақындарымыз үшін ешқандай тамақтың қажеті жоқ, өйткені қайтыс болған соң, дене құрылымы шіриді. Құдайға және о дүниеге сену, бұл мектеп өкілдерінің пікірінше, ақылдың кемдігі, әлсіздігі, жүрексіздігінің белгісі деп санайды.

Чарвактардың этикалық концепциясының негізі – *гедонизм* (*hedone* – рахаттану). Тіршіліктің қызығын көріп өмір сүру қажет, ажал қадалып келіп тұрғанда ешкімнің одан құтылу мүмкіндігі жоқ, ол бәрібір алып тынады. Олар адамның мақсаты – байлық пен рахат өмір сүру деп санады. Бұл теория, осылайша, адамды эгоизмге баулып, тіршіліктің қызығын қалауыңша көр деп насихаттайды.

Олардың ілімін бағалауда олардың дін мен ескі философияны сынап, Веданың ақиқатқа сыймайтын қайшылықты ілімінің абыройын

төгуде көп еңбек етті деп айта аламыз. Бұл философияда біржақты көзқарас болды. Танымда интеллект пен ақыл-ойдың рөлін жоққа шығарды. Сондықтан, көзқарас тұрғысынан абстракты, жалпы идеяларға сүйеніп, субъективизмді тудырады. Сезімдік мүше әр адамға тән болғандықтан, әр адамның өз ақиқаты болады деп санады. Бұл біржақтылықтың нәтижесінде, олар жоғарғы әдептілік мақсаты мен құндылықты жоққа шығарады. Кейбір маңызды кемшіліктеріне карамай, бұл бағыт Үнді философиясының ары қарай дамуына мүмкіндік берді.

Жайнизм – идеалистік философия және этикалық ілім, б. з. б. VI-V ғғ. пайда болды. Оның негізін қалаушы Вардхамана, соңынан Махавира (Ұлы батыр) және Джина (жеңімпаз – қайту туу шеңберін жеңген). Жайнизм буддизм сияқты жанның ауысуы туралы ілім, карма заңын, жанның мәңгілігін мойындайды. Нирвана болса болмыс емес, мәңгілік шаттық ретінде көрінеді. Карма заңынан құтылудың негізгі құралы – *аскетизм*. Әлем екі мәңгілік негіздің өзара әрекетінен пайда болды. Жайнизмнің пікірінше тұлғаның мәні дуалистік: рухани (джива) және материалдық (аджива) болады. Джива мен адживаны байланыстыратын Карма. Бірақ, карманың өзі, упанишадтағыдан ерекше, жұқа материя, ол жазалау заңы емес.

Тіршіліктің де, жердің де жаны бар. Жалпы алғанда тіршілік мәңгі, бірақ ол материалдық көптеген денелі жандарға бөлініп кетеді де, бір денеден екінші денеге ауысып отырады. Жанның жетілген жағдайына өтуі үшін өте қатаң әдептілік қағиданы сақтау керек. Меншіктен, кей жағдайда киімнен безу, сонымен бірге ахимсаны (жердегі – өмірдің барлық түрінің бірлігі), ұстану – қоршаған ортаға залал жасамау принципі. Құрт-құмырсқаға зияндық жасамау мақсатымен, тіпті жер өңдеуге де болмайды. Монахтар майда тіршілік иелерін өлтірмеу үшін жүрген жерлерін сыпырып жүреді. Олардың апатқа ұшырауынан өз өмірін кию артық деп санайды. Бұл аскетизмге, тіршіліктен безуге алып келеді.

Буддизм – (санскр.– жарықтану, жарық болу). Б.з.б. VI–V ғ діни ілім ретінде дүниеге келді. Оның негізін салған – Сиддхартха Гаутама Будда (б.з.д. 563-483 жж). Гималайдағы Үнді алқабындағы шакья (сак сөзінен шыққан деген болжам бар) тайпасының патша отбасында дүниеге келген. Буддизм теориялық философиядан гөрі, діни этикаға негізделген. Буддизмде каталдық жоқ, сенгің келсе сен, сенгің келмесе сенбе. Буддизм – адам қандай әлеуметтік сатыда тұрса да аурудан, кәріліктен құтыла алмайды. Тіпті құдайға арналған құрбандық та көмектесе алмайды дейді. Азаптан құтылудың жолы – сансарадан (жанның бір денеден екінші денеге ауысып отыруы) толық азат болу.

Будда үшін философия – Нирванаға жету құралы. Бірақ, нирванаға жетпей тұрып, адам «төрт игілікті ақиқаттың» мәнін ұғынуы керек:

Адам өмірі туған күнінен, аяғына дейін азапқа толы.

Азаптың себебі бар. Ол – қанағатсыздық, «ұдайы бола берсе» – деген құштарлық, тойымсыз әуестік.

Азаптан босану, оның себептерін тоқтату мүмкіндігі бар.

Азаптан құтылудың жолдары: өмірді сезімдік құмарлыққа арнау ретінде қабылдамау, нәпсіден, ынтазарлықтан бас тарту, және өз жанын өзі қинау.

Осымен байланысты буддизмнің әдептілік концепциясы – төзімділік пен салыстырмалылық болады. Әрине, бұл алдын ала қойылған әдептіліктің жалпы міндеті емес, соңғысы - қоршаған ортаға зияндық жасамау. Бұл адам мінез-құлқының басты принципі. Оның негізінде ізгілік сезім қанағаттанушылыққа жеткендік жатыр. Құштарлықтан құтылудың соңғы сатысына, сегіз әдептілік қағиданы **бұлжытпай орындау арқылы жанды таза ұстауға тырысу қажет:**

Дұрыс түсінік – төрт ақиқатты дұрыс түсіну;

Дұрыс сөз – өгірік айтпау, біреуді басқа біреуге жамандамау, балағат сөз айтпау;

Дұрыс ойлау – төрт ақиқатқа, өз өмірін өзгертуге бағытталған ерік-жігер;

Дұрыс жүріп-тұру – ешқандай тіршілік иесіне жамандық жасамау;

Дұрыс өмір сүру тәртібі – адал еңбек етуді әдетке айналдыру;

Дұрыс күш-жігер – құмарлықпен, жаман оймен күресу;

Дұрыс ой бағыты – бұл дүниенің жалған, алдамшы, уақытша екенін түсіну;

Дұрыс жинақтала білу – өз дененді сезінуден, ойлаудан, түйсінуден арылу.

Осы жолдың ең соңғы сатысына жеткен адамды архат (қадірлі, құрметті, сыйлы адам) деп атайды және ол нирванаға жетуі мүмкін. Нирвана мокшаның өзгерген түрі, оның мокшадан айырмашылығы – мокша жанды азаптан о дүниеде азат етсе, нирвана – осы дүниеде азат етеді. Нирвана (санскр – дәлме-дәл – суыну, салқындау, сөну) буддизмдегі ең бір негізгі түсінік - сананың жоғарғы күйін білдіреді (сансараға карама-қарсы). Тіршілік иелерінен тек адам ғана нирванаға жетіп “Будда” бола алады. Нирвана – құмарлықты басу, сонымен бірге азаптан құтылу, бұл қайта тууды тоқтату, сансарадан, карма билігінен – себептілік шеңберінен шығу. Нирвана – нақты өмірдің жоқтығы емес, оның ерекше түрі және адамның өмір сүру тәсілі, ол “теңіз секілді терең, тау шыңындай биік, бал секілді тәтті, т.б”. Шын

мәнісінде нирвананың бар екендігін адам тек өзінің тәжірибесінде түсінеді.

Б. з. д. І ғ. буддизм екі ағымға бөлініп кетті:

1. *Хинаяна*,

2. *Махаяна*:

Хинаяна – «құтылудың тар жолы» немесе «кіші шеңбер»-адамның өзінің жеке басының құтылуы. Монастырьге кету арқылы немесе дүниеден қайтқан соң Нирванға жетуге болады деп санайтын ағым. Ол алғашқы буддизмге жақынырақ болды.

Махаяна – «құтылудың кең жолы» немесе «үлкен шеңбер». Мүмкіндігінше көп адамдардың құтылуы ретінде, дүниеде бола отырып, дүниеден қайтқан соң мәңгі-бақи, бірақ сонда да уақытша, Нирванаға жетуге болады деп санайтын ағым. Архаттан гөрі, «бодисатваға» арналған.

Бодисатва – арахатқа жетпеген, бірақ толық білімге талпынып жүрген адам. Ол білгірліктен гөрі, уағыздаушыға ұқсайды. Өзінің мүмкіндігімен тек өзін ғана емес, өз күшімен нирванаға жете алмайтындардың бәрін құтқарады.

Әлем зұлымдыққа толы, бірақ адам одан игілік пен білім арқылы құтылуы – Үнді этикасының формуласы. Мәңгілік туралы ойлау, оның бір бөлігі сенің жаның – Үндінің жалпы философиялық формуласы. Үнділік ойлаудың ұлылығы – адам өмірің қиындығын ең шеткі және терең адалдықпен айту, сонымен бірге оның мүмкіндігінің шексіздігіне сендіреді.

Қытай философиясы б. з. б. VI-III ғғ. мифологияның негізінде пайда болды. Кейбір идеялар мен түсініктер мифте пайда болып, олар кейінірек философиялық зерттеудің (ойлаудың) мәселесіне айналды. Бастауы Пань Гу туралы аңызда: Пань Гу (алғашқы адам) пайда болды делінеді. Оның демінен – жел, бұлттар, басынан – күн күркіреуі, сол көзінен – күн, оң көзінен – ай, денесінен – дүниенің төрт бұрышы, қанынан – өзен, су, терісінен – жауын, шық, көз жанарынан – найзағай шығады. Ал осылардың бәрінің негізгі – тянь (аспан), бұл біздің тәңір деген ұғымына өте ұқсас. Бұдан көшпенді елдер көзқарасымен олардың тығыз байланыстылығын байқаймыз, соңғылардың жақындылығы, еркіндігі және шығармашылықпен айналысуына жағдайының болуы көп әсерін тигізеді. Алдымен болмыстың қарама-қарсы күші – Инь мен Ян (жерлік және аспандық), яғни әйел мен еркектік (еркек – жарқын күшке ие, әйел – қараңғы, белсенді емес күш белгісі) дүние бастамасы болуы туралы түсінік туды. Даоны космостық заң, ғаламдық заңдылық немесе әлемдегі заттардың дамуы

мен өзгеруі ретінде түсіну, бес түпкі элемент (от, ауа, су, металл, ағаш) туралы ілім, кейін – сәйкестік туралы: адам-микросома, әлем дүниесі – макросома, т.б. туралы ілімдер пайда болады.

Алғашқы Қытайдағы философиялық бағыттардың саны көп болды. Ежелдегі қытайлықтардың өздері де “жүз мектептің” барлығын мәлімдеген. Ежелгі кездің өзінде бұл мектептерді топтастыруға әрекет жасалды, солардың бірі ең белгілі Қытай тарихшысы Сым Цань (б.з.д. II ғ.), ол алты негізгі бағытты көрсетті. Инь мен Ян мектебінің негізгі мәселелері табиғат философиясы (натурфилософия), Инь мен ЯН-ның табиғатта көрінуі және олардың өзара әркеті. *Соңынан ежелгі Қытай философиясының негізі бағыттары конфуцийлік және даосизм болды.*

Конфуцийліктің (confucianism) негізін қалаған Конфуций (Кун-Фу-Цзы). Шамамен б.з.д. 551-479 жылдары өмір сүрген. Ол кішкене ғана Лу (қазіргі Шаньдун провинциясы) хандығында дүниеге келіп, өмірінің біршама мерзімін осы жерде өткізген. Ата-анасы кедейленген ақсүйектер болған, ол олардан ерте айырылған, тек 15 жасында ғана білімге ұмытылады, 50 жасында өз мектебін ашады.

Ол өмірінің соңғы кезеңдерінде өзінің ілімін жасады. Сонымен бірге, Қытай әдебиетінің негізін құрайтын мәтіндерді редакциялап, түсініктемелер жазумен шұғылданды. Конфуция мектебінің негізгі зерттеу объектісі “Алты қағида”, яғни, ақсүйектерді оқытудың негізін құрайтын алты кітап, олар кейіннен конфуцийшілер әдебиетінің құрамына кірді.

И цзин (өзгеріс кітабы – жорамал (болжау) кітабы);

Ши цзинь (өлең кітабы);

Шу цзин (іс қағазы (құжат) кітабы);

Ли цзи (салт-жоралар туралы жазу);

Ю цзин (музыка кітабы – жеке шығарма ретінде сақталған);

Чунь-цу (көктем және күз жылнамасы – Лу патшалығы туралы деректер б.з.д. 722 жылдан басталып, б.з.д. 479 жылы аяқталды, (яғни Конфуцийдің қайтыс болған жылы).

Конфуций ілімінің қайнар көзінің негізі – Лунь Юй (әңгімелер мен пікірлер) кітабы.

Конфуций өзінің негізгі міндеті – шәкірттеріне өткен мәдени мұраны жеткізу деп есептеді. Ол «Мен жасамаймын, тек жеткізіп беремін» – дейді. Дәстүрлі ілім мен идеяларды жеткізумен бірге, ол көзқарас пен әдептілік қағидасын жиі-жиі өзінше түсіндірді. Оның философиясында ескі мен жаңа араласа кездеседі, ескі әдет-ғұрыптарды сақтау, патриархалдық-рулық қоғамды қайтару, жасы үлкенді сыйлау және тыңдауға шақырды.

Есімдерді түзету. Ежелгі Қытай мәдениетіндегі “табиғи тіл” деген теория кең тараған, осыған сәйкес аттарына заттардың идеялық мәні және құбылыстардың сайма-сай болуы мұқият қаралған. Уақыт өткен сайын надан адамдардың атауларды пайдалануына байланысты, бұл сәйкестік бұзылады. Бұл атаулардың «бұзылуы» әлемдегі істердің нашарлауы. Бұл көзқарасты Конфуций де жақтайды.

Конфуцийдің пікірінше, әлемдегі тәртіпті қалпына келтіру үшін, қоғамда да, табиғатта да алдымен атауларды дұрыстау, яғни, заттарды олардың атауына сайма-сай өзгерту керек деп санайды. Бір князь Конфуцийден: «Қолайлы басқарудың принципі неде?» – деп сұрайды. Ол: «патша-патша, төре-төре, әке-әке, ал бала-бала болып, атауына байланысты ғана емес, шын мәнісінде қалулары керек», – дейді («Лунь Юй»). Билеуші – патша, халқы – оның балалары. Осы тұрғыдан мемлекет басқарылуы керек. Яғни, «білу дегеніміз – табиғатты емес, адамдарды танып – білу» – деп санайды. Мұның мәні сөз бен шындықты сәйкестендіру, соның арқасында шынайы дүниені біртекті тәртіпке келтіруге болады.

Конфуцийдің этикасы – философиялық ілім. Бұл ілімнің орталық мәселесі Конфуций жасаған «ізгілікті қайраткер». Ол адамды “мейірімді қайраткер» ететін оның шыққан тегі, байлығы емес, оның тәрбиесі мен мәдениеті, жоғарғы дәрежелі әдептілігі. Оның төмендегі негізгі сапалары болады.

Жэнь (гуманность – адамгершілік). Адамдар арасындағы өзара қатынастың этикалық және әдептілік қағидалар жиынтығы. «Өзің қаламайтын нәрсені басқа біреуге жасама» (Лунь Юй).

Сяо – баланың сый-сияпат көрсетуі. Іні мен аға арасындағы қатынастар қағидасының жиынтығы. «Ата-анаға және үлкен ағаларға орынды сый-сияпат көрсету» (Лунь Юй). Сонымен бірге мемлекет «үлкен отбасы» ретінде қаралады. Онда император – әке, шенеуніктер – жасы үлкен ағалар болып түсіндіріледі. «Өзің балаңнан қандай қызмет жасауды талап етсең, әкеңе солайша қызмет ете біл. Өзің бастығыңа қандай қызмет етсең, қол астыңдағыларға сондай талап қой» («Ли цзы»).

Ли (этикет) қоғамдық қағида, Жэньнің нақтылыққа айналуы, оның барлық өмір саласындағы іске асыру әдісі болады (отбасынан мемлекетке дейін). Этикетті білмеу – тұрақталу мүмкіндігі жоқтың (лайықты мінез-құлықтың) белгісі (Лунь Юй).

И (парыз, әділеттік). «Парыздың» жиынтығы, адамның міндетті орындауын талап етеді. Тіпті өз мүдене және пайдаға қарсы болса да. Өмірдің мәні – парызды өтеу болады немесе әрекет

максатсыз болады, парыз құндылығы оның нәтижесінде емес, әрекетінде. Парыздың негізі – жэнь («Лунь Юй»).

Мин (тағдырды немесе Аспан еркін білу). Әлемде біздің әміріміз жүрмейтін күштер бар, сондықтан табысты болу немесе болмауды ойламай, қалай болуы керектігіне сай іс-әрекет ету керек, яғни “Минаның барын білу”. “Кімде кім Минаның барын білмесе, ол “ізгілікті қайраткер” бола алмайды (Лунь Юй).

Конфуций дүниеден өткен соң, оның шәкірттері мен ізбасарлары сегіз мектепке бөлініп, оның ілімін әртүрлі түсіндірді. Б.з.д. II ғ. өзінде Конфуцийді құдай деп таныды, Конфуцийлік дін сипатына көшті. Бірақ оны құдай деп санамағандар да болды, олар оны адамдарға берілген бірінші Ұстаз деп есептеді.

Даосизм. Даосизмнің негізін салаушы Лао Цзы (“қарт данышпан”, немесе “кәрі бала”, немесе “бала мінезді данышпан қария”). Аңыз бойынша Конфуцийдің ересек замандасы болған. Оның өмірі туралы хабар да жоқ, әрі тағдыры белгісіз. Аңыз бойынша, жасы ұлғайған кезде Лао Цзы Қытайдан кетуді ұйғарады. Ол өтетін шекараның бастығы, одан өзінің данышпандығының бір бөлігін қалдыруды сұрайды. Лао Цзы келіседі, сөйтіп өзінің Дао-Дэ-цзин деген кітабын жазады. Көптеген қазіргі заман ғалымдары Лао Цзы тіпті болған емес немесе Конфуцийден кейін өмір сүрген, ал Дао-Дэ-цзин – әртүрлі авторлар мәтіндерінің жинағы деп есептейді.

Даосизм философиялық ілім ретінде Чжуан Цзы (б.з.д. 339-329 жж. шамасында немесе 369-386 жж.), Ле цзы, Ян Чжу және олардың шәкірттері мен ізбасарларының еңбектерінде өзінің классикалық түрінде дайындалып, жүйеге келтірілді. Даосизм философиясы идеяларының негізінде б.з.д. II ғ. даосизм діні дами бастады. Бұл орта ғасырдағы Қытайдағы үш діннің бірі болып саналады (Конфуцийлік және буддизммен бірге). Негізгі еңбектер: Лао цзы “Дао-Дэ-цзин” (Дао және Дэ туралы кітаптар), Чжуан цзы “Чжуан цзы” (Чжуан ұстаз кітабы), Ле цзы “Ле цзы” (Ле ұстаз кітабы).

Даосизмнің негізгі мәселесі – Дао болмыстың мәні ретінде, Дэ-Даоның көрінісі туралы. Бұл екі термин әлдеқашан мифологияда қолданылған Қытай мәдениетінде көп таралды. Әртүрлі философиялық ілімдерде, соның ішінде Даосизмнің өзінде қарастырылады. “Дао-Дэ-цзинде” Дао дүниедегі Ұлы жол немесе Космостық заң. Осыған сай дүниенің пайда болуы, дамуы және жоғалуы жүреді. Сонымен қатар, Дао – субстанция, яғни бұл заңның негізі және сақтаушысы. Осыдан Дао барлық тіршіліктің өз бетімен әрекет етуінің заңдылығы ретінде түсіндіріледі. Даоға тән игілікті күш - Дэ (адамгершілік) осы арқылы Дао өзін көрсетеді. Аспанға қарағанда

Дао алғашқы, жерге қарағанда аспан алғашқы, адамға қарағанда жер алғашқы.

Болмыстың құрамына кіретін заттардың бәрі осал (бос), тек уақытша өмір сүреді және өзінің өмір сүруін аяқтап, олар өз мәніне қайтадан келеді. Яғни биболмысқа кетеді, тек сол ғана мәңгілік болады.

Даосизмдегі космология мен космогония идеяларының дамуы Чжуан цзы еңбегінде дүниені тудыратын бастама алдыңғы әлемде “заттарды дайындаушы” ретінде көрінеді. “Дао заттардың арасында болмаған заттарды жасайды”. Бірақ, болмыстың алғашқы түп негізі - Ци болып саналады. Даосизмде Ци космологиялық мәнде ең алдымен әлемнің әмбебаптық субстанциялары біріктірілген негіз - Хаос (Ұлы шек) ретінде түсіндіріледі. Атап айтқанда, Цидан екі қарама-қарсы күшке бөлінеді – Инь және Ян, әлемнің тұңғыш бес элементі құралады (от, жер, металл, су, ағаш). Дүниедегі барлық заттар осы элементтерден тұрады. Атап айтқанда олардың бәрі бір уақытта Циге қайтып оралады. Әлем болмысы осы тұңғыш элементтердің тұрақты айналуы болып есептеледі.

Таным мәселесінде Дао-Дэ-цзинде білім барлық адамға оңай берілмейді деп есептейді. Оны тек шынайы дана адам ғана игере алады. Олар құмарлықтан арылғандықтан, заттар арасындағы күрестен – үйлесімділікті, қозғалыстан – тыныштықты, болмыстан – биболмысты көре алады. Дао білім үндемеуден тұрады дейді: “Кім білсе сол үндемейді, ал айта беретін түк білмейді”.

Адам және қоғам туралы ілім. Адам және адамзат қоғамы, табиғаттың бір бөлігі, болғандықтан, олардың дамуын да Дао шешеді. Бұл жолға түскендердің міндеті, Даоны түсіну және өмірі оған сай болуы керек. Осыған сай Дао этикасының негізге алған принципі: адамда жоғарғы Дәнің болуы әрекетсіз және енжарлықты іске асыру, ол “ізгілікті іс жасауға ұмытылмайды, сондықтан – рақымшыл”. Шынайы дана билеуші даосистердің пікірінше, өзінің қол астындағыларға табиғи жолмен (Дао жолымен) жүруге мүмкіндік береді. Ондай билеушілер ештеңеге араласпайды. Олардың бар екенін халық естігені болмаса, білмейді, онымен тікелей байланыспай, әрқайсысы өз жолдарымен жүреді. Сондықтан да даоистер дао жолымен жүргендерді заң арқылы шектеуге қарсы болды.

Легистер (заңгерлер – лат. Legis – ілік септігі, lex – заң). Легизм б. з. д. VI– II ғ. пайда болып қалыптасты. Легизм заңгерлер мектебінің ілімі, адам, қоғам және мемлекет туралы саяси-этикалық концепциялар жасады. Негізгі өкілдері: Шан ян, Шэнь Бухай, Шэнь Дао және оның ең көрнекті өкілі – Хань Фэй.

Легизмнің қалыптасуы ертедегі конфуцийшылармен өте өткір күресте өтті. Конфуцийшылар мемлекетті әдептілікке негізделген заңдар арқылы билеуді жақтаса, легистер – тек таза заңға сүйеніп билеуді қоштайды. Легистердің ұғымы бойынша адамгершілік негізінде билеу қылмыстың көп болуына мүмкіндік береді. Ал елде тәртіпсіздік болмас үшін билеуші – мақтаудан гөрі, жазалуды көбірек қолдануы керек. Қандай да болмасын жазалау арқылы халық арасында үрей мен сенімсіздік тудыру қажет. Мемлекетті билеу және оның дамуы ізгі тілектің негізінде емес, жерді өңдеу, әскерді нығайту жолдарымен дамиды. Сонымен бірге, халықты ақымақ ету арқылы іске асады. Легистердің концепциясы – деспоттық мемлекеттің теориясы.

Моистер мектебі оның негізін салған Мо-цзы атымен аталды (шамамен б. з. д. 475-395 жж). Жас кезінде Моцзы Конфуцийдің шәкірті болды, кейін оның мектебін тастап, өз мектебін, оған қарама-қарсы бағыттағы – моизмді құрды.

Моизм философиялық тұжырымдаманың негізгі қағидасы: жалпыға бірдей махаббат және адамшылық мемлекетте барлық адам үшін міндетті болуы керек және барлығы да өзара пайдаға қамқорлық жасау керек. Адамды сүю және олардың алып келетін олжасының бірлікте болуы жөнінен олар Конфуциймен ажырасады. Пайданы – мазмұн, адамды сүю және борыш ретінде қарайды. Мо-цзы утилитаризм (жақсылық – бақыт орнататын, пайда келтіретін адамгершілік деген уағызбен тап қайшылығын бүркемелеуші, жекешілім) тұжырымдамасын дамытады, ал Конфуций үшін ең алдымен борыш, гуманизм болды.

Моц-зы әлеуметтік этикаға аса көп көңіл бөлді, оны мемлекет басшысының деспоттық билігімен, қатал мекемелермен байланыстырады. Мо Конфуцийға: “Теориямен айналысу – пайдасыз әрекет, ең бастысы прагматикалық мақсат болу керек”, – деп қарсы шығады. Мо-цзы Конфуцийдың “аспан еркі” тұжырымдамасының орнына “аспан еркін терістеу” теориясын ұсынады. Конфуцийше, кедейлік пен байлық, тыныштық пен қатер, биліктің бейбітшілігі мен бүліктің болмауы, аспанның еркіне байлынысты, бұған ештеңені алуға да, қосуға да болмайды. Бұл пікір консерваторлық (кертартпа), адамның іс-әрекетін аспан еркіне бағындырады. Мо-цзы керісінше адам белсенділігін, қоғамдық тәртіпті өзгертуге ұмытылуын қолдайды. Бірақ, сол замандағы Қытайда мұндай пікірді бүлік пен толқудың себебі болады деп есептеген.

Ежелгі Қытайдың өзіндік тарихи ерекшелігіне байланысты, оның ойшылары әлеуметтік этикалық және саяси мәселелерге ерекше көңіл аударды.

Семинар сабағының жоспары

Ежелгі Египет және қос өзен философиясының мәдениет типі ретінде қалыптасуы.

Ежелгі Үнді және Қытай философиясының қалыптасу ерекшелігі.

Үнді философиялық ойларының негізгі қағидалары, оның негізгі мектептері мен бағыттары.

Ежелгі Қытай философиясының әлеуметтік-өнегелік, тұрмыстық-практикалық сипаты, оның негізгі мектептері мен бағыттары.

Әдістемелік ұсыныстар

Философия тарихын зерттеудің басты мәні – дүниежүзілік философиялық ойлар туралы білім, олардың даму логикасы, мазмұнын түсіну. Өртүрлі мәселелердің қойылу және шешілу жолдарын табу. Үнді мен Қытай философиясының негізгі ерекшеліктерін қарастырып, оған баға беру.

Бақылау сұрақтары

1. Ежелгі шығыс өркениетінің айырықша белгілері неде?
2. Ежелгі Үнділік философиялық ойлардың ерекшелігі?
3. Ежелгі Қытай философиясының әлеуметтік-өнегелік, өмірлік-практикалық күйі.
4. «Европоцентризм» деген ұғым нені білдіреді?
5. Конфуцийшілдық пен легизмнің негізгі қарама-қарсылығы неде?
6. Ежелгі Үнді философиясының діни-мифологиялық бұлағын атаңыз.
7. Буддистік өмірдің принциптерін сіз қалай бағалайсыз?
8. Ежелгі Үнді философиялық ойларының негізгі принциптері, оның негізгі мектептері мен бағыттары?
9. Ежелгі Қытайдағы әлеуметтік- этикалық көзқарастар.

Баяндама мен рефераттар тақырыбы

1. Ежелгі шығыс мектептері мен ағымдары.
2. Буддизм – адамгершілік-этикалық ілім.
3. Конфуций іліміндегі ұжым және тұлға мәселелері.
4. Философияның қалыптасуындағы мәдениеттің рөлі.

5. Қытай философиясындағы «ян» және «инь» түсінігінің мәні.
6. Веда мен Упанишадтың негізгі ерекшеліктері.
7. Конфуций іліміндегі этиканың рөлі.
8. Қытай философиясындағы «Дао» түсінігінің мәні.

Философиялық мәтіндермен жұмыс істеу

1. Антология мировой философии в 4-х т. М.: 1969.
2. Древнеиндийская философия. Сбор. Текстов. М.: 1972.
3. Древнекитайская философия. Сбор. Текстов. М.: 1972.
4. Литература Древнего Востока. Тексты. М.: 1984.
5. Степанинц М. Т. Восточная философия. Вводный курс. Избр. Тексты. М.: 1997.
6. Ригведа. М.: 1972.
7. Упанишады в 3 кн. М.: 1992.
8. Шицзин. М.: 1987.

Әдебиеттер тізімі

1. Алтаев Ж., Қасабек А., Мухамбет-әлі Қ. Философия тарихы. – Алматы, 2000.
2. Быков Ф. С. Зарождение политической и философской мысли в Китае. М.: 1966.
3. Дхаммадаы. М.: 1960.
4. История Китайской философии. М.: 1989.
5. Классическая Йога. М.: 1992.
6. Кішібеков Д.К., Сыдықов Ұ.Е. Философия. – Алматы, 2003.
7. А. Қасабек. Тарихи философиялық таным. – Алматы, 2002.
8. Махабхарата. Рамайна. 1974.
9. Мир философии: Хрестоматия в 2-х ч. М.: 1991.
10. Открытие Индии: Философские и этические воззрения в Индии XX в. М.: 1985.
11. Радхакришнан С. Индийская философия в 2х т. М.: 1956.
12. Титаренко М.Л. Древнекитайский философ Мо Ди, его школа и учения. М.: 1985.
13. Феркитстов В.В. Философские и общественно-политические взгляды Сюнь – Цзы. М.: 1976.
14. Философия (құр. Т.Х. Ғабитов).– Алматы. Раритет, 2005.
15. Шуцкий Ю.К. Китайская классическая «Книга перемен» М.: 1960.
16. Ян Хиншун. Материалистическая мысль в Древнем Китае.

М.: 1984.

1. 2. АНТИКАЛЫҚ ФИЛОСОФИЯ

«Antiquus» деген латин сөзі “ежелгі” деген мағына береді. Антикалық философия дегенде ежелгі Қытай, Үнді философиясы емес, тек ежелгі Рим және Грек философиясын айтады. Антикалық философия б.з.д. VII ғ. соңында VI ғ. басында пайда болып, б.з. V ғ. өмір сүрді, құл иленушілік қоғамдағы спецификалық жағдайдағы философиялық дәстүр пайда болды.

Ежелгі гректер философияны данышпандық ойлармен байланыстырды. Әлемнің қайнар көзі мен негізі туралы білімді

данышпандық деп атады, осыған сәйкес өткеннің, қазіргі және келешектің мәнін аңғару мәселесі қойылды. Бүкіл ғарыштың, табиғаттың мәнін түсінуге ұмтылу, ежелгі грек философиясына тән болды. Бұл әрекетті мифология атқарды, ол сенімге сүйенген табиғаттың діні болды. Сондықтан мифология мен философияның арасында маңызды айырмашылық көрінеді: миф барлық тіршіліктің қалай туғанын әңгімелейді, ал философия: “Ол неден пайда болды?”–деп сұрады. Өртүрлі дәуірдің философтары антикалық философиядан шығармашылық шабыт, рухтану көзін тапты. Гректер «философия» терминін енгізді, ал адам онда рухани белсендік типінің ерекшелігін анықтады.

Антикалық философия төмендегі кезеңдерге бөлінеді

Көне грек философиясы немесе *архаизм* (көне, ескі, атам заманғы) б.з.д. VI-V ғ. басындағы кез. Бұл кезеңдегі негізгі мектептер: Милет мектебі (Фалес, Анаксимандр, Анаксимен); Пифагор және пифагоршылар; Элеаттар (Парменид, Зенон); атомшылар (Левкипп, Демокрит). Бұл мектептерден тыс тұрған философтар – Гераклит, Эмпедокл және Анаксагор.

Классикалық кезеңнің негізгі мектебі – софистер (Горгий, Гиппий, Протогор, т.б.). Алдымен бұларға қосылған, кейін оларды сынаған Сократ, Платон, оның мектеп академиясы, Аристотель және лицей мектебі.

Эллиндік кез (б.з.д. IV-б.з.V ғ.). Бұл кезеңнің негізгі мектебі: Эпикур мен Эпикуршілер (Лукреций Кар), Стоиктер (Зенон, Луций Анней Сенека, Марк Аврелий); скептиктер (Пиррон, Секст Эмпирик); кинктер (Антисфен, Диоген Синопский); неоплатонизм (Плотин, Прокл, Янвлих).

Антикалық философияның (даму кезеңіне тәуелсіз) негізгі сипаты – ғарыштық логоцентризм. Логос – ежелгі философияның орталық ұғымы. Гректер ғарышты тәртіпке салынған және антикалық адамды да тәртіпке салынған әрі үйлесімді жүйелер деп көрсетеді. Адам бойындағы зұлымдық пен шалалық нақты білімнің жеткіліксіздігі ретінде түсіндіріледі және оны философия көмегімен толықтыруға болатынына сенеді.

Көне грек философиясының негізгі тақырыбы – *ғарыш, физика*. Алғашқы грек философтарын – физиктер, ал философияны – натурфилософия деп атады. Осы кезеңде әлемнің бастамасы жөніндегі мәселе қалыптасты. Элеаттардың философиясы бірте-бірте натурфилософиялық мотивтерден айырыла бастады. Енді болмыс, оның құрлымы, ойлаудың басты тақырыбы болып қалды. Ертедегі

антикалық философияның орталық мәселесі онтология болып, алғашқы ғылыми (мифологиялық емес) дүниеге көзқарастың жиынтығы жасалды.

Көне грекияның атакты философы Фалестің пікірінше, барлық тіршіліктің негізі – су. Ол буға айналады, бу ауаны құрайды, қарама-қарсы бағытта оларда өзгеріс жүреді, жер тіпті тас та осының нәтижесі. Әртүрлі, әр алуан әлемнің сапалық жағдайының мәні мен байланысының айырмашылығы – осыдан алғашқы орынға шығады.

Фалес құдайды жоққа шығарады, бірақ әлемді түсіндіруде құдайға жүгінеді. Оны сол кездегі ең батыл, таңқалдыратын тірлік иесі деді. Фалес: Тіршілік мәнінің ең ежелгісі – Құдай, өйткені ол тумаған. Бәрінен де әдемі – әлем, өйткені оны құдай жасаған. Бәрінен де данышпан уақыт, өйткені ол бәрін шешеді, – дейді. Дүниедегі қиын не? – «Өзіңді тану». Ең оңайы не?– «Басқа біреуге кеңес беру». Бақытсыздықтан қай кезде құтыласыз? – «Жауыңа сенен де қиын болғанда»¹.

Анаксимандр алуан түрлі табиғаттың негізінде әлдебір белгісіз және шексіз материя жатады деп ойлады, оны апейрон деп атады. Міне, осы түсінік дүниенің материалдық субстанциясын оның тереңірек қарағанын көрсетеді.

Анаксимен – материалист. Оның ілімінше барлық нәрсе бастапқы материядан – ауадан пайда болады және қайтадан соған айналады. Ауа қозғалыста, шексіз, мәңгілік зат.

Ертедегі грек материалистерінің өзіне тән өзгешелігі мен ең маңызды табысы стихиялық диалектика болды. **Оны Гераклит** дамытты. Эфестен шыққан Гераклит (б.з.д. 540-460 ж.) шындық дүниенің өзгеріп отыратыны жайында аса ұлы пікір айтты: «Дүние дегенің – аққан су», табиғаттың түп негізі – от, ол әрдайым өзгереді. Ол қарама-қарсылықтың бірлігі мен күрес заңын ұсынды. Бұл заң диалектиканың негізгі заңы: суық жылыға, жылы – суыққа айналады, дымқыл зат құрғайды, құрғақ нәрсе – дымқылданады. Бұлар осы қарама-қарсылар күресінің нәтижесі. Барлық әлем әр уақытта ұдайы қозғалыста және өзгерісте болады. Бір өзенге екі рет түсе алмайсың, қайтара түскенде онда жаңарған су болады. Қоршаған ортаның салыстырмалығын мойындаған: «Теніз суы адам үшін – кір, балық үшін – таза». Адам әр жағдайда әртүрлі жақсы да, жаман да амал жасайды. Табиғаттағы осындай қарама-қарсы және мәңгі болып тұратын байланысты ол жалпыға бірдей «логос» заңдылығы деп атады.

¹ Фрагменты ранних греческих философов Ч.1– М.: 1989. С. 112-113.

Демек, «логос» – әлемдік ақыл-ой. Қоршаған ортаны сезім арқылы тану дұрыс деп есептеді.

Пифагор (б.з.д.584-500 ж.) ежелгі грек философы, әрі математигі. Бірінші бастама, тіршіліктің негізі – сан деп есептеген. Барлық қоршаған шындықты таңбалап санға теңеді. «Санның арқасында өлшеуге және тануға да болады», – дейді. Категорияларды бөліп көрсету арқылы әлем бірлігінің диалектикасын (тақ пен жұп, жарық пен қараңғы, тура мен қисық, оң мен сол, әйел мен еркек, т.б.) көрсетті. Бірлік барлық өте ұқсастықтың бөлігі, ол иррационалдық сандар туралы ғылымның негізін қалап, математиканың дамуына елеулі үлес қосты. Оңтүстік Италияда Пифагор одақ құрып сан мистикасы, сфералардың ғарыштық гармониясы ілімдерін таратты. Ол жанның өлмей көшетініне сенді, бұл кейін неоплатонизмде қайтып жаңғыртылды.

Элеаттар – Элей философия мектебі б.з.д. VI–V ғғ. – ежелгі Элейде, қазіргі Италия территориясында өмір сүрді. Өкілдері: Парменид, Зенон Элейский, Мелисс Самосский.

Элейден шыққан ойшылардың жаңалығы мынада: космологияны онтологияға (болмыс теориясына) өзгерту, өзіндік философиялық категорияларды ойлап табу («болмыс», «биболмыс», «ойлау»), диалектикалық тәсілді енгізу мен пайдалану арқылы философияда дәлелдеудің қажеттілігі мен оның тәсілдерін қолдануды (абсурдқа әкелу принципі) мойындау.

Парменид – бірінші болып «болмыс» түсінігін енгізді. Оның пікірінше дүниеде тек бір ғана болмыс бар. «Болмыс бар, биболмыс – жоқ». Биболмысты тану немесе ол туралы пікір айту мүмкін емес. Сондықтан, әлем болмыспен тығыз және үздіксіз толтырылған. Сезімдік қабылдау нағыз білімді бермейді. Тек философиялық ақыл-ойға салу арқылы ақиқатқа жетуге болады. Элеаттар тану мәселелерінде, сезімдік таным («докса» – пікір) және идеалдың жоғарғы рухани таным деп қатал түрде бөледі. Бұл монизмді жақтаушылар – көпшілік құбылысты бірлік бастамадан шығарады. Барлық материалдық тіршіліктің көрнісі - идея екенін айтып, олар идеализмнің алғашқы хабаршысы болды.

Егер Парменид философиялық тезистерді дәлелдесе, оның ізбасары Зенонның дәлелдеу әдісі – жағымсыз жағдайды дәлелдеу. Парменидтің “Қайшылық заңына” ол “Үшіншіні жоққа шығару” заңын қосты. Зенонның “Ахилес”, “Дихотомия”, “Жебе”, “Стадион” т.б. апориялары философия ұрпақтары мен көпшілік үшін алынбас қамал болды. Зенонның апориялары өзіндік заңдылықтың күш-қуатын бекітетін тәжірибе деректеріне күмән келтіретін, логос позициясын

күшейтуге бағытталған. Зенонды Аристотель «диалектиканың атасы» деп атады (қарсылас пікірін теріске шығаратын диалогты пайдалануға байланысты).

Зенонның “Ахилл және Тасбақа” апориясындағы (апория – түсініксіз қайшылық) алғашқы шарт. Ахилл мен Тасбақа бір-бірінен А мен А2 аралығындағы қашықтағы жол бойында тұр. Олар бір кезде бір бағытқа қарай қозғалады. Ахилл барлық күшін салып жүгіреді, ал тасбақа болса, бауырлап жылжиды.

Тезис: Ахилл ешқашанда Тасбақаны қуып жете алмайды.

Дәлелдеу: Тасбақаны қуып жету үшін Ахилл алдымен қозғалыс басталардағы бөліп тұрған А2 аралықты жүгіріп өтуі керек. Осы уақытта тасбақа да А2-ден А3 аралығын өтеді. Демек, енді Ахилл тасбақаны қуып жету үшін тағы да А аралығын жүгіріп өту керек, т.т. Себебі кеңістіктегі жол шексіздікке дейін бөлінеді, онда Ахилл мен Тасбақа арасында аз да болса аралық қалып отырады, оны Ахилл жүгіріп өтуі керек.

Қорытынды: Ахилл ешқашан да Тасбақаны қуып жете алмайды. Кеңістікте шексіз бөлінетін немесе бөлінбейтін интервалдардың (аралықтар) өмір сүруі мүмкін болса, онда қозғалыстың болмайтындығы туралы тұжырым жасауға болады.

Зенонның пайымдауы бойынша кеңістік өзінің құрлымы бойынша шексіз (континуальдық) немесе оның бір шекке (дискреттік) дейін бөлінетін және одан ары ұсаққа бөленбейтін интервалдары бар. Егер кеңістік белгілі бір шекке дейін бөлінетін болса, онда жебе туралы апория қолданылады.

Ұшып бара жатқан жебе t_1 уақыт сәтінде кеңістікте белгілі интервалда орын алады: 3-тен 8-ге дейін. Қозғалыс – бұл кеңістіктегі орын ауыстыру, демек жебе жылжиды, олай болса келесі сәтінде уақыт t_2 , ол басқа кеңістіктің интервалында орналасады: 4-тен 9-ға дейін. Әрбір кеңістіктегі интервал бөлінбейді: жебе онда толық орналасады немесе орналаспайды, жарым-жартылай орналасуы мүмкін емес. Демек, жебе аралықтың бір бөлігін, 8-9 өтуі мүмкін емес, бұл аралық бөлінбейді. Онда уақыт t кезінде жебе қозғалыссыз 3-8 аралықта, ал уақыт t' кезінде қозғалыссыз 4-9 аралығында болады.

Қорытынды: Ешқандай қозғалыс жоқ, тек кеңістіктің әртүрлі аралығында қозғалыссыз орналасу бар.

Эмпедокл (б.з.д. 490-430 жж.) Агригент қаласы Сицилия аралында өмір сүрді. Материалистік бағытты ұстады. Дүниенің бастауы – төрт элемент немесе стихия: жер, су, ауа, от және оларды қосатын әрі ажыратын екі карама-қарсы күштерден тұрады деді.

Негізгі еңбектері: «Табиғат туралы», «Тазару».

Анаксагор (шамамен б.з.д.500-428 ж. ж.) – Афинаның алғашқы философы. Өзінің гомеометрия туралы ілімімен белгілі болған. Гомеометрия («заттардың ұрықтары») мен Нус (ақыл) әртүрлі мөлшерде арласып, барлық заттар мен құбылыстардың сапасының алуан түрлігін құрап, бір жөнге (тәртіпке) келу арқылы айқындалады. Оның «бәріне – бәрі» деген тезисі гомеометрияның барлық әлем дүниесінде белгілі дәрежеге ие болуын көрсетеді.

Ежелгі Грециядағы материалистік бағыт кейінгі кезеңде Демокриттің (б.з.д. 460-370 жылдар шамасы) философиясынан толығырақ көрінді. Демокриттің көзқарасы бойынша, нақты дүниені, негізгі кеңістікті толтырып тұратын атомдар. Олар табиғаттың бөлінбейтін және мәңгі өмір сүретін ең кіші бөлшектері. Олар сапа жағынан емес, саны, түрі, формасы, реті, тәртібі немесе орналасуы және көлемі жағынан бір-бірінен өзгеше келеді. Осыған байланысты денелер белгілі бір сапаға, қасиетке ие болады, жылы не суық, ауыр не жеңіл, қатты не жұмсақ болып келеді. Атомдар мәңгі қозғалыста болады да, бір-бірімен соқтығысып шағысып жатады. Бәрі де үнемі өзгеру үстінде болады, бәрі де заңды түрде және қажетіне қарай өтеді. Демокрит табиғат пен қоғам құбылыстарын детерминизм (барлық заттар мен құбылыстардың заңды, себепті-шартты байланысы туралы ілім) принципі негізінде дәлелдейді.

Классикалық кезең (б.з.д. V ғ.). Классикалық кезең тақырыбы – адамның мәні, оны танудың ерекшелігі, философиялық білімнің синтезі, эмбебабтық философияны құру. Атап айтқанда осы кезде таза идеялық, теориялық философия қалыптасты және оның білімінің түрі басқаларға қарағанда алғашқы болды. Теориялық философия қағидасының негізінде құрылған классикалық кезеңнің негізгі проблемалары: онтология, антропология, гносеология.

Сократ (б.з.д. 469-339 жж.) туралы Аристотель мен Платонның айтуы бойынша білеміз. Сократ әлем құрлымын, заттардың (физикалық) табиғатын танып білуге болмайды, тек өзімізді ғана білуіміз мүмкін дейді. Мұны “өзіңді танып біл” формуласы түрінде өрнектеді. Білім дегеніміз – ой, жалпы туралы ұғым. Ұғым - анықтау арқылы айқындалып, индукция арқылы жалпыланады.

Сократтың басты мақсаты – жастарды өз философиясы арқылы тәртіпті өмір сүруге баулу. Көбінесе пікір таласы және өз айтыстарымен шұғылданған. “Менің білетінім – еш нәрсе білмейтінім” – дейді ол. Сократ этика саласында өнегелікті ақиқат және даналықпен теңестірді. Тек ақылды адам ғана өнегелі, себебі ол ізгіліктің, жақсы мен жаманның не екенін біледі. Әсіресе Сократ үш ізгілікті бағалайды: сабырлылық – сабырлы адам құмарлықты қалай басуды біледі;

батылдық – батыл адам қиындықты қалай жеңуді біледі; әділеттілік – әділ адам адамдық пен құдайлық заңдарды қалай ұстауды біледі. Сократтың ойынша даналық тек қана “мейірбан адамдарға” ғана тән.

Платон (б.з.д. 428-347 жж). Ежелгі Грецияның ұлы ойшылы. Объективтік идеализмнің негізін қалаушы, әрі Сократтың шәкірті.

Объективтік идеализм бойынша болмыстың мазмұнын идеялар, рухани мәндер жасайды. Олар мәңгілік нәрселер, “сезімдік заттар” дүниесі дегеніміз - идеялардың көмескі бейнелері. Заттар мәңгі өмір сүрмейді, сағым сияқты жоғалып кетеді. Олар тек мәңгі өмір сүретін және өзгермейтін ұғымдардың көлеңкесі ғана болады.

Платон философиясында таза ақыл ойдың пайдасы үшін сезімді жоққа шығару бар, алғашқысы тек парасатта қамтылады. Дүниенің бастауы – идея немесе эйдостар, олар заттардың бейнесі болып келеді. Платонның кезінде «идея» сөзі күнделікті тілде «сыртқы кейіпі, көрініс, сапа, бейне, түр» дегенді білдірді. Платон идеялары шын мәнісінде адамның басынан бөлініп шыққан және идеялар дүниесінде дербес өмір сүретін объективтендірілген ұғымдар. Әрбір заттың өзіндік нұсқасы (эталоны) бар, ол соған сәйкестелініп жасалады. Мысалы, үстел идеясы нақты үстелді тудырады. Бірақ затпенен оның бейнесі арасында принципті айырмашылығы бар. Нақты зат шектелген, ол идея (эйдос) – мәңгі бұзылмайды. Осындай нұсқа (эталон) ретінде этикалық принциптер-игілік, жақсылық, сұлулық және әділеттік болып саналады.

Сұлулық идеясы барлық заттарға сұлулықты береді, басқаша айтқанда ол нұсқа (эталон) немесе гректер көп қолданатын парадигма.

Идея қай жерде орналасқан? Осыған байланысты үш негізгі жауаптың болуы мүмкін:

– идея физикалық заттарда бар;

– идея адам ақылының туындысы, яғни ол адам санасында орналасқан;

– идея заттарда да, адам ақылында да емес, үшінші бір дүниеде орналасқан деп, ол оны Гиперуранций (тура мағынасында аспанның арғы жағында) деп атайды.

Платонның ұлылығы: ол өз ілімін өткендегі философияның барлық материалына сүйеніп жасады. Платон осы дүниеде «бәрі ағады және өзгереді» деп, Гераклитпен келіседі, бірақ идея дүниесі өзгермейді. Платон өз әрекетін Сократтың: «адамды жақсы ететін – игілік» – деген сеніміне негіздеп отырды. Жеке адам игілігі ме, жоқ әлде ұлт, тап немесе идея ретіндегі игілік жоғарғы ма? Сократтың жалпы адамзаттық мәніндегі игілік туралы түсінігінен шығып, Платон игілік идеясы ең жоғарғы дәрежеде тұратын «идеялар әлемін» жасады.

Осы тұрғыда Платон шын мәнісінде Сократ ілімін жалғастырушысы болды.

Гераклит пен Сократтан басқа, Демокриттің: «барлық зат ең кіші бөлінбейтін бөлшек – атомнан тұрады» – деген көзқарасын (Демокрит атомды «идея» сөзімен белгілеген), Пифагордың барлық зат негізінде сан жатыр деген, Анаксагордың гомеометрия «заттардың ұрықтары») туралы ілімдерін пайдаланып, ежелгі Грек философиясын терең әрі жан-жақты талдап біріктірді.

Платон Демокриттің өлшемі, тек ауырлығы бар және ақылда ғана берілетін идея-атом түсінігінің қайшылығын жойды. Ол идеяны сезімдік қасиеттерден арылтты, ал сезімдік дүниені, мәңгі қалыптасу жолында болғандықтан, шынайы болмысы жоқ деп мойындады.

Платонға «идеялар әлемінің» қажеті мынада: біріншіден, «бәрі ағады және бәрі өзгереді» яғни, дүниедегі заттарды тану мүмкіндігін негіздеу үшін; екіншіден, Сократтың барлық адамдар бір ойға келеді деген сенімін түсіндіру үшін – идеялар шын мәнісінде бәріміз үшін бірдей, яғни бір аймақта орналасқан, адамдар оларды содан алады; үшіншіден, оның ілімі сезімнен жоғарғы идеялық, дүниеге көкейтесті талпынысымен (платоникалық махаббат) және шындықта мүмкіндігінше идеядың толық бейнесін жасау ұмтылысымен сипатталады.

Платонның ойынша нағыз шын білім – сезімнен тыс мәңгілік идеялар әлемі туралы білім. Оны табудың жолы – адамның мәңгілік жанының өлетін денеге кірмей тұрғандағы идеялар дүниесіндегі «Өмірін еске түсіруі». Жалпы ұғымдардың жаратылысын зерттей отырып, ол сезім арқылы танып-білудің, бақылаудың, тәжірибенің рөлін кемсітуге тырысты, олар бізге ақиқатты бере алмайды деп мәлімдеді. Сонымен, танымның нақты процесі Платонда бұрмаланған түрде болып шықты. Бірақ «идеялардың» бағыныштылық байланысын, бір-біріне өтіп отыруын зерттеп ол диалектиканы, ғылыми теорияны дамытуға өте үлкен үлес қосты.

Платон болмыс деп – идеяны, ал материяны – биболмыс деп, диалектик ретінде ешқандай абсолют қарама-қарсылықсыз толық болмайтынын көрсетеді. Сондықтан, болмыс биболмыспен толтырылады. Осылайша “идея әлемі” және “заттар әлемі” қарама-қарсы қойылады.

Платон “Тимей” диалогында ғарыш теориясын дамытты. Физикалық әлем немесе сезіммен қабылданатын ғарыш әлемі мынандай кестеде беріледі: үлгі (идеялар әлемі), көшірме (физикалық әлем) және Жаратушы (Демиург). Ғарышты Демиург жасайды. Ол-үлгіге сәйкес көшірменің авторы. Демиург әлемдік жанды жасайды,

ғарышқа тіршіліктің ерекше-нысанын береді. Ғарыш құрылымында күдіретті ақыл-ойды, әлемдік жан мен әлемдік денені қамтитын тірі, жарасымды дүние ретінде көрінеді.

Платон әлеуметтік философия саласында мінсіз мемлекет ілімімен белгілі. Бұл мемлекетте азаматтарды үшке бөледі: билеуші философтар, жауынгер әскерлер және қолөнершілер. Мемлекет дәрежесінің биіктігі – оны данышпандар билегенде көрінеді, әскерлер оны қорғайды, ал басқалары материалдық игілікті жасаумен шұғылдануы керек. Мемлекеттің негізінде – әділдік жатыр. Әділдік дегеніміз – әрбір адамның заңды түрде өз міндетін тыңғылықты орындауы

Платон ашқан алғашқы философия мектебі мың жылдай өмір сүрді. Оны Академия деп атады. Оның негізгі еңбектері: “Мемлекет”, “Тезет”, “Федон”, «Протогор», «Пир», «Софист», т. б.

Аристотель (б.з.д. 384–322 жж.) Стагирда туған. Афинада «Лицей» (перипатетикалық) мектебін (б.д.д. 335-322 ж.) ашты, ол бір мезгілде оқу мекемесі әрі ғылыми одақ болды. Аристотельдің шығармашылығы жан-жақты. Ол табиғаттану ғылымымен, поэтикамен, мемлекет құру мәселелерімен айналысты, логика мен психологияның негізін жасады. Платонның шәкірті, кейіннен оның идея туралы теориясын сыни тұрғыдан қайта пайымдаған. Оның қарсылығы мынада: идеялар ақылдан тыс тәуелсіз өмір сүре алмайды. Аристотель өткен философия тарихының дамуын жинақтап, философиялық білімді жүйеледі.

Аристотельдің философияға кіргізген жаңалықтары: дұрыс ойлау заңдары мен түрлері туралы формальды логиканы жасауы. Ғылыми білім жалпыны оқу, яғни сезіммен қабылдаудан емес, оймен дәлелдеуден басталады деп, дәлелдеу туралы ілімді енгізді. Ол білім деректерін жинап қорытындылаудан, индукциядан дедукцияға өтуден туатынын көрсетті.

Барлық ғылымды мына топтарға бөлді: теориялық, практикалық және шығармашылық. Теориялық ғылымдарда таным тек танымның өзі үшін жүргізіледі, оған «алғашқы философия» (метафизика), математика, физика жатады. «Алғашқы философия» болмыс мәселелерін, барлық өмір сүрудің пайда болуын, әртүрлі құбылыстырдың себептерін анықтайды. Математика – реалдық заттардың абстракті қасиеттерін зеттейді.

Практикалық этика ғылымы - адамның тәртібі, саясат – мемлекет құрылымына арналған басқарушы идеяларды береді.

Шығармашылық ғылымдар жаңашыл іс-әрекеттермен байланысты: поэтика – өлең шығару теориясы, риторика – шешендік

өнер және мамандық өнер теориясы. Мұнда танымнан пайда табу және сұлулықты жасау мақсаты жүргізіледі.

Аристотель өзінің таным туралы ілімінде Платонның генетика тұрғысында заттардан бұрын туатын «мәңгі идея» концепциясына үзілді-кесілді қарсы шықты. Танымның реалды жолы түйсіктен (сезінуден) басталады, одан кейін есте сақтаумен күшейтілген елестету, тәжірибе, өнер мен ғылым жүреді. Ғылыми таным (эпистема), Аристотель түсінігінше, таным процесінің шыңы болып есептеледі.

Материалистік және идеалистік көзқарастардың қалыптасуы, оның себептілік концепциясында да көрінеді. Ол себептіліктің төрт негізгі түрлерге ажыратады: *материалдық, формальдық, белсенді және соңғы* (мақсаттылық). Материалдық себеп — ең алғашқы сипатында берілген, осы ретте ол потенциалды (мүмкіндігі бар) себепке ұқсас. Формальдық себеп — материядан «ақиқат реалдықты» жасайтын белсенді принцип «түрмен» байланысты. Белсенді себеп қозғалыстың бастауы және мүмкіндіктің шындыққа өту процесімен де байланысты. Жоғарғы деңгейге ол мақсаттылық (соңғы) себепті қояды, ол қозғалыстың мақсаты мен мәнін түсіндіреді. Өмір сүруді түсіну және түсіндіру үшін барлық себеп түрлерін тану керек. Бірақ олардың маңызы бірдей емес. Формальдық себептер түсінігі, материалдық себепті танудан қажеттірек — мұндай қорытынды Аристотельдің пассивті материя және белсенді форма ілімінен шығады. Мақсаттылық (соңғы) себепке берілген орын — оның теологияға ауысуы. Бұл дамудың аяқталу, мақсаттың орындалуының тану мүмкіндігін көрсетеді, оны Аристотель энтелехия ұғымымен белгілейді.

Болмыс іліміне Аристотельдің қосқан маңызды идеясы: нақты болмысты форма, бейне арқылы тануға болады және осылайша ол адамға көрінеді әрі қалыптасады. Аристотель Платонның: «жан өлмейді» идеясына қарсы болды және барлық табиғаттың (материалдық дүниенің) жаны бар дегенді жоққа шығарды. Ол жан тек тірі дүниеге тән деп санады.

«Өсімдік жаны» — өсу, тамақтану және өну себептеріне жауап береді, «сезімдік (жануар) жан» тамақтану, өну, сезіну және қажет ету қызметтеріне жауапты, «ақылды (адам) жан» аталған қызметтерге қоса таным және ойлану қызметтерін орындайды. Жанның тәнге қатынасы — орманың материяға қатынасына сәйкес келеді» — деді, ол.

Аристотель «Категориялар» трактатында алғашқы болып философияның категориялық аппаратын жүйеге келтірді. Олардың өзара байланысын, диалектикалық қатынасын табуға ұмтылды. Мұнда ол мән, сапа, сан, қатынас, орын, уақыт, келпі, иемдену, әрекет,

күйзелу категорияларын зерттейді. Негізгі логикалық заңдарды құрастырды: қарсылыққа түспеу, тепе-теңділік, үшінші ойдан қашу». Қозғалыстың әртүрлі алты сапалық сипатын көрсетті: 1) пайда болу; 2) жоғалу; 3) бір күйден екінші күйге ауысу; 4) үлкею; 5) кішірею; 6) орнын ауыстыру. Сөйтіп, қозғалыстың мазмұнын зерттеуде алға қадам жасады. Алғашқы болып категориялар (жалпы ұғымдар) жүйесін жасады. Ол енді Коперникке дейін үстем болған геоцентристік ілімді жасады.

Негізгі еңбектері: «Жан туралы», «Физика», «Метафизика», «Категориялар».

Эллиндік дәуір (б.з.д. IV ғ. аяғы – б. з. V ғ.) ең ұзақ уақытты алып жатыр. Эллиндік деп атауға сол кездегі ең кең аймаққа тараған (Жерорта Теңізі, Таяу Шығыс, Солтүстік Африка), басқалармен салыстырғанда өте жоғары саналатын грек мәдениетінің элементтері, Рим жаулаған тайпалар мен халықтардың тұрмысына және әдет-ғұрпына белсенді түрде ене бастауы. Римнің өзі де эллиндікке айнала бастады. Оның себебі, грек пен латын мифологиясы мен дінінің ұқсастығы зор еді. Жаңа эллиндік дүниеде жүздеген алуан түрлі тайпалар мен халықтардың дәстүрі, діні, наным, табыну салты, көптеген тілдер араласып кетті, осының салдарынан ежелгі грек тәртібі өзінің ерекшелігін жоғалтып, көлеңкеде қалды.

Бұл кезеңнің негізгі тақырыбы – ырық, бостандық, мораль және сүйіспеншілік; бақыт және өмірдің мәні, ғарыштың құрылымы, адам мен әлемнің мистикалық әрекеттестік өзара қатынасы болды. Эллинизм негізінде аксиология мен праксеология мәселелерін қарастырады, ал философияның орталық мәселесі — этика болды. Философияның мақсаты — көбіне дұрыс әрекет арқылы бақытқа жетуі болып түсіндірілді. Адамдардың араласуы, өзінің кім екенін және әлемдегі орнының бар екенін білуді қажет етті. Этикалық мәселелер сондықтан, табиғат ілімімен байланысты талданылады.

Эллинизм дәуірінде философиялық ойлар негізінде көп мектептер мен бағыттар пайда болды. Олар:

Эпикуризм (Эпикур, Лукреций Кар);

Стоицизм (Зенон Стоик, Сенека, Марк Аврелий);

Скептицизм (Пиррон, Секст Эмпирик);

Кинизм (Диоген Синопский, Антисфен, Кратет);

Неоплатонизм (Плотин, Профирий, Ямвлик, Прокл);

Эпикуризмнің негізін салушы — Эпикур (б.з.д 341-270 жж.) аса көрнекті философ-материалист, Демокриттің атом теориясын жасаудағы ізбасары бола тұрып, оны толық мойындамады. Эпикурмеизмнің ең ірі өкілі — Тит Лукреций Кар (б.з.д. 99-55 жж.),

римдік философ, әрі акын, “Заттардың табиғаты туралы” поэманың авторы. Онда ол атомизм идеясын насихаттап, эпикуризмді эллиндік дәуірдің атомизмі ретінде сипаттады.

Эпикур б.з.д. 306 ж. Афинде “Эпикур бақшасы” деген атпен белгілі мектеп ашты. Оның философиясы сол кездегі философияның барлық бөлігін қамтыды. Оның ұраны: “Көзге көрінбей өмір сүр” болды. Онтологияда атом туралы ілімді ары қарай дамытты. Атомның саны шексіз, ал олардың түрінің саны шекті, дегенмен көз жетпес болады. Атом тек түрімен, көлемімен, орнымен ғана емес, салмағымен де өзгеше болады. Төмен әртүрлі жылдамдықпен құлдырап, бір-біріне соғысып, түзу жолдан ауытқиды. Содан өмірге жаңа заттар келеді деп, ол Демокриттің қатаң детерминистік (себептік) ілімінен, тағдырға мойынсұнудан құтылады. Дүниеде өмір сүретін заттар пайда болады және қирайды, бірақ атомдар мәңгі, әрі өзгермейді.

Эпикур таным туралы ілімінде сенсуалистік көзқараста болды. Ол сенсуалистік көзқарасқа, сондай-ақ дәйікті атеизмге сүйене отырып, өзінің этикасын жасады. Оның аты этика ілімін жасаумен шықты. Оның ойынша философияның мақсаты — адам бақыты. Адамның мінез-құлқы жөніндегі қағидалар, оның өмірден ләззат алуға деген табиғи шабытының негізі болуға тиіс. Бұл рухтың тәуелсіздігі мен тыныштығын қажет етеді, өлім қорқынышы мен құдайдың күшін жеңудің шарты. Таным процесінде адам қорқыныштан құтылып ләззатқа, бақытқа жетеді. Философияның мәні — табиғатты, қоғамды адам дүниедегі заңдылықты ақыл арқылы түсіну. Ақылға сай өмір сүру дегеніміз — әдептілік пен әділдік. Басты мәселе, қайғыдан құтылу. Дене ләззатына шексіз берілу, ауру мен азапқа алып келеді. Өмірдің мақсаты — рухтың алаңсыздығы, дененің саулығы, сондықтан рахатқа бату бірқалыпты болу керек. Әлемді ақылмен тану – бақыт көзі, оның басты мәселесі – адам өзін, өзінің жанын белгілі бір принциптермен қайта құруы.

Стоицизм – өте ұзақ тарихы бар антикалық мектеп. Бұл мектептің негізін Зенон Китион салды. Алғашқы кезде Зенон өзінің мектебі үшін портик (үй алдына тіреумен көтеріп қойған, қабырғасыз төбелі қалқа – гр. стоя) жалдап, Афинде жактастарын жинады. Стоиктердің арасында Рим қоғамының әртүрлі тобының өкілдері болды. Рим стоицизмінің ең көрнекті ойшылары: Луций Анней Сенека және Марк Аврелий. Сенеканың көптеген еңбектері ұзақ сақталған. Оның “Нравственные письма к Луцилию” және император Марк Аврелийдің “Наедине с собой” шығармалары бізге белгілі.

Сенека, император Неронның тәрбиешісі. Ол адамгершілікті насихаттайды. Қоғамдық өмірде қайыспауды, тек өзіңнің рухани

күйіне көңіл аударуға шақырады. Өмір сүрудің мәні — тыныштық пен пайымдау арқылы пайда болатынын көрсетеді. Адамзаттың дамуының шексіз мүмкіндігіне сенеді. Ол мәдениет пен техниканың даму барысын болжай білді. Алдымен ізгілікті, діни көзқарастарды паш етіп, адамның осалдықтарына ілтипатпен және төзімділікпен қарауға шақырды. Стоиктердің идеалы: адамның өмірі және ішкі жан-күйі сыртқы жағдайларға байланысты болмауы керек, яғни тағдырға сеніп, адамгершілік пен әділеттікке жеткен данышпан болу. Мысалы, Сократтың өмірі.

Стоиктер танымның көзі — **түйсік** дейді. Олар біздің жадымызда жиналады. Түйсік пен қабылдау да, оларды салыстыра отырып, объектілердің айырмашылығының белгілерін бөлеміз, одан түсінік құрастырылады. Сондықтан түсінік жалпы өзінше ақылдан тыс өмір сүрмейді, тек жеке заттарда өмір сүреді. Стоицизм эллиндік кезеңдегі философияның дамуында өте зор рөл атқарды. Оның кейбір идеялары неоплатонизмге енді, стоицизм христиан философиясына, соңынан орта ғасырлық мұсылман философиясының қалыптасуына әсер етті. Жаңа дәуір философтары: Декарт, Спиноза және XX ғасыр өкілі — Делез олардың іліміне көп көңіл аударды.

Скептицизм — Эллинизмдегі тағы бір философиялық бағыт. Философиялық тұрғыдан стоицизм мен скептицизм бір-бірімен жалғасып жатыр. Олардың мәні — дүние танудағы біршама мүмкіндікке күмәндану. “Скептицизм” термині ежелгі гректің “скепис” деген сөзінен шыққан. Ол “ойлау, талдау, тербелу” ретінде аударылады. Скептицизмде — әмбебаптық күмәндану — негізгі философиялық қағида, яғни қандай да болмасын білімнің анық еместігі туралы идеяны жүргізеді.

Пиррон өзінен бұрынғы данышпандардың көзқарастарын талдай келіп, дүниенің пайда болуы мен мәнін әртүрлі түсіндіреді. Олай болса, олардың біреуін жақтау қиын. Қандай да зат “осы” болса, “осы еместен” артық болмайды. Сондықтан Пиррон: «дүние туралы ешбір пікір айтпауымыз керек» — дейді. Толық сабырлылық, қызықпаушылық, алаңсыздықты (атараксия) сақтап, бақытты болуға шақырады. Пиррон ең соңында: “Сен, Пиррон өлдің бе?”— деген сауалға “Білмеймін” деп жауап береді. Секст Эмпириктің пікірінше: скептицизмнің идеалы — теориялық пікірден бас тарту, ал практикада мүмкіндігінше ақыл-ой мен әдеп-ғұрыпқа сүйеніп іс-әрекет жасау.

Скептицизм орта ғасырлық кезде ұмытылып, тек XVI-XVII ғасырларда еуропалық философияда “жаңа пирронизм” ретінде қайта туды. Схоластикалық және догматикалық әдістерді сынауда ерекше

мәнге ие болды, соңынан скептицизм Юм философиясының негізіне айналып, Кант агностицизмі мен позитивизмге әсер етті.

Кинизм философиясы атауын Афин төбешегінде орналасқан “Киносарг” (“қырағы төбет” немесе “ақ төбет” деген гимнасийден алады, онда алғашқы киниктер (кюнокс – ит) шұғылданды (осыдан кинизм – “ит философиясы”, “ит мектебі” латын тілінде), бұл мектептің ізбасарларын – супісі – циниктер деп атады. Мектептің негізін салған Антисфен (б.з.д. 444-368 жж.) ол алдымен софист Горийден, кейіннен Сократтан дәріс алды. Олар даңқты және байлықты ең соңғы моральдық іс-әрекет ретінде қабылдамайды және “рахаттың өзін рахаттанып жек көрген”, білімділік пен тәрбиені де жаратпады. Ол космополитизмді патриотизмнен жоғары қоя отырып, “әлем азаматы” идеясын ұсынды.

Синоптан шыққан кинизмнің ең әйгілі өкілі Диоген: “Қауымсыз, үйсіз, отансыз” өмір сүруді өзіне мақтаныш тұтып, іс-әрекетінде қолданды. Афинге келген Александр Македонский Диогенмен кездесуге тілек білдіреді. Ол алаңда еш жанға көңіл бөлмей, демалып жатқан Диогенге: “Не сұраймын десен өз еркің”- дейді. Ол оған: “Маған күнді көлеңкелемей, әрі тұр”- деп жауап береді. Бұған «патша егер мен Александр болмасам, Диоген болар едім»,- дейді. Ол тал түсте тобыр арасында қолына шам ұстап “адам іздеп жүрмін” деген тезисімен, ешқандай өркениетті мойындамай, бөшке ішінде өмір сүруімен белгілі.

Кинизмнің басты мәселесі – философиялық терең теорияны жасау емес, қоғамға жат құбылыс – жалғыздық, жоқшылық, қаңғыру секілді ерекше өмір бейнесін философия арқылы негіздеу және өз әрекеті арқылы тексеру. Кинизм стоиктердің этикасына, материалдық игіліктерден бас тартуына ықпал жасады. Христиандық идеал – аскетизм де киниктердің өмір сүру негізінде қалыптасты.

Неоплатонизм – Платон идеяларының негізінде дүниеге келген философиялық бағыт. Негізін салушы Плотин, ежелгі римнің идеалист-философы. Ол Платонның сезімдік, денелік әлемді қабылдауды сезімнен тыс нақтылыққа қарсы қоюына сүйенді. Бірақ Плотин болмыстың жоғарғы сатысы, оның негізі идея емес, біртұтас игілік деді. Оны ол Күнмен теңестіреді. Одан күн секілді жарық шығады, яғни эманация (сәуле, шашу, өту) туады, одан Болмыс Ақыл (нус) идеяларының мазмұны пайда болды. Осылайша Ақыл бір жағынан – көптік, барлық идеялардың көптеген мазмұны бар, екінші жағынан – біртұтас.

Ақыл уақыттан тыс өмір сүреді. Ол өзін өзі таниды, ой мазмұны – идеяларды жасайды. Бұл процесс жалпы идеялардан басталады

(болмыс, қозғалыс және тыныштық, сәйкестік және айырмашылық), бұлардан басқалар пайда болады. Ақыл барлық заттардың алғашқы бейнесі. Ақылдың эманациясы (өгуі) өз кезегінде әлемдік жанның пайда болуына алып келеді. Ол барлық Рухтанған ізгіліктің бейнесі, қозғалыстағы ғарышты жасайды. Материя болмыстың ең төменгі сатысы – ол өмірсіз және әрекетсіз, бірақ ол барлық идеалдықтың түрі мен мәнін “қабылдайды”. Адамның міндеті – болмыс иерархиясындағы өзінің орнын ұғыну, жоғары шығуға әрекет жасап көру. Жан-Ақыл-Біртұтастық алыстағы шама, кейіннен олар сезім-ой-экстазға (желігу, шабыттануға) сәйкес болады.

Плотин философиясында болмыс құрылымы емес, әдістемелік идеялары жемісті болды. Неоплатонизм идеялары христиандық философияға әсерінің нәтижесінде ұзақ өмір сүріп келді. Бұл философия осылайша антикалық философияның аяғы және еуропалық орта ғасырдағы діннің бастамасы болды.

Семинар сабағының жоспары

Антикалық философияның өзіндік ерекшелігі және пайда болуы. Космоцентризм.

Ежелгі Гректің Сократқа дейінгі философиялық бағыттары мен мектептері.

Ежелгі Грек философиясының классикалық кезеңі.

Антикалық философияның эллиндік-римдік дәуірі. Эллиндік-римдік философияның негізгі мектептері.

Әдістемелік ұсыныстар

Антикалық философия көбінесе космоцентризмге негізделген. Оның алғашқы көзқарастары материалистік және идеалистік болып бөлініп, милет пен элеат мектебін құрды. Бұл Сократқа дейінгі кезең, ал Сократтан кейінгі кезеңге – Аристотель, Платон, т. б. жатады.

Бақылау сұрақтары

1. Көне Грек философиясы: ойшылдары мен негізгі мектептері.
2. Философияның тарихи түрлері, олардың әлеуметтік жағдайлары мен байланысы.
3. Көне Грек материалистері.
4. Көне Грециядағы идеалистік философияның өкілдері.

5. Аристотель қай ілімнің негізгі заңдарын жасады?
6. Ежелгі Грециядағы диалектикалық ілімнің қалыптасуы (Гераклит, Элей мектебі, софистер).
7. Ежелгі Рим философиясы: дәстүрі және жаңа идеялардың мектептері мен ойшылдары.

Баяндамалар мен рефераттар тақырыбы

1. Ежелгі Грек философиясындағы космоцентризм және оның бағыттары.
2. Антикалық философияның эллиндік-римдік дәуірі. Эллиндік-римдік философияның негізгі мектептері.
3. Антикалық философияның өзіндік ерекшелігі. Ежелгі Грек философиясының негізгі бағыттары мен мектептері.
4. Антика философиясы. Негізгі идеялар мен мектептер (Гераклит, Сократ, Демокрит, Платон, Аристотель, т. б.).
5. Сократ философиясындағы адам мәселесі.
6. Аристотель – антикалық философияны жүйеге келтіруші.
7. Зенон апориясы және қозғалысты тану мәселесі.
8. Платон еңбегінің философияны зерттеушілер үшін мәні.
9. Ежелдік грек философиясындағы болмыс мәселесінің шешілуі (Пифагор, Парменид, Демокрит, Аристотель).

Философиялық мәтіндермен жұмыс істеу

1. Антология мировой философии. М.: 1969.
2. Материалисты Древней Греции: Сборник текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура. М.: 1955.
3. Мир философии. Хрестоматия в 2 х частях. М.: 1991. ч. 1, раздел 1.
4. Платон. Избранные диалоги. (Пир, Федон, Апология Сократа). Пер. с греч. М.: худ. Лит., 1965.
5. Платон. Государство. Закон (Платон соч. втрех томах). 1971-1972. т. 3. ч. С. 1-2.
6. Таранов П. С. Антология мудрости. 120 филоосфов. Жизнь, судьба и учение. Реноме, г. Семферополь, 1997.
7. Фрагменты ранних греческих философов. М.: 1989 /Под ред. Лебедьева А.В./.

Әдебиеттер тізімі

1. Абдильдин Ж. М. Избранные соч. в 5-т. Алматы, 2001.
2. Алтаев Ж., Қасабек А., Мұқамбетәлі Қ. Философия тарихы. – Алматы, 2000.
3. Алтаев Ж., Ғабитов Т. Х, т. б. Философия және мәдениеттану. – Алматы, 1998.
4. Асмус В. В. Античная философия. М.: 1998.
5. Әбішев Қ. Философия. – Алматы, 2001.
6. Бейсенов Қ. Философия тарихы. – Алматы, 1992.
7. Богомолов А. С. Античная философия. Изд. МГУ. 1985.
8. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. – Алматы, 2003.
9. Қасабек А. Тарихи философиялық таным. Оқу құралы. – Алматы, 2002.
10. Лосев А. Ф. Словарь античной философии. М.: 1995.
11. Мәдени философиялық энциклопедиялық сөздік /құр. Т. Х. Ғабитов, А. Т.
12. Құлсариева. – Алматы: Раритет, 2004.
13. Мырзалы С. Қ. Философия әлеміне саяхат. Қостанай, 2000.
14. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Философия тарихы. Алматы, 1999.
15. Сыбанбаев Қ., Затов Қ. Философия. Алматы, 2000.
16. Философия (құр. Т. Ғабитов. – Алматы: Раритет, 2005).
17. Философия: Электрондық оқулық (құр. Т. Х. Ғабитов. – Алматы: Горлит, 2004).
18. Философский энциклопедический словарь. М.: 1994.

1. 3. Орта ғасыр философиясы

«Орта ғасыр» термині түсіндірілуді керек етеді. Бұл ұғым еуропа түсінігі бойынша діннің үстемдігі, ғылым үшін қаратүнек заман орнады дегенмен тең - шын мәнісінде шығыс елдерінде бұл ғылым мен діннің үйлесімді даму кезеңі болды. Оны араб елдерінің тарихынан айқын көреміз. Материалистік көзқарас, нақты ғылымдар зерттеулері Үнді, Қытай елдерінде де дәстүрлі еркін жолмен дами берді.

Еуропалық философияда бұл термин христиан дінімен байланысты. Христиан діні біздің жыл санауымыз бойынша І-ІІ ғғ., құл иленуші қоғамның күйреуі, Рим империясының құлау кезеңінде пайда болды. Еуропалық христиан немесе орта ғасыр философиясы І-ХV ғ. аралығын алып жатыр. Христиан дінінің тарай бастауына байланысты, оның догматтарын рационалдық (ақыл-ой) тұрғыда көрсету мәселесі қойылды. Сонымен бірге, антикалық философтардың

еңбегін пайдалану мақсаты үстем болды. Орта ғасырлық ойлау мен пайымдауда **екі түрлі дәстүр** анықталды: *а) христиан дінінің негізін түсіндіру; ә) антикалық философияның идеалистік жағын қолдану.*

Орта ғасыр философиясы негізінен шіркеу догматымен есептесе отырып дамыды. Сол кездегі философияның өмір сүруі — шіркеу билігінің ыңғайына, тарихи жағдайға байланысты болды. Шіркеу мен дін, қоғамдағы әлеуметтік өмірдің табиғи көрінісі болды. Олардың абсолюттік үстемдігі философияның және бүкіл мәдениеттің ойдағыдай дамуына мүмкіндік туғызбады. Ойшылдар шіркеу мектептерінде және діни қызмет атқару арқылы ғана философиямен шұғылдануға мүмкіндік алды. Философия білім саласында өзіндік ерекшелігінен айырылды. Дін түріне айналып, дінінің қызметін атқарушы «малайы» болып шыға келді. Философия негізінен дінге қағидалардың қасиетті мәтіндерін түсіндірумен шұғылданды. Сонымен бірге, философия мәселелерінің де ерекше түрі болды. Мысалы, әлемді құдай жаратқан ба, әлде өзінше өмір сүре ме? Адамның ерік-бостандығы мен құдайдың қажеттілігі қалай үйлеседі? — деген сұрақтар туындайды.

Орта ғасыр философиясындағы негізгі мәселелер: Онтология, антропология, гносеология.

Онтология (болмыс) — барлық тіршіліктің алғашқы себебі — Құдай. Құдай құдіреті тіршілік иесі ретінде дүниені, адамды жаратқан және оны басқарып, әркімнің өмірін болжап отырады. Бұл философияның жүйесінде антикалық философияның дәстүрі секілді, болмыс мәселесі тұрды. Айырмашылығы — орта ғасыр философиясы теоцентрлік, яғни шындық — табиғат емес, шексіз құдіретті Құдай саналады. Теоцентрлік (тео-құдай орталықта) ойлауда адамның мінез-құлқын, қоғамды анықтайтын күш — Құдай, ол барлық әлемді, тіршілікті жаратушы. «Құдай дүниені жоқтан жаратты» — делінген көзқарасты *креационализм* (лат. creatio-жасау) дейді. Ол әлемдегі тірі және өлі табиғаттың бәрі бірегей шығармашылық актіде жасалғандығы туралы идеалистік ілім.

Құдай және оның жаратқан дүниесі екі нақты әртүрлі онтологиялық (болмыстық) жағдайларда көрінеді, олар бір-біріне ауыспайды. Құдай мәңгі, өзгермейді, бәрінен де тәуелсіз, ол барлық тіршіліктің көзі, әрі оны тану мүмкін емес. Құдай ең жоғарғы игілік. Ал, дүние болса керісінше, құбылмалы, тұрақсыз, ауыспалы және жақсы жетілмеген. Басқа сөзбен айтқанда, адам үшін барлық дүниедегі зұлымдық — беиболмыс, өйткені құдай зұлымдықты жек көреді, игілікті құптайды. Зұлымдықтың өмір сүруін орта ғасырдағы

қоғамдық сана: зұлымдық-ақиқаттық болмысты бүркеніп, игіліктің арқасында өмір сүреді деп түсіндірді.

Орта ғасыр адамы әлемнің тұрғылықтығына таңғалумен болды. Табиғат әлемінің табиғилығымен қатар, оның заңдарымен таңғаларлық әлемнің өмір сүруі — оны құдайдың жаратқанын мойындатады. Сонымен бірге тіршілік дүниесі мен о дүние (өлгендер әлемі) интенсивті (қарқынды) және драмалық қатынаста болады. Әрине, философтар осыдан пайда болатын сұрақтарға жауап іздеді. Осы екі дүниені тануға бола ма, болса ең алдымен қандай деңгейде іске асады?

Антропология — ол адам туралы ілім. Осы ілімде адамды құдай жаратқан және өзіне ұқсас етіп жасаған. Бірақ, адам табиғаты екіжақты. Яғни, жан мен тән. Жан — рухани ғана емес, құдай берген игілік, дене — шайтан қонысы. Адам өз күнәсі мен шайтанның арам пиғылынан құтылу үшін, туған күнінен өлгенше шіркеу мен діннің қолдауына зәру болуы керек. Орта ғасыр философиясы өзінің онтология мен антропологиясын ақыл-оймен негіздеу қиын болғандықтан, өзіне тән гносеологиясын жасады.

Гносеология — тану мәселесі, діни философияда ақиқатты мойындау ақыл-ойға сүйенбейді, ол тек ішкі қайғы-қасіретке, тілекке ешуақытта ойланбай-ақ, сай болуы керек дейді. «Тіпті ақыл-ойға сай емес сандырақ болса да сенемін» — бұл діни гносеологиялық қағида. Танымның ерекшелігі — әлдебір тілекке, сенуге негізделуіне байланысты ақыл-ой, логика, жүйелі дәлелдеу, өзінің мәнін жоғалтты деу кәте қорытынды болған болар еді. Рационализм элементтері, інжілдегі қасиетті қағидаларды талдауда, іздеуде екінші сатыдағы логикалық құрал ретінде сақталды. Рационалдық философия библиядағы бейнелерін, символдарын логикалық тілге аударуда өте үлкен рөл атқарды.

Батыстық орта ғасыр философиясы екі кезеңнен тұрады:

Патристика (Ратер-әке, шіркеу әкейлерінің діни философиясы).

Схоластика (латын тілінде «мектеп» деп аталады). Қазір схоластика деген ұғым — өмірден алшақ, практикалық жағынан пайдасыз сөзге үйір дегеннің синонимі.

Философия тарихы Патристика кезеңін I – VI ғ. болды деп анықтайды. Христиан дінінің догмасын (қағидасын) жасаушылар — Тертуллиан Карфагенский (160-220 жж.) Климент Александрийский (150-215 жж.) Аврелий Августин (Блаженный) (354-430 жж.), Ориген (185-253 жж.), Боэций (480-526 жж.) болды.

Патристика — христиан-діни ойшыларының ең басты мақсаты — діни-теориялық ілімінің жиынтығы мен дін теориясын негіздеу және

қорғау. Осыған орай «патристика» – қасиетті аңыздарының негізін салған бірнеше аралықты көрсетуге болады:

1. *Апостолдық патристика* кезеңі (б.д II ғ. ортасына дейін). Апологеттер II-III ғғ. Христан дінін оның көптеген жауларынан - Рим мемлекетінен, пұтқа табынушылар философиясынан қорғап, христиан-діни көзқарасын түсіндіру арқылы қалыптастырды. Негізгі мәселе, пұтқа табынушылардың философиясы мен мәдениетіне байланысты, Тертуллиан, т. б. оларды шайтан жаратқан десе, Ориген және басқалар пұтқа табынушылардың данышпандығы (гректер мен римдіктер) мен христан дінінің бірлігін көрсетуге тырысты.

2. *Классикалық патристика*, IV–V ғғ. ортасы – христиандық діни ойлаудағы көзқараста теологиялық догматтардың үлгісі қалыптасты. Негізгі мәселе: құдайдың мәні мен оның үш жақтылығы: Құдіретті Құдай, оның Ұлы және қасиетті Рухтың арақатынасы туралы болды. Христостың табиғаты — құдайлық, адамдық немесе құдай-адамдығы (христология), Құдай берген игілік, адамның күнәға батуы, одан оны құтқару және күнәдан арылу мәселесі. Бұл мәселелер жаңа христиан мәдениетінің рухани негізін іздеу, әрі қалыптастыру болды.

3. *Ең соңғы кезең* (VI–VIII ғғ.) – теологиялық мәндегі энциклопедиялық жүйелерді жинақтау, догматтарды қалыпқа келтіру.

Енді патристиканың ірі өкілінің біріне тоқталайық. Августин (Блаженный) – 354-430, Христиан теологі, епископ, Гиппон қаласында (солтүстік Африка, Рим империясы) Христиан дініндегі католицизм ағымының негізін салды. Негізгі шығармасы «Құдай қаласы туралы». Бұл еңбек жүздеген жылдар бойы діни ілімді таратуда, зерттеуде және оны оқуда басты құрал болып саналды.

Ондағы құдай туралы ойлары:

1. Құдайдың өмір сүру белгісі – барлық заттарға қатысты құдіреттілігі мен жетілгендігі.

2. Барлық материя, жан, кеңістік және уақыт, құдайдың әрекетінен жаралған.

3. Құдай тек қана жаратып қойған жоқ, жаратуын жалғастырып жатыр, келешекте де солай бола бермек.

4. Білім (сезім, ой, тәжірибе) шындық және жетілікті, бірақ ең басты ақиқат – дәлелді білім, тек Құдайды танудың арқасында туады.

Аврелий Августин өзінің «Құдай қаласы» туралы еңбегінде ол өз ойын «түсіну үшін сенемін, сену үшін түсінемін» («credo ut intelliham intellido ut credam») деп негіздейді. Оның философиясы: «Сенімсіз – білімде ақиқат жоқ» деген принципке бағынады. Ол тарихты, адам тағдырын фаталистік тұрғыдан түсінетін діни

концепцияны ұсынды. Оның христиан дінінің кейінгі дамуына ықпалы зор болды. Протестант және католик дінбасшылары оны кеңінен пайдаланды. Православие шіркеуінде оның еңбектері рационалдық құрлымдық ілім ретінде көп тараған. Оның негізгі қағидалары:

1. Тарихтың барысы, қоғам өмірі – екі қарама-қарсы патшалықтың күресі – жерлік және құдайлық.

2. Жер бетіндегі патшалық мемлекеттік мекемелер, өкімет, әскер, заң, император арқылы іске асады.

3. Құдайшылық жолда — діни қызметкерлер, олар берекелі және құдайға жақын, шіркеуде біріккен адамдар.

4. Жер патшалығы күнәға толы және олардың ішінде пұтқа табынушылар да бар. Оны құдай бәрібір бір кезде жеңеді.

5. Көптеген адамдар күнәлі және құдайдан алыс. Сондықтан ақсүйектер өкіметі ары қарай өмір сүре беруі керек, бірақ олар Рухани өкіметке бағынуы тиіс.

6. Корольдер мен императорлар христиан шіркеуінің ырқын (еркін) білдірумен бірге, тікелей Рим Папасына бағынады. Шіркеу – әлемді біріктіретін қабілетті күш, оған философиямен жету мақсатын қою керек.

«Схоластика» кезеңі – философиялық ілімі «схолостика». Оның өкілдері: Эриуген, Бонавентура, Альберт Великий, Фома Аквинский, Иоанн Росцелин, Пьер Абеляр, Ансельм Кентерберийский, т.б. Бұлар патристика көтерген мәселелерді жалғастырды. Бірақ, бұл мәселелер өзінің әдісі мен мазмұны жағынан басқа сипатта болды. Мазмұны бойынша бұрынғыдай құдай және күнәден құтылудың құпиясымен байланысты, бірақ алдыңғы қатарға — ақыл-ой мен сенім, дін мен ғылым мәселелері шықты. Жалпы мен жеке ұғымдарының ара қатынасы көп орын алды.

Орта ғасырлық схоластика оралымды болды, ол өзінің формаларын жиі ауыстырып отырды. Диалектиканы діннің догматтарын дәлелдеу үшін пайдалануға тырысты, болмыс, мән, форма, т.б. секілді философиялық ұғымдарды бұрмалап түсіндірді, таным теориясын былықтырды.

Схоластар білімді екіге бөлді:

1. Түсініктеме жүрмейтін, аян арқылы берілген табиғаттан тыс жайлар (яғни, Құдайдың Библияға салған дайын ойлары);

2. Адамның ақыл-ойымен табылған білім (яғни, адам Библия мәтіндерін ашып, Құдайдың идеясын түсінді).

Схоластика — шіркеулік көзқараста «шіркеу әкейлерінің» ілімдеріне карағанда, қасиетті жазуға көп көңіл бөлді. Бұл кезде Платон философиясының беделі түсіп, Аристотельдің анық айтылған

философиялық «реализм» концепциясы мен формальдық логикасы кең дамыды. Сөйтіп, схоластикалық тәсіл қалыптасты.

Орта ғасырлық схоластикадағы әмбебаптылық (Универсалии лат. — *niversalis*-жалпы). Әмбебаптық нақты объектіге тән, оның анықталған түрі болады. Бұл мәселе төңірегіндегі дау-жанжал кең орын алды. Схоластикадағы орталық айтыс, номинализм мен реализм арасында жүрді. Ол христиан дініндегі құдайдың үштік мәні туралы догмат пен және Құдайдың болмысын дәлелдеуге байланысты.

Номинализм (лат. *Nomina* – есім, атау) дегеніміз — философиялық ағым, ол бойынша жалпылық, жекені айқындай алмайтыны былай тұрсын, тіпті нақты өмір сүрмейді де. Жалпы идеялар бос сөз, жеке заттарға адам тарапынан берілетін атаулар ғана, шын өмір сүретін тек жеке заттар, ал адам болса сол жеке заттар мен құбылыстарды ғана танып біледі. Номинализмде материяның алғашқылығы туралы материалистік ұғым қалыптасты. Бұл ілім дін иелерінің ашу-ызасын тудырды.

Реализм (лат *realis* — шындық, заттық) жалпы ұғымдар, әмбебаптық (универсалийлер) реалды, әуелбастан өмір сүреді – дейді. Ансельм Кентерберийскийдің пікірінше, жалғыз құдай өмір сүреді, дүниеде бар нақты заттар мен құбылыстардың бастамасы бір құдай, демек жеке заттардың болуы, жаратушы құдайға байланысты.

Орта ғасырдағы әмбебаптық түсінік Платонның «идея» туралы ілімнің негізінде пайда болды. Ол нақты заттардың табиғатын анықтап, олардың идеалдық моделі болады. Сонымен бірге заттардың себебі мен мақсаты да, яғни, бұл ілім Аристотельдің форма туралы іліміне жақын болды. Антикада әмбебаптылық мәселесі алғашқы рет Порфирийдің еңбегінде қойылды, бірақ орта ғасырлық схоластикаға Боэций арқылы енді және ол Порфирий еңбектеріне берген түсініктемелеріне байланысты болды.

Порфирий үш сұрақ қойды:

1. Әмбебаптылық деген бар ма (жануар, адам атаулары, т.б.) және өз бетімен (яғни, нақты заттардан тыс) өмір сүре ме?

2. Егер бар болса, онда олар денелік пе немесе денесіз бе?

3. Егер олар денесіз болса, онда олар сезімдік заттармен қалай табиғи бірлікте болады?

Порфирий бұл сұрақтарға ешқандай жауап берген жоқ, бірақ бұл үш сұрақ, әсіресе біріншісі — орта ғасыр дәуірінің алғашқы кезеңінде өте қатты пікір таласын тудырды.

Ақиқаты: әмбебаптар адамнан, нақты заттардан тыс өмір сүрмейді. Бұл тек нақты заттарды екшелеп, адам санасы арқылы пайда болған жалпылық ұғым, «Жалпы адам» дүниеде жоқ, адам қашанда

нақты бейне, ал «адам» деген жалпы атау – ол нақты адамдардың бәріне тең, ортақ қасиеттерді жинақтайтын ұғым.

Фома Аквинский – ірі орта ғасырлық философ, схоластикалық жүйені жөнге келтіруші. Католик шіркеуінде үстемдік ететін томизм бағытының негізін салушы. Негізгі еңбегі: «Теология жиынтығы», «Пұтқа сенушілерге қарсы сұмма». Ол *Құдайдың өмір сүруінің бес дәлелін айтады:*

1. **Қозғалыс:** Барлық қозғалысқа дем беретін, яғни қозғаушы алғашқы күш - Құдай.

2. **Себеп:** Барлық өмір сүретін тіршіліктің себебі, барлығының бастама себебі – Құдай.

3. **Кездейсоқтық және қажеттілік.** Кездейсоқтық, қажеттілік мүмкіндік пен шындықтан туады, олай болса, алғашқы шындық – Құдай.

4. **Сапалық дәрежесі:** Барлық тіршіліктің алуан түрлі сапалық дәрежесі (жақсы, жаман, көп, аз) бар, олай болса, кемеліне жеткен тіршілік те бар – ол Құдай. Әлемдегі барлық заттар бірімен-бірі сәйкестеніп, қиылысып байланысқан, оны жасайтын Құдай.

5. **Мақсат:** Қоршаған ортада қандай болса да мақсат бар, бәрі де мақсатқа бағытталады, әрі мәні бар. Олай болса, әлдеқандай ақыл-ойға сиятын бастама бар. Яғни, бәрін мақсатқа бағыттап, бәріне мән беретін – Құдай.

Аквинский Аристотель ілімінің материалистік идеяларын алып, оның идеалистік элементтерін күшейту бағытында қызмет етеді. Ол эмбебаптылықтың (универсалий) үш түрін мойындады:

1. Жеке заттарға дейінгі (құдайдың құдіретті санасында).

2. Заттардың өздеріндегі (жердегі, жекедегі жалпылық).

3. Заттардан кейінгі түрде (адам санасында танылған).

Аквинскийдің негізгі қағидасы – сенім мен сананың үйлесімдігі. Ақыл-ой құдайдың болмысын саналы түрде дәлелдеп, сенімнің ақиқаттығына қарсы пікірді қабылдамайды. Аквинскийдің пікірінше, барлық өмір сүретін заттар — құдайдың құдіреті бойынша қалыптасады.

Араб философиясы. Батыста философия, өнер және ғылымның дамуы орта ғасырда біршама тоқтап қалды, ал Шығыста араб ойшылдарының арқасында ерекше дами бастады. Арабтардың ұлттық сана-сезімінің оянуы, мәдениетінің кең өріс жаюы, VII ғасырда Араб жерінде жаңа, ислам діннің пайда болуымен тікелей байланысты.

Ислам Шығыстық дәстүрді сақтап, Құдайды табиғаттың объективтік заңдарын орындаушы, оларды адамдарға жеткізуші құдіретті күш ретінде таныды. Ал адамды – көп тіршілік иелерінің тең

бірі деп санап, қанағатшылды, руханилыққа шақырды. Иудаизм діні Құдайдың Жерді адам үшін жасағаны, адамды өзіне ұқсас етіп жасауы сияқты, т.б. идеяларын қабылдаған және «адам-құдай» ілімімен оны тереңдете түскен христиан дініндей, Ислам табиғатқа немқұрайлы қарамайды. Оны бар күнәнің көзі демей, керісінше, дәріптеп пір тұтады. Бұл табиғатпен, байлық үшін басқалармен соғысудан құтқарады, табиғаттану ғылымдарынан гөрі, қоғамдық-гуманитарлық ғылымдардың көп жетілуіне жол ашады. Исламда «пантеистік» (табиғаттың өзін құдай деп тану) сарын басым (Ибн Сина, Ибн Рушд ілімдерінде) болғандықтан, Крест жорықтарының нәтижесінде фундаменталдық күйге түскен кезге дейін, «құдайды тану – табиғатты оқу» қағидасына сүйеніп, араб тілді елдерде барлық ғылым салалары, мәдениетте ерекше дамыды. Орта ғасырдағы Шығыс — дін мен ғылымның үйлескен кезеңі, әрі ғылымның қайта жаңғыруының негізгі себебіне айналды.

Орта ғасырда Бағдат қаласы үлкен мәдени, рухани орталыққа айналды. Мұнда Платон, Аристотель, Гипократ, Гален, Эвклид, Архимед және Птолемейдің шығармалары араб тіліне аударылып, мұсылман әлеміне кеңінен танымал болды. X ғасырдың екінші жартысында олар Испанияға, орталық Пиреней түбегіндегі Кордова қаласына ойысты. Араб әлемінде танымал болған шығармалар, бұл жерде латын тіліне аударылып, батысеуропалық ғылым дамуының қайнар көзі болды. IX-XII ғасырда мәдени даму — өзінің шарықтау биігіне көтеріліп, шегіне жетті. Осы кезде Аристотель ағымның ықпалы өте күшті болды. Сөйтіп, мұсылман перипатетизмінің (гр. Peripatetikos – серуен кезінде білім алу) негізі қаланды. Ол негізінен екі ағымға бөлінген.

1. Шығыстық Аристотелизм: эль-Кинди, эл-Фараби және Ибн-Сина (Авиценна).

2. Испан Аристотелизмі: Ибн Рушд (Аверроэс) және Ибн Туфайль.

Осылар арқылы мұсылман әлемі Платон және Аристотель еңбектерімен тікелей танысуға мүмкіндік алды. Мұсылмандық шығыс перипатетизмнің алғашқы өкілі Эль-Кинди (шамамен 800-870 ж) «араб философы» деген құрметті атаққа ие болды. Ол астролог, математик әрі дәрігер, сонымен қатар Аристотель шығармаларына түсініктемелер берді. «Органон» және «Метафизика» еңбектеріндегі мәселелер бойынша бірқатар трактаттар жазды. Ол өзінің дүниетанымына негіз етіп, жалпыға ортақ себептік байланыс идеясын алды. Бұл идея — «егер кезкелген бір затты ақырына дейін ой елегінен өткізетін болсақ, онда бүкіл ғаламдық нәрсені айнадағыдай тануға мүмкіндік туады» —

дейді. Ол ғылыми танудың үш сатысын көрсетіп, бірте-бірте керек жағдайда білімнің ақиқатына жетуге болатынын айтты.

1. Логикалық-математикалық сатыда.
2. Ғылыми жаратылыстануда.
3. Метафизикада (философияда).

Ол өз уақытында дүниені адамның ақыл-ойымен тануға болады деген революциялық идеяны ұсынды. Оның ойынша танымның көзі және эталоны — ақыл-ой.

Құран жолын ұстаушылар эль-Киндиді «кәпір» деп қарады.

Әбу Нәсір Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Тархан ибн Узлаг әл-Фараби ат -Түрки (870-950 жж.) Ол Орта Азиядағы Фараби қаласынан шыққан данышпан-философ, Аристотельдің жүйесін араб жағдайына бейімдеді. Ол шын мәнінде дүниежүзілік тұлға, сонымен қатар ол өзінің шығармаларында араб, парсы, грек, үнді және түрік мәдениетінің өте қымбат жетістіктеріне синтез жасай отырып, жалпы ғаламдық деңгейге жақындатты. Ол педагог – реформатор, халық арасына білім таратушы, ағартушы. Әл-Фараби Аристотельдің философиясына түсініктеме бере отырып, өз тарапынан:

1. «Ғылымдардың шығуы».
2. «Ізгі қала тұрғындарының көзқарасы».
3. «Музыканың үлкен кітабы».
4. «Ақылдың мәні туралы» философиялық трактаттарын жазды.

Оның музыка, метафизика, тіл ғылымы, логика, психология, география, этика ғылымдарына арнап жазған еңбектерінің мәні ерекше. Оны Аристотельден кейінгі «екінші ұстаз», ғалым деп санады, логика ғылымын, әсіресе қоғамдық салада, диалектикалық тұрғыдан қолданды. Дүниені 6 элементке – жәй бөлшек, минералдар, өсімдік, жануар, адам, космосқа – бөліп қарауы, болмысты зерттеуде қазіргі кезде кең қолданылатын жүйелік-сапалық тәсілдің бастамасын жасаумен тең түседі. Оны деистік көзқарасты қалыптастырушылардың алғашқыларының бірі деп те санаған жөн – оның пайымдауынша бойынша құдай дүниені жаратқанмен, оның қазіргі дамуына араласпайды. Бұл кейінгі атақты ғалымдардың негізгі ұстанымы ретінде, зерттеуге мүмкіндік туғызады.

Әл-Фараби өзінің «Бақытқа жол сілтеу» деген еңбегінде тірі адамның бақыты, өлгенен кейінгі түсініксіз бақыттан артық екенін көрсетеді. Адам бақытқа, көптеген қиындықтарға тап болып, жақсы мен жамандықты түсіну арқылы жетеді. Адамның жетілуі – мінез-құлқының жоғарғы дәрежесіне байланысты болады. Ал, көздеген мақсатқа жету – өзіне байланысты дейді.

«Азаматтық саясат» деген еңбегінде ол отбасының қоғам өмірінің бастауы болу мәнін түсіндіреді. Феодалдық қоғамдағы саясат пен мораль мәселелеріне және әлеуметтік қайшылықтарға теориялық тұрғыда түсінік береді.

«Музыканың үлкен кітабы» («Китаб әл музык аль кабар») еңбегінде ол дыбыстың тарау табиғатын, резонанс қозғалысын математикалық әдістерді қолданып, алғаш рет нотаның нұсқасын жасады. Сол кездегі түркілердің музыкалық аспабы — тоғыз ішекті домбыраның құрылысын сипаттады.

«Ақыл туралы» деген еңбегінде ақылдың құдіретіне сенеді, адам ақылы жаратушының бір көрінісі деп — құдайды жоққа шығармайды, ал ғылым — ақылдың нәтижесі екенін көрсетеді. Ғылымды — *теориялық, практикалық* деп екіге бөледі. Теориялық — логика, жаратылыстану, метафизика; практикалық — этика, саясат.

Әл-Фараби дүниенің материалдық екенін және оның заңдылықтарын мойындайды. Аристотель секілді материя мен форманы анықтауда, форма үздіксіз өзгерісте, ал материя — мәңгі деп қорытты. Әл-Фараби дүниежүзіне белгілі тарихи тұлға. Оның ілімі көптеген философиялық идеялар мен концепциялардың қалыптасуына ықпал жасады.

Ибн Синн Әбу Әли (лат. Авиценна) (980-1037 жж.) орта ғасырдағы тәжік философы, әрі дәрігер. Ислам дінін жақтай тұра, көне дүние философиясы мен ғылымын арабтарға, ал олар арқылы Еуропа елдеріне таратуға игі ықпал жасады. Тиімді ойлауды және жаратылыстану ғылымдары мен математика ілімдерін насихаттауды жүйелеуде көп еңбек сіңірді. Ол Аристотельдің материалистік және идеалистік бағытын ұстады, ал кейбір мәселелерде Аристотелизмнен бас тартып, неоплатонизм идеяларын, эменация көзқарасын құптады. Аристотельдің логикасын, физикасын және метафизикасын жетілдіріп, материяның мәңгілігін мойындады.

Ибн Руш немесе Рошд Мохамед (1126-1198 жж.). Аверроэс Кордовода тұрды. Араб философы. Оның пікірінше: материя мен уақыт мәңгілік, оны ешкім жаратпаған. Адам жанының мәңгілігі мен о дүниедегі өмірін жоққа шығарды. Қос ақиқат ілімінің негізін қалады, оның «ғылыми және діни ақиқат қатар өмір сүреді», деген қағидасының қазіргі күнге дейін мәні еш жоғалған жоқ. Аверроэс ілімі, яғни аверроизм мұсылмандық және христиандық ортодоксия тарапынан қатты қудалауға ұшырады. Ол дүниені үздіксіз өзгерістегі процесс деп қарады. Осыған байланысты материалдық дүние мәңгі, барлық құбылыстар себепті байланыста, әрбір жеке зат өледі, адам жаны да өледі деді. Алғашқылардың бірі болып, жалпы адамзат

санасының бірлігі, ойлау дәрежесінің біртіндеп жетілуі туралы гуманистік құнды пікірлер айтты.

Мұсылман әлемінің философтары мен ғалымдары Батыстың ғылымы мен философиясының қалыптасуына дүниетанымдық және теориялық тұрғыда зор ықпалын тигізді. Батыс әлемі шығыспен рухани диалогтың нәтижесінде ерте грек дүниесімен қатар, шығармашылық және жаңашылдық идеялар мен концепцияларға толы шығыс мәдениетінің есігін ашты.

Араб елдерінде перипатетизмнен басқа неоплатонизм мен неопифагореизм ілімін жалғастырушы «таза бауырлар» мектебі, ресми діннің көптеген рәсім-салтына қарсы болған, құдайға сырт пішінмен емес жүрекпен сенуге шақырған, гностицизмнің сезім көріпкелдігі идеясын ұстанған сопылар (суфизм) және мұсылман – діни философиясының мектептері болды. Ең бір ерекше есте ұстайтын жәй: барлық мектеп өкілдері ғылыми ізденістерді қолдап, өнер салаларында да белсенді болды. Мысалы, суфизм ағымын жақтаған Фирдоуси, Низами, Саади, Руми, т.б. шығармашылығы бүкіл әлемге әйгілі болды. Ол діни философия мектебінің атақты өкілі әл-Ғазалидің атом теориясын қолдап, дамытуға ат салысканы да белгілі. Бұл Шығыс елдеріндегі ежелгі менталитеттің, «алтын орта» қағидасының ғылым мен дін үйлесімділігінде көрінуі еді. Ежелгі Үнді, Қытай елдерінде де діннің орта ғасырда бірталай күшейгеніне қарамай, барлық философиялық мектептер сақталып, жеке философтар мен ғалымдардың материалистік көзқарастарына, ізденістеріне ешбір кедергі келтірілмеді.

Семинар сабағының жоспары

1. Орта ғасыр философиясындағы теоцентризм. Патристика және Схоластика.
2. Орта ғасыр философиясындағы номинализм жән реализм.
3. Араб философиясындағы орта ғасырдағы антикалық мұра.
4. Шығыс орта ғасырындағы классикалық философиясының дамуы.

Араб тілді философиядағы эмбебаптық, пантеизм, перипатетизм.

Әдістемелік ұсыныстар

Орта ғасыр философиясы теологиялық өрісте дамығанына ерекше көңіл аудару керек. Ол діни ілімнің құлы болды. Оның негізгі бағыттары — апологетика, патристика, схоластика, догматизм. Орта

ғасыр Шығыс философиясының өзіндік ерекшеліктері бар. Қиыр Шығыста ежелгі философиялық мектептер сақталып, дінге бет бұру байқалады. Араб философиясында антикалық мұра (перипатетизм) кең пайдаланылып, нақты ғылымдырдың дамуына аса зор ықпалын тигізіп, Батысеуропалық философияның жаңаша дамуына жол ашты.

Бақылау сұрақтары

1. Батыс Еуропадағы орта ғасыр философиясы. Номинализм мен реализм арасындағы пікірталас.
2. Шығыс Ренессансының философиясы. Әл-Кинди, әл-Фараби, Ибн-Сина (Авицена), Ибн-Рушд (Аверроэс).
3. Орта ғасырдағы мұсылман философиясы.
4. Христиан және Ислам діндерінің негіздері.
5. Араб елдеріндегі философия, ғылым, өнер, тәрбие.
6. Орта ғасырдағы Батыс Еуропа мәдениетінің ерекшеліктері.
7. Философия мен идеологияның айырмашылығы неде?
8. Араб философиясының өзіндік мәні?
9. Номинализм және реализм күресінің негізі неде?

Баяндамалар мен рефераттар тақырыбы

Орта ғасырлық христиан ойшылдарының философиядағы жаңалықтары.

Орта ғасыр мұсылман философиясындағы кемелденген адам мәселесі.

Орта ғасыр философиясындағы сенім мен ақылдың арақатынасы.

Батыс Еуропадағы орта ғасыр философиясындағы теоцентризм.

Орта ғасыр философиясының негізгі кезеңдері. Патристика және схоластика.

Әмбебаптылық мәселесі және номиналистер мен реалистердің айтысы.

Орта ғасырдағы мұсылман философиясы.

Араб мұсылман мәдениетіндегі антикалық ғылыми және философиялық мұралар.

Шығыс перипатетизмі. Әл-Фараби, әл-Кинди және Ибн-Сина философиясы.

Философиялық мәтіндермен жұмыс істеу

1. Антология мировой философии. В 4-х т. М.: 1969-1972.
2. Абеляр П. История моих бедствий. М.: 1992.
3. Августин А. Исповедь. М.: 1992.
4. Августин А. О граде божие. М.: 1994.
5. Бозций. Утешение философией. М.: 1992.
6. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока. IX-XIV вв. М.: 1961.
7. Кентерберийский Ансельм. Сочинение. М.: 1995.
8. Мир философии: Хрестоматия в двух частях. М.: 1991.

Әдебиеттер тізімі

1. Алтаев Ж., Ғабитов Т. т.б. Философия және мәдениеттану. Алматы, 1998.
2. Алтаев Ж., Қасабек А., Мұхамбетали Қ. Философия тарихы. Алматы, 2000.
3. Әл-Фараби. Философские трактаты. Алма-Ата, 1970.
4. Әбішев Қ. Философия. Ақыл кітабы, 2000.
5. Әлемдік философиялық мұра. 1-20 тт. 2-5 Алматы. Мектеп, 2005-2007.
6. Есім Ғ. Фәлсәфа тарихы. Алматы. Раритет, 2004.
7. Ибн-Сина. Избранные философские произведения. М.:1980.
8. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. Алматы. 2003.
9. Қасабек А. Тарихи-философиялық таным. Оқу құралы. Алматы. КазГЗУ.2002.
10. Майоров Г. Г. Формирование средневековой философии. М.: 1979.
11. Мәдени-философиялық, энциклопедиялық сөздік. Т.Х.Ғабитов, А.Т. Құлсариева. Алматы. Раритет 2004.
12. Мырзалы С. Қ. Философия әлеміне саяхат. Қостанай, 2000.
13. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Философия тарихы. Алматы, 1999.
14. Сыбанбаев Қ., Затов Қ. Философия. Алматы, 2000-2004.
15. Соколов В. В. Средневековая философия. М.: 1979.
16. Философия. (Т. Ғабитов Алматы. Раритет 2005).
17. Философиялық сөздік. 1996.

1. 4. Қайта өрлеу және жаңа заман философиясы

Қайта өрлеу бір замандағы, яғни б. з. д. V ғ. шарықтаған грек философиясының, мәдениетінің, өнерінің, әдебиетінің 1500 жыл бойы қыспақта болып, енді жаңадан жаңғырып оралуын білдіреді. «Ренессанс» – «Қайта өркендеу», жандану, жандандыру, қайта даму, қайта туу.

Қайта өркендеу деп — Батыс пен Орталық Еуропадағы мәдениеттің XIV-XVI ғғ. даму кезеңін айтады. Бұл кездегі ойшылдар шіркеу догмалары мен Орта ғасырлардағы адам тағдырының Құдай ырықна тәуелді екендігі туралы түсінікке күмән келтіреді. Адамды әлем мәселелерінің ортасына қойып, олар оның өзін ғана емес, сонымен бірге іс-әрекеттерінің де мәнін жоғары көтерді.

Қайта өрлеу дәуірінің негізгі сипаты, оның адамға бағытталуы болды. Ежелгі антикалық философтар дүние ортасына күш-қуат берген, рух, жігер туғызатын Космосты, орта ғасырда Құдайды, Қайта өрлеу дәуірінде адамды қойды. Сондықтан, *қайта өрлеудің* ерекшелігі – антропоцентризм. Енді зерттеудің орталық мәселесі – Құдай емес, адам болды. Адамның әлемдегі орны, оның бостандығы, тағдыры Леонардо да Винчи, Микеланджело, Эразм Роттердамский, Николло Макиавелли, Томас Мор, Мишель де Монтень секілді ойшылдарды толғандырды. Адам мен оның тағдырына, шығармашылық бастамасына тұрақты көңіл аударғаны үшін, оларды «гуманистер» деп атады. Гуманизм қайта өркендеу дәуірінде дін мен феодализм құрсауынан адам баласын босатып, еркіндікке жетелеуді мақсат еткен әлеуметтік қозғалыс.

Қайта өрлеу дәуіріндегі гуманистік ойлар: «гуманизм» терминін (латынның *humanitas* — адамшылық) белгілі Римнің саяси қайраткері, Цицерон б.з.д I ғасырда қолданды. Оның ойынша *humanitas* – адамның тәрбиесі және білімі, оның жоғарғы дәрежеге жетуіне мүмкіндік туғызады. Адамның рухани табиғатының жетілуінде негізгі рөл грамматика, риторика, поэзия, тарих, этика пәндеріне беріледі. Атап айтқанда, ренессанс мәдениетінің теориялық негізі — осы пәндер. Оларды *studia humanitas* (гуманитарлық пәндер) деп атады.

Гуманизмнің негізін қалаушы – ақын, философ **Франческо Петрарка** (1304-1374 жж.). Өз шығармаларында католик шіркеуінің рухани қыспағынан құтылуға ұмтылуды, адамдардың бостандығы туралы идеяны қозғады. Петрарка антикалық мұраны бағалауда жаңа тәсіл қолданды. Ол әдебиет, өнер, ғылымның жаңа сатыда дамуы үшін, негізін қалаушылардың ойына еліктеуден гөрі, антикалық мәдениеттің жоғарғы сатысына ұмтылуды, сонымен бірге қайта ой толғай отырып

кей жағдайда одан басым болуға шақырды. Петрарка салған жолда антикалық мұра, гуманизмнің жетекшісі болды. **Қайта өрлеу** — дәуірдің басты субъектісі ретінде адамды қойды.

Джованни Пико Дела Мирандолла (1463-1494 жж.). Шіркеу қағидаларына қарамай, ол адамды құдай өзіне ұқсас етіп жаратпаған, адам өзін-өзі жасаған деді. Адам бойындағы ізгі қасиеттерді биік дәрежеге көтеру, абыройын қорғау — әр адам алдына қойылған мақсат, ол оның ғана жетістігі мен бақыты болып есептеледі.

Никколо Макиавелли (1469-1527 жж.) Қайта өрлеу дәуіріндегі элеуметтік- философиялық ойлау өкілі, орта ғасырлардағы Құдайдың бәрін алдын ала болжау концепциясын «фортунa» (кез, бақыт) идеясымен ауыстырды. Адамды қажеттілікке байланысты әрекеттенуге, пайда болған жаңа жағдаймен санасуға шақырды. Тағдыр адамды жартылай билейтіндіктен, қалыптасқан жағдаймен күресу керек дейді ол. Фортунaмен бірге ол тарихтың қозғаушы күші ретінде Виртун (virtu) — адамның жігерлігін, іскерлігін талантын іске асыру терминін енгізді.

Жалпы алғанда, қайта өрлеу философиясында гуманистік дәстүр, тек қана антикалық мұрамен емес, рухани және христиандықпен де көп байланысты болды. Феодалдық қоғам ішінде өндіріс пен ғылымды дамытуға мүдделі болған күштер пайда бола бастады. Бұл жаңа туып келе жатқан буржуазия еді, олар феодалдық тәртіптерге, дін іліміне және схоластикалық философияға қарсы шықты. Шіркеудің зорлық-зомбылықтарына қарсы батыл күрес, әсіресе XV-XVII ғасырларда, Қайта өрлеу дәуірінде күшейе түсті. Бұл кезең Батыс Еуропа елдерінде табиғатты танып-білуге ұмтылушылық, ертедегі Грецияның тәжірибелі білімі мен алдыңғы қатарлы философиясына көңіл аударушылықтың қатты күшейген уақыты болды.

Жаңа құндылықтар жүйесі пайда болды, алғашқы болып адам және табиғат, одан кейін ғана дін және оның мәселелері тұратын болды. Бұл дәуірдің тағы бір ерекшелігі — ренессанстық мәдениет пен философияның дінді ғылымнан, саясаттан, моральдан бөлуі (секуляризациялануы) болды. *Секуляризация* — қоғамның, адамның дін ықпалынан арылуы, шіркеу меншігінің мемлекеттік меншікке ауысуы. Енді мемлекет, мораль және ғылым мәселелері дін арқылы қаралмады. Болмыстың әртүрлі саласында бұлар өз бетінше, діннен тыс өмір сүретіні, өзінің заңдары бары мойындалды. Тек оларды философтар әзірше көп қарамады, тәжірибелік ғылымның қалыптасуына байланысты жалғыз ақиқат — табиғат туралы білім болып саналды (Коперник, Кеплер, Галилей, Бруно).

Осы кезде жаңа философиялық бағыттар пайда болды. Олар деизм мен пантеизм. *Деизм* — әлемді Құдай жаратқан, бірақ күнделікті қоғам өмірі мен табиғат дамуына оның қатынасы жоқ дейтін діншіл философиялық ағым. Деизм — аспандағы «парламентаризм». Деистердің көбі әлем туралы өз түсініктерін жаратылыстану ғылымының жаңа салаларында қалыптастырды. Діннен ғылымның тәуелсіздігін қорғады.

Пантеизм — (pan — бәрі және theos — құдай) — Құдай мен әлем біртұтас деп танитын, Құдіретті табиғатпен балаған философиялық ілім. Осы бағыттың өкілі католик шіркеуінің қайраткері, кардинал, Германия легаты, атақты философ — Николай Кузанский (1401-1464), шын аты — Кребс. Ол «Білместік ғылымдары туралы», «Шығу тегі туралы», «Мүмкіндіктің болмысы туралы», «Жер шарының айналуы туралы» еңбектерін жазды.

Ол әлем дүниесі мен Құдай бір бүтін деп, жаратылыстану ғылым зерттеулерін құптады, яғни рационалдық білімді қолдады әрі адамның бұл қызмет саласына діннің араласпауы керек деді. Дүниені Құдай жаратқан, бірақ дүние шексіз, материалды және қарама-қарсылық арқылы қозғалады. Адамды Н. Кузанский аса жоғары сатыға қояды. Сонымен бірге Құдайдың адамға қатысы барлық құбылыста, ең алдымен табиғатта бар деп есептейді. Құдай — әлемнің ортасы және оның шегі. Ол бүтін, ал дүние әлемі — оның бір бөлігі. Дүние әлемі Құдайда жиналады және Құдай оны әлемге айналу барысында күшейтеді. Ақиқат — барлық кезде таным процесі, Құдайға жету. Дүниенің бәрін, адамды да құдай жаратты, бірақ Кузанский пантеистік пікірді дамыта отырып, Жаратушының өзін табиғат деп, Құдайды аспаннан жерге түсірді, шын мәнінде Жаратушының рөлін жоққа шығарды.

Николай Коперник (1473-1543 жж.) поляк астрономы, әлемнің гелиоцентрлік жүйесін жасаушы. Негізгі еңбегі — «Аспан денелерінің айналуы туралы». Схоластар және шіркеу өкілдерінің орта ғасырлық дәстүріндегі Аристотель — Птолемейдің геоцентристік теориясына қарсы шықты. Жердің күнді айналуы және жердің бір тәулік ішінде өз кіндігін айналып шығуы туралы теориясын ежелгі грек ғалымы, Аристрах Самоскийдің пікіріне сүйеніп ұсынды:

— Жер әлемнің орталығы емес. Күн жерге қарағанда ортада тұр, Жер Күнді айналады;

— Барлық ғарыштық денелер өзінің траекториясы бойынша жылжиды. Ғарыш шексіз;

— Ғарыштағы процестер, табиғи көзқарас бойынша түсінікті, «қасиеті» қағидалар мәтінінде түсініксіз.

Джордано Бруно (1548-1600 жж.). Оның орталық категориясы біртұтастық, ол бір мезгілдегі болмыстың болу себебі және болмыс заттарының өзі. Бруно: «Табиғат деген ол заттардағы құдай, табиғаттың өзі құдай не құдай заттардың ішінде»,- дейді. Тұтастық материя түрімен үйлеседі, ал руханилығы денемен сәйкес болады. Материяға келетін болсақ, ол бұл жағдайда әлемдік заттардың басы мен соңы болады. Онда түр пайда болып және жоғалады, материяның өзі мәңгілік, «себепсіз себеп» бола береді.

Табиғат өздігінен табиғи қозғалыста болады. Күн жерге карағанда ортада, бірақ әлем дүниесінің ортасы емес, әлем – шексіз. Әлем дүниесі галактикадан тұрады. Барлық аспан денелері және ондағы бардың бәрінің қозғалу қасиеті бар. Әлем дүниесінен бөлек құдай жоқ. Бруноның көзқарасын шіркеу идеологтары аса жек көрді. Ол 1592 жылы түрмеге жабылды. Инквизация одан өз көзқарасынан бас тартуды ұсынды. Ол көнбеді. 1600 жылы Римде Орталық «Гүл» алаңында оны отқа өртеп жіберді. Негізгі еңбектері: «Себептілік бастама және біртұтастық туралы», «Әлемнің және заттардың шексіздігі туралы».

XVII ғасырда материализмнің жаңа отаны, Англия болды. Бұл буржуазиялық революция жасаған алғашқы елдердің бірі еді. Жаңа заман материализмінің негізін салушы, схоластикаға қарсы шыққан Фрэнсис Бэкон (1561-1626). Ол Жаңа Заман материализмі мен тәжірибелік ғылымының негізін қалаушы, «білім – күш, күш –білімде» деген қағиданы насихаттады. Оның еңбектері: «Ғылымдар табысы», «Жаңа Органон», «Жаңа Атлантида».

Ф. Бэкон Лондонда жоғарғы қызметкердің отбасында дүниеге келді. 20 жыл бойы оның әкесі мөр сақтаушы болып, өмірінің соңына дейін мемлекет орындарында қызмет атқарады. Шешесі Анна Кук өте білімді болған, ежелгі грек, латын тілдерін, теология және өнерді терең білген. Ағылшын тіліне бірнеше діни шығармаларды аударды. Бэконның өзі 1573 жылы Кембридж колледжін бітірді. Лорд - канцлер дәрежесіне жетті. Ол Аристотель, Платон, Софокл, Эврипид, т.б. ойшылдардың еңбегін оқып, зерттеді. Оларға сыни көзбен қарады.

Бэкон ақиқатқа жету үшін адам ақылында кездесетін жалған пікірдің әр түрлерінен, идолдардан елестерден құтылуды ұсынды. ***Ол елестердің 4 түрін көрсетті:***

1. ***«Тектік» елестер.*** Ол адам табиғатының өзінен, адам ақылы мен сезім мүшелерінің жетілмеуінен шығады.

2. ***«Үңгір» елестері.*** Ол адамның қоршаған дүниені субъективтік қажеттілік түрде қабылдауымен байланысты.

3. «Нарық» (немесе базар алаңындағы) *елестері*, ол дұрыс емес не дәл емес сөздердің нәтижесінде туады.

4. «Театр» *елестері* беделге, соның ішінде дәстүрлі философиялық жүйелерге сөзсіз сенуге негізделген.

Ол таным жолындағы кедергілерді алып тастап, адамды жаңа ақиқатты игеруге шақырады. Елестерді жоюдың негізгі құралы — тәжірибеге жүгіну және нақты деректерді ғылыми әдіспен талдау дейді. Мұндай бағыты — **эмпиризм** деп атайды. Ақиқат әдісті таңдау проблемасын Бэкон аллегориялық (әдебиетте, өнерде дерексіз ұғымды деректі, нақты бейнелер арқылы көрсету), әсіресе мысалдарда, ертегілерде көп қолданылатын әдіс-тәсілдермен шешеді. Оның пікірінше, танудың үш жолы бар: **өрмекші, құмырсқа және ара жолдары**. Бұлардың әрқайсында өзінің жағымды және жағымсыз жақтары бар:

«**Өрмекшінің жолы**» — ақиқатты «таза» санадан шығару әрекеті. Бұл жол фактілер мен шындықты менсінбейді. Мұндай әдіспен алатын қорытынды білім — гипотеза, ғылыми болжам түрінде болады. Олар ақиқат немесе жалған болуы мүмкін. Бұл әдісті догмаларды ұстанушылар мен рационалистер қолданады. Өрмекшінің өрмегі секілді, олар да өз ақылдарын токиды.

«**Құмырсқа жолы**» — біржақты эмпиризм, тек фактілерді жинау. Эмпириктер құмырсқа секілді жекелеген фактілерді табандылықпен жинайды, бірақ бұл әдіс аз нәтиже береді, себебі зерттеуші зерттеу затының мәнін толық қорыта алмайды.

«**Ара жолы**» алғашқы екі әдістің жақсы жағын біріктіреді. Олардағы кемшіліктер қайталанбайды. Соның көмегінің арқасында эмпириядан теория көтеріледі. Өсімдіктердің гүлінен нектар жинайтын, оны балға айналдытын ара іскер болуы керек.

Бэкон теория мен практиканың танымда сезім мен рационалдықтың бірлігін жақтады. Бірақ жаратылыстанудың дамуында математиканың рөлін кемітті, Коперниктің гелиоцентрлік жүйесін мойындамады. Осыған қарамай ол, эксперименттік ғылымның негізін қалады. Бэконның басты шығармасы «Жаңа Органон», ол — ғылыми танымның методологиясы. Бэкон негізгі әдіс ретінде индукцияны ұстанады. Ол тәжірибе мен экспериментке сүйенеді, сонымен бірге сезімдегіні қорытындылау және талдау әдісі арқылы айқындайды. Индукция — жеке жағдайлардан жалпы қорытындылар шығаратын ойлау тәсілі.

Томас Гоббс (1588-1679 жж.) 6 жасында латын және грек тілдерінде сөйлеп, өте ерте Оксфорд университетіне түседі. Негізгі еңбектері: «Азамат туралы философиялық ілімнің бастапқы

негіздемесі», «Левиафан». Ол теологиялық схоластиканы жоққа шығарды. Философияның мақсаты: адамның іс-әрекетінің практика жүзінде нәтижеге жетуіне және ғылыми-техникалық прогрестің дамуына мүмкіндік туғызу. Гоббс дүние денелерден тұрады, денесіз субстанцияны мойындау – денесіз дене бар, дегенге сай. Денелер материяның туындысы.

Танымның әдісі ретінде Т. Гоббс индукция мен дедукцияны қолдануды ұсынады. Адамның дүниені тануы, сезімдік қабылдау арқылы іске асады. Бұл сезім мүшелері (көз, құлақ, т.б.) арқылы қоршаған орта туралы алынатын шартты белгіні ары қарай өңдеу. Бұл белгілерді Гоббс «таңба» деп атайды. Таңбаларды былайша топтастырды:

1. **Сигналдар** – жануардың өз қимылдарын білдіретін дыбыстар шығаруы (құстардың әні, мысықтардың мияуы, жыртқыш аңдардың ырылдауы).

2. Адамдардың бір-бірімен қатынасы үшін ойлап тапқан *әртүрлі белгілер*.

3. **Табиғи белгілер** – табиғат сигналдары (найзағай, күннің күркіреуі).

4. **Жасырын әдіспен, кодпен жазу, сөйлеу**. Көпке түсініксіз ғылыми тіл, дін тілі, жаргон - жеке топтар тілінің сөздері;

5. **Белгілердің белгісі**, атаулардың атауы – әмбебаптық ұғым, түсініктер.

Гоббс механикалық материализмнің өкілі ретінде қоғамдық құбылыстарды механикалық жаратылыстану тұрғысында қарады. Оның пікірінше геометриялық, математикалық әдістер әмбебаптық ғылыми әдістер болып есептеледі. Сондықтан адам және қоғам саласында қолдануға болады. Адам мен жануарлар - күрделі машина, адамның аяғы мен қолдары – доңғалақ, жүрегі мотор механизмі деді. Қоғамды, мемлекетті үлкен механизм ретінде қарады. Олардың негізгі элементтерін жіктеп, оны қарапайым табиғат заңдарымен түсіндіреді.

Гоббс қоғам тарихын екі кезеңге бөлді: Табиғи, Азаматтық. Табиғи дегеніміз – адамдардың қоғамға дейінгі жағдайы, адамдар табиғат заңдарына сай өздерінің құштарлығына бағынады. Табиғат бізге, бәрін береді деген пікір басым болады. Табиғи кезде адам адамға қасқыр, бұл жағдайда олардың жойылып кетуі мүмкін.

Гоббс философияның маңызды проблемасы, қоғам мен мемлекет деп есептеді, мемлекеттің теориясын дайындады. «Левиафан» (Чудовище – құбыжық жәндік) деген философиялық еңбегінде алғашқы мемлекеттің пайда болуында қоғамдық келісім жатыр деген идеяны ұсынды: 1. Адам қоғам мен нақты мемлекетте

қызмет істеп, өмір сүреді. 2. Адамның табиғатында ең бастан-ақ зұлымдық бар. 3. Адам әрекетінің қозғаушы күші – жеке басының қамы, ол эгоизм, құмарлық, қажеттілікті тудырады, долдану – аффектілер қысқанда, естен адастырады. 4. Әр адамның барлығына және басқаларға назар аудармауы, оның еркі, бірақ ол «бәрінің бәрімен соғысына» әкеледі. Бұл жерде жеңіп шығу қиын, адамдардың бірігіп өмір сүруі және экономикалық прогрестің болуы мүмкін емес. Қоғам құру үшін адамдардың келісімін алу, қоғамдық шартқа отыру, билеушілерге өз еркімен бағыну керек. Бұл – мемлекет, қоғамның өмірін жөнге салу механизмі. Адам өз қызметін нәтижелі атқаруы үшін мемлекет қуатты болу керек. *Гоббс бойынша мемлекеттің үш түрі бар: демократия, аристократия, монархия.* Философтың ойынша ең жақсысы – монархия, монарх әр уақытта өзінің халқының рухани және материалдық тұрғыдан озық болуын, экономикалық дамуын, моральдық дәрежесін көтеруді мақсат тұтады, әрі қамтамасыз етеді.

Декарт Рене (1596-1650 жж.). Ол философияның, физиканың, математиканың және физиологияның дамуына үлкен әсер етті. Декарт – дуализм мен рационализмнің өкілі. Дедуктивтік – рационалистік таным әдісінің негізін қалады. Геометриялық оптиканы, аналитикалық геометрияны, координаттар жүйесін жасады, рефлекс идеясын ұсынды. Космологияда (дүниенің құрылымы), космогонияда (планеталардың пайда болуы және дамуы), физика және физиологияда Декарт – материалист. Ол дүниенің өздігінен жаралғанын, оның объективті даму заңдылықтарының бар екенін, бірақ олардың механикаға негізделгенін айтты. *Психологияда, таным теориясында ол идеалист – «Мен ойлаймын, олай болса өмір сүремін»¹ (Cogito, ergo sum) – деген қағидаға сүйенеді:*

1. Әлемде адамға түсініксіз көптеген заттар мен құбылыстар өмір сүреді. Олар бар ма? Олардың қасиеті қандай? Мысалы, Құдай бар ма? Дүние әлемінің шегі бар ма?

2. Қай затқа, қай құбылысқа күмән келтірмеуге болады? Қоршаған орта өмір сүре ме? Күн жарқырай ма? Жан мәңгілік пе?

3. Олай болатын болса, тек күмәндану анық факт және оны дәлелдеудің еш қажеті жоқ.

4. Күмәндану – ойдың қасиеті, демек шын өмір сүретін адам күмәнданады, ойлай алады, яғни адам күмәндана ойлайды.

5. Сондықтан ойлау – болмыстың да, танымның да негізі. Ол ақыл-ойдың жұмысы, олай болса, болмыс пен таным тек ақыл-ойда бар.

¹ Декарт Р. Изб. Произвед. М.: 1950. С. 272.

Декарт болмыс проблемасын зерттеу барысында болмыстың мәнін сипаттайтын ұғымды шығаруға тырысады, оны **субстанция** деп атайды. **Субстанция** – ішкі бірлігі жағынан қаралатын объективтік шындық, қозғалыс формалары біртұтас, үздіксіз дамып отыратын материя. Субстанция – дүниеде бардың бәрі, өз өмірінде басқаға еш сүйенбейді, тек өз-өзіне ғана тәуелді. Ең жоғарғы субстанция – Құдай, ал жаратылған субстанциялар оның туындысы, яғни екіншілер және оған тәуелді. *Материалдық (заттар) субстанциясының қасиеттері:*

Негізгі қасиеті – ұзындығы. Ол материалдық субстанцияларға тән жалпы белгі, кеңістікке көсілуі (ені, биіктігі, тереңдігі, т.б) және шексіз бөлінуі.

Модустар (лат modus- өлшем, тәсіл) түпнегізден, субстанциядан туындайтын қасиет. Кеңістікте – форма, қозғалыс, тұратын орын. Адамда – сезім, ықлас, түйсік. Адамның жаратылған субстанция ретіндегі сипаты: бір-бірінен айырмашылығы бар екі субстанциядан – материалдық (дене, кеңістік) және руханидан (ойлайтын) тұрады. Жалғыз тіршілік иесінде адамда ғана екі субстанция бірігеді, бұл оған табиғаттан жоғарғы көтерілуге рұқсат етеді. Барлық рухани субстанциялардың түп негіздік қасиеті – ойлау.

Декарттың көзқарасы бойынша философияның «негізгі мәселесінің» шешілуіне байланысты не бірінші – материя немесе сана деген пікір таласының жөні жоқ. Олар әр уақытта бірге өмір сүреді және біртұтас болмыстың әртүрлі көрінісі. Бұл дуалистік ілім. Дуализм – дүниенің негізі бір-біріне бағынбайтын тепе-тең екі нәрседен – Рух пен материядан басталады деп, материализм мен идеализмді үйлестіруге тырысатын ағым.

Декарт ақыл-ой сезімдік түйсінуге мұқтаж емес, себебі рационалдық ойлаумен заттарды, құбылыстарды «туа біткен идеяларға» сүйеніп тануға болады дейді. «Туа біткен идея» түсінігінде Құдай, сан мен фигура, дене құрылым, ұзындық және ырық идеясы жатады. Бұл теорияның мәні: көптеген білімге дедукция арқылы жетеміз және білімнің ерекше түрі бар, ол қандай да болсын дәлелдеуді керек етпейді. Берілген білім бастан-ақ ақиқат, ең айқын және анық болады. Бұл – Құдай, адамның ақыл-ойында, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады. Декарт философиясы өз идеяларымен кейінгі философияға өте зор ықпал жасап, техниканың дамуына жол ашты.

Бенедикт (Барух, 1632-1677 жж.) Спиноза ауқатты еврей отбасында, Амстердам қаласында дүниеге келді. Әкесі қаланың бай судагері еді. Ол баласын діни училищеге берді, онда ол зеректігін көрсетті. Декарттың шәкірті ретінде, рационалистік бағытты ұстанды. Ол өзінің философиясында одан көптеген ұғымды, әсіресе екі

бастаманы – ойлау мен ұзындық ілімін алды. Декарттан Спинозаның ерекшелігі — заттардың табиғатында екі субстанцияның жоқтығын көрсетуі.

Спиноза философиясының түп негізгі – субстанция, оны Құдай, жиі-жиі Табиғат деп атайды. Субстанция, Құдай, Табиғат — өзара ауысып отыратын түсінік. Субстанцияда екі атрибут (қасиет) бар: *ойлау және ұзындық*. Спиноза – монизмді жақтай отырып, субстанцияның материалдық сипатын көрсетеді. Дүниедегі заттар - табиғат модустары (түрлері). Модустар дүниесі, субстанцияның жай-күйі мен іс-әрекеттері қозғалыста болады. Бірақ бұл қозғалысты Спиноза жай айналу деп түсініп, механистік детерминизм принципін қорғады. Ойлау да – модус, өзінде көптеген адамның ренжуі, қайғыруы, түсінігі және идеялары болады. Адам да күрделі модус ретінде субстанцияда көрінеді.

Әлемді субстанция, атрибуттар, модустар арқылы талдай отырып, ол категорияның, жалпы ұғымдардың айқын иерархиясын тұрғызды, оны әлемнің теориялық суреті деп атауға болады. Көптеген философиялық түсініктерді қарастырып, Аристотельдің категорияларды сараптау дәстүрін жаңғыртты.

Спинозаның философиясында *этика ілімі орталық мәселе болып есептеледі*. Оның «Бостандық – танылған қажеттілік» деген формуласы кейін марксизмнің бостандық түсінігінің негізі болды. Бірақ, Спинозаның бостандық туралы ілімнің жағымсыз жағы, оның айтарлықтай фаталистік болуы. Адам өмірі тағдырға байланысты, оны адам мойындауы керек және оған күрессіз көнуі тиіс. Адам еркін, бірақ өлім туралы көп ойламайды, оның даналығы да өлім туралы емес, өмір туралы ой толғануы.

Оның материализмі атеистік ілімінің негізгі, Құдай жоқ деп, Библия қағидаларын сынауы, оны ойдан шығарылған өтірік деп жариялады. Сол себепті ол Синагогадан да қуылды. Спинозаның философиясы өміршіл, ақыл-ой негізінде жарыққа жол ашады. Оның еңбектері: «Діни саяси тракт», «Этика».

Джон Локк (1632-1704 жж.) Бэкон мен Гоббстың философиясын жалғастырды. Негізгі еңбегі: «Адам ақылының тәжірибесі туралы» (1690 ж.). Ол Р. Декарттың «туа біткен» идеясын жоққа шығарды. «Жанадан туған жанның санасы – таза тақта, ол тәжірибе арқылы толтырылады. Барлық білім тәжірибеге сүйенеді» – оның негізі тезисі. Бұл материалистік эмпиризм, сенсуализм ағымы.

Тәжірибенің екі түрі бар: сыртқы және ішкі тәжірибе. Біріншісі – сезім, екіншісі – рефлексия. Сезім идеясы – бастапқы сырттан келген құбылыс. Рефлексия – сананың өзінің ішкі психикалы күйіне ой

жүгіртуі. Сезім идеясы арқылы біз заттардың сапасын білеміз. Ол екеу: бірінші сапалы идеялар — денелердің түрі, саны, орны, қозғалысы, салмағы, көлемі, т. б. Қасиеттері. Бұларды объективтік шындықта қандай болса, тура сол күйінде қабылдаймыз. Екінші сапалы идеялар: денелердің иісі, түсі, дәмі, т. б., бұларды субъективтік тұрғыдан қабылдаймыз. Оның сапаны осылай талдап зерттегені — үлкен ғылыми ілгері басқандық болды. Оны көбіне субъективтік идеалистер мен агностицизм өкілдері кең пайдаланды. Д. Локк өз заманының көрнекті қоғам қайраткері. Мемлекет туралы ойлануында табиғи қалыптан азаматтыққа өту идеясын қолдады, мемлекеттің мақсаты — еркіндік пен еңбекпен жиналған меншікті қорғау деді. Ол алғашқы болып биліктің заң шығарушы және атқарушы тармақтары туралы ойлар айтты, халықтың саяси белсендігін қолдады.

Давид Юм (1711-1776 жж.) — агностицизм өкілі. Білім болмысты тану үшін емес, күнделікті өмірде жол нұсқаушы ретінде ғана керек. Ақиқат білім тек математикада бар, қалғандары логикаға бағынбайтын деректерге сүйенген дағдылы сенім дейді. Құбылыстардың бірінен кейін бірі өтуі — олардың себепті байланысын көрсете алмайды, тіпті дүние бізден тәуелсіз объективті өмір сүре ме? — деген сұраққа да жауап айта алмаймыз. Сонымен қатар ол, сезімдердің айқын болу дәрежесіне сүйеніп, олардың реттілігін айтады, практикаға соның өзі жеткілікті деп санайды. Соған сену теориялық білімді қажет етпейді.

Юм утилитаризм ілімін таратты, ақиқаттың, өнегеліктің өлшемі пайда деді. Діннің өнегелікке, азаматтық өмірге тигізетін зиянды әсерін қатты сынады. Негізгі еңбегі «Адам ақылы туралы зерттеу» (1748). Оның агностицизмі қазіргі неопозитивизмнің бір бастауы.

Джордж Беркли (1685-1753 жж.) — субъективті идеалист, епископ. Негізгі еңбегі «Адам білімінің бастауы туралы трактат» (1710). Оның пайымдауынша, адам тек өз «идеясын» (түйсік, сезіну) қабылдайды, заттың өмір сүруі — сезімде қабылдануында. Идеялар ақыл мен ерікке тәуелді. Осы солипсизмнен (тек бір танушы субъектінің өмір сүретінін мойындайтын философиялық ілім) құтылу үшін ол рухани субстанцияның көптігін, «шексіз рух — Құдайды» мойындайды. Кейін неоплатонизмді, идеялардың Құдай ақылында мәңгілік өмір сүретінін жақтады. Атеизмді қаралау үшін «материя» ұғымын сезімде берілмейді деп жоққа шығаруға тырысады. Локктің бірінші және екінші қасиеттері ілімін сынайды.

Жаңа Заман философиясында XVIII ғ. ерекше орын алған бағыт, ағартушылық кезең. **Көрнекті өкілдері:** Францияда — Вольтер, Ж. Руссо, К. Гельвеций, Ж. Ламетри, Д. Дидро, П. Гольбах Германияда — Лессинг, И. Гердер, Англияда — Д. Докк, Д. Толланд, Д. Юм.

Ағартушылық кезеңдегі ойшылардың бәрін қайта өрлеу дәуіріндегі адамның шексіз мүмкіндігіне сену, өмірді ақылға сүйеніп өзгерту, жаңа ғылым жетістігіне ұмтылу біріктіреді. Ағартушылар шіркеуді, дін ұстанымдарын сынап, абсолютизм мен метафизикаға қарсы шықты. Дін атаулының бәрі - надандықтың, жоққа нанудың және қаталдықтың ертедегі ескерткіші деді Гольбах. Олар қоғам өмірінің барлық жағын реформалаудың тиянақты концепциясын қарастырып, қоғамдық игілікке бағыттады. Олардың бар көңілі белсенді әрекеттенуші адамға, оның дүниені танып өзгертуіне, ақылға сүйеніп, әлемнің қожасы болуына арналды.

Француз ағартушыларының өкілі **Вольтер** (1694-1778 жж.) жазушы, философ және публицист. Аса қатаң түрде шіркеуді сынады, оны үстем таптың мүддесін қорғаушы, ғылым мен білімнің жауы деп санады. Ол әрекетсіз оптимизмге күлді, еркін ойшылдыққа, өз бақыты үшін күресетін іскер адам болуға шақырды. Ол материяның мәңгілік және таралмайтындығы, тәуелсіз өмір сүретіні әрі мәңгі қоғалыста болатыны, табиғи және қоғамдық құбылыстардың себептілікке бағынатындығын мойындады.

Жан Жак Руссо (1712-1778 жж.) феодалдық қоғамды қатаң сынады, адам теңдігін, демократияны, азаматтық қоғам идеяларын дамытты. Теңсіздікті жекеменшіктен көрді, Гоббстың табиғи жағдайда «бәрінің барлығымен күресін» сынап, ол кезде керісінше бауырластық пен үйлесімдік болғанын дәлелдейді. Педагогика ғылымының теоретигі, еңбек арқылы белсенді азаматтарды тәрбиелеуге шақырады. Оның «Қоғамдық келісім» (1762), атты еңбегі бар.

Ағартушылық кезеңде француз материалистері қоғамда ерекше орын алады. **Дени Дидро** (1713-1784 жж.) материя мен қозғалыстың бірлігін қуаттап, абсолюттік тыныштықты қолдамады. Барлық табиғат мәңгі қозғалыс пен дамуда болады, «қозғалыс – материяның өмір сүру тәсілі» деген идеяны қолдады. Ол адамды сезгіштік пен ес дарыған құрал-сайманға ұқсатады. Адам санасы барлық материяға тән бейнелеу қасиетінің жоғарғы формасы деп, диалектикалық болжам айтты. Агностицизмді сынап, дүниенің танылатынын жақтады. Француз материализмі метафизикалық деңгейде қалғанымен, механистицизмнен толық арылды деуге болады.

Ағартушылар — «адамның мінез-құлқы мен қылықтарына қоғамдық орта мен тәрбиесі жауапты» – деген өте прогресшіл қағида ұсынды. Адамды қоғамдық орта қалыптастырады. Осыдан — ағартушылар адамды, оның мінез-құлқын өзгерту үшін, ең алдымен ортаны өзгерту керек деген революциялық қорытынды шығарды. Ағартушылар философиясы XVIII ғасырда ең прогресшіл философия

болды. Ол қазіргі замандағы табиғаттану ғылымы мен қоғамдық ғылымның дамуына зор әсер етті.

Семинар сабағының жоспары

Қайта өрлеу дәуіріндегі антропоцентризм және гуманизм.

Ғылыми революция және таным тәсілдері: эмпиризм мен рационализм.

Жаңа заман философиясындағы материализм мен идеализмнің ерекшеліктері.

Ағартушылық дәуір философиясы және оның идеологиясы.

Әдістемелік ұсыныстар

Қайта өрлеу дәуірінде антропоцентризм және пантеизм жетілді, бұлар ғылыми танымға жол ашты. Жаңа заманда жаңа ғылыми жаңалықтарды философиялық тұрғыдан талдау қажеттілігі туып, танымның жалпы әдістемесі қарастырыла бастады. Сондықтан екі негізгі бағытты толық талдаған жөн. Олар: эмпиризм және рационализм.

Бақылау сұрақтары

1. Жаңа заман философиясында таным методологиясы неге өзекті болды?
2. Танымның индуктивті және дедуктивті әдістерінің ерекшелігін ашыңыз.
3. Жаңа замандағы философияның негізгі бағыттарын атаңыз.
4. Қайта өрлеу дәуірінің өзіндік белгілері, олардың философиялық ойларда бейнеленуі.
5. Қайта өрлеу философиясының антропоцентризмі және гуманизмі. Пантеизм және натурализм.
6. XVII-XVIII ғасыр философиясы (Ф. Бэкон, Р. Декарт, Т. Гобс, Б. Спиноза, Дж. Локк, Г. Лейбниц).
7. XVIII ғ. ағартушылық кезеңдегі философиясы (Ж. Ламерти, Д. Дидро, К. А. Гельвеций, П. Гольбах, Вольтер).
8. Француз материалистерінің діни көзқарастары.
9. Қайта өрлеудегі натурфилософия мен диалектика (Дж. Бруно, Н. Кузанский).
10. Жаңа заман философиясындағы негізгі субъективтік идеализм өкілдері (Д. Юм, Д. Беркли).

Баяндамалар мен рефераттар

1. Қайта өрлеудегі антропоцентризм және гуманизм.
2. Адам идеалы: адам өзін-өзі жасаушы бастапқы тұлға.
3. Құдай, әлем және адам туралы Ренессанс философиясының гуманистік мәні.
4. Философия және өнер: индивидуалдылықты игеру (Данте, Петрарка, Леонардо да Винчи, т.б.)
5. Ғылыми революция және XVII ғ философиясының ерекшелігі.
6. Діни догматизмді, орта ғасырлық схоластиканы сынау.
7. Бэконның индуктивтік әдісінің мәні.
8. Бэкон Ф. мен Р. Декарт. ілімдерінің қайшылықтары.
9. Метафизикалық онтология: субстанция мәселесі (Декарт, Спиноза, Лейбниц).

Философиялық мәтіндермен жұмыс істеу

1. Антология мировой философии в 4-х т. М.: 1969-1972.
2. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Гоббс. Соч. в 2-х т. М.: 1989 Т 2.
3. Декарт Р. Правила для руководства ума. Соч. в 2-х т.. М.:
4. Кузанский Н. Соч. В 2-х томах. М.: 1979-1980.
5. Лейбниц Г.В. Монадология. Соч. В 2-х т. М.:
6. Локк Дж. Опыт в человеческом разуме Локк Дж. Изб. Философские произведения. в 2 т. М.: 1986. Т 1.
7. Мир философии: Хрестоматия в 2-х ч. М.: 1991. Т 1.

Әдебиеттер тізімі

1. Алтаев Ж., Касабек А., Мухамбетәлі Қ. Философия тарихы. Алматы, 2000.
2. Асмус В. Ф. Декарт М.: 1956.
3. Әбішев Қ. Философия. Алматы. Ақыл кітабы, 2001.
4. Гайденко П.П. Эволюция понятие науки (XVII-XVIII вв.) М.: 1987.
5. Зайченко Г.А. Джон Локк. М.: 1973.
6. Есім Ғ. Фәлсафа тарихы. Алматы. Раритет, 2004.
7. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. Алматы, 2003.
8. Касабек А. Тарихи-философиялық таным. Оқу құралы. Алматы, ҚазГЗУ, 2002.
9. Мырзалы С. Қ. Философия әлеміне саяхат. – Қостанай, 2000.

10. Нарский И. С. Готфрид Лейбниц. М.: 1973.
11. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Философия тарихы. Алматы, 1999.
12. Соколов В.В. Спиноза М.: 1977.
13. Соколов В. В. Европейская философия XV-XVII в. – М.: 2003.
14. Философия Ғабитов. Т. Алматы. Раритет. 2003.
15. Философиялық сөздік. Алматы. 1996.

1. 5. Немістің классикалық философиясы

Немістің классикалық философиясы — адамзат мәдениеті мен философиялық ойлау дамуының маңызды сәті. Бұл философияның негізін салған Иммануил Кант (1724— 1804 ж.), Иоганн Готлиб Фихте (1762-1814 жж.), Фридрих Вигельм Иозеф Шеллинг (1775-1854 жж.), Георг Вильгельм Фридрих Гегель (1770-1831жж.) және Людвиг Андреас Фейербах (1804-1872 жж.). Аты аталған философтар өз жүйелерін жасады, олардың идеялары мен тұжырымдары аралығындағы ерекшеліктердің болғанына қарамай, бір рухани ортаны қалыптастырды.

XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында Германия экономикалық, саяси жағынан артта қалған бытыраңқы жартылай феодалдық ел болды. Ұлт буржуазиясы әлсіз болғандықтан, өкіметке қарсы ашық күресе алмады және революциядан қорықты, сондықтан феодалдармен ымыраға келді. Неміс классикалық философиясының өкілдері де, жай қала халқынан (бюргер) шыққандықтан, тек жалпы философиялық мәселелермен айналысты. Олар өз заманының білімді адамдары болды, университеттерде сабақ беріп, ғылыммен шұғылданды; сол кездегі Англияда болған өнеркәсіп төңкерісі, оның негізінде табиғаттану ғылымының дамуы, 1748-1794 жылдары Францияда болған буржуазиялық революцияның прогресшіл идеяларының, Герман буржуазиясына тигізген әсеріне көп көңіл қойып, ой қозғады.

«Неміс классикалық философиясы» деген атауды Энгельс беріп, оны былай деп түсіндіреді:

1. Сана, сезім, ақыл-ой, таным мәселелерін зерттеу;
2. Ертедегі көне диалектиканы жаңа негізде көтеру;
3. Субъективтік идеализмнен объективтік идеализмге

революция жолымен көшу.

Иммануил Кант 1724 жылы қарапайым қолөнерші семьясында Кенигсберг қаласында дүниеге келді. Әкесі тері илеуші, құрал-сайман шебері болып жұмыс істеді. Отбасындағы 9 баладан 3 қызбен інісі екеуі ғана тірі қалды, бала кезінде өте көп ауырды. Өмірбойы бойдақ болып өтті. 1745 жылы Кенигсберг университетінің теологиялық факультетін бітірді. Сонымен бірге, университетте бірқатар жаратылыстану және философиялық пәндерді зерттеп таныды. Университеттен кейін 9 жыл үйде сабақ беретін мұғалім болып, әрі өзі білімін жетілдірумен айналысты. 1755 жылы приват-доцент болып орналасқан соң логика, метафизика, математика, табиғи құқық, философия, механика, минерология, теология, этика, география,

антропология, дін және физикадан дәріс берді. Философия мамандығымен 47 жыл бойы шұғылданды. Өзінің жеке басында философиялық әңгімелерге көңіл бөлмеген. Оның ойынша ол тыңдай білмейді, оқыта біледі. Бүкіл өмірі есептелеп, өзіне ыңғайлы өтіп жатты. Кешкі сағат 10⁰⁰-да ұйықтап, таңғы 5⁰⁰-те тұратын болған. Ол 19⁰⁰ сағатта қыдыруға шыққанда, қала тұрғындары онымен сағатын туралайтын деген аңыз бар. Бұл әдет соңғы 30 жыл бойы бұзылмаған.

«Прологомендер» деген еңбегінде Кант өз философиясының жай-жапсарын қысқаша баяндап береді. Ол еңбегі алғаш рет 1783 жылы басылып шықты. Канттың ғылыми еңбектері екі кезеңге бөлінеді: «Сыни кезеңге дейінгі» және «Сыни кезеңдегі».

Сыни кезеңге дейінгі кезеңінің мәні — «Жалпы бірдей жаратылыстану тарихы және аспан теориясы» деген еңбегі бойынша талданады. Бұл еңбекте:

1. Материяның бірлігі, қозғалысы және оның заңдары туралы жаңа ойлар айтты.

2. Жаратылыстану ғылым теориясының саласында тарихи екі жаңа гипотеза ұсынды:

а) күн жүйесінің табиғи жолмен пайда болуы (ғылымға бұл Кант-Лаплас гипотезасы болып кірді). Күн жүйесінің газ тектес тұмандықтан пайда болғандығы туралы идеясы тек астрономияға ғана қосқан үлесі емес, жалпы дүниетанымдық, әдістемелік маңызы бар жаңалық болды. Оның космогониялық ілімі неміс философиясына үлкен әсер етті. Бұл ілім дүниеге деген қалыптасқан метафизикалық көзқарасты жеңді.

б) тасқындар салдарынан жердің айналуының бәсеңдеуі.

3. «Дүние жаратылды» деген пікірді жоққа шығарып, жаратылыстану туралы еңбегінде оны материализм тұрғысынан шешті. Планеталардың алғашқы газға ұқсас тұмандардың қоюлануы арқылы, өзіне тән тартылыс және серпіліс секілді карама-қарсы күштердің арқасында өздігінен, ешқандай сыртқы күштердің әсерінсіз пайда болатынын айтты. Хайуандардың пайда болуы, бүкіл дүниеге қалай таралғандығы жайлы, адамның табиғи жолмен шыққандығы туралы идеялар ұсынды.

4. Кант философиясының тарихы, маңызы, оның диалектикалық ойлауды дамытуында болды.

Кант екінші кезеңде өзінің философиялық жүйесінің орталық мәселесі етіп адамды, оның тану мүмкіндігін қойды. Адамға керегі бостандық, бірақ ол адамда жоқ. Адамда бардың бәрі табиғи қажеттіліктің арқасында қалыптасты. Адамның рухани тілегі мына философиялық сұрақтарға байланысты:

1. Нені біле аламын? (Метафизика немесе философия). «Таза ақыл-ойды сынау». (1781 ж.)

2. Нені білуім керек? (Мораль, этикалық ілім). «Практикалық ақыл-ойды сынау» (1788 ж.)

3. Неге сенуге болады? (Дін) «Ақыл шеңберіндегі дін» (1793 ж.).

4. Адам деген не? «Антропология» (1798)

Кант философиясы болмыс, әдептілік және дін туралы мәселелерді қарастырмастан бұрын, танып-білу мүмкіндігінің шегін белгілеп алуды ұсынады.

«Таза ақыл-ойды сынау» деген еңбегінде таным мәселесін талдайды. Канттың пікірінше, *таным процесі үш сатыдан өтеді*:

1. *Сезім-түйсік сатысы*. 2. *Сараптаушы ақыл-ой*. 3. *Таза ақыл-ой*. И. Кант дүниені өздігінен, біздің санамыздан тыс өмір сүретін «өзіндік зат» (вещь-в-себе) – заттар мен құбылыстардың мәні, біздің санамызда берілген «біздік зат» (вещь-для-нас) – заттар мен құбылыстардың сыртқы көрінісі немесе табиғат, деп екіге бөледі. Бұл дуалистік көзқарас. Өйткені, ол материалдық заттардың объективтік өмір сүруін мойындайды, алайда мәнін танып-білуге болмайтын «өзіндік зат» бар деп агностиктік ұйғарымға келеді. Зат ішіндегі мәнді ешуақытта таза ақыл-оймен анықтауға болмайды. Бұл трансцендентальдық, яғни логикалық ойлаудан, тәжірибеден тыс.

Агностиктік білімнің пайда болуына байланысты, заңды сұрақ туады: егер жеке заттарды және тұтас әлемді тану мүмкіндігі жоқ болса, ғылыми білімнің тегі мен мәні қандай? Кант осыған өзінің гипотезасы мен теориясын жасады? Осы мәселелерді түсіндіру үшін, ол өзінің таным теориясына априорлық білім түсінігін енгізді. Бұл — тәжірибеге дейінгі және тәжірибеден тыс алынған білім болды. Априорлық — ақыл-ойда әуел бастан бар және дәлелдеуді керек етпейді. Мысалы, «Адам өмірі уақытпен өтеді», «Барлық дененің ұзындығы бар». Тек априорлық білім дәлелді және сенімді, жалпылық және қажеттілік қасиетіне ие бола алады. Ол априорлық білім түрлеріне біздің кеңістік пен уақыт туралы түсінігімізді жатқызды. Бірлік, көптік, тұтастық, нақтылық, терістеу категориялары тәжірибеге дейін адам басында таза идея күйінде пайда болады деп жазды. Олар «біздік заттардың», табиғаттың ретсіздігін жоюға, жүйеге келтіруге қолданылады. Яғни, соңғыларды біздің санамыздың өзі жасайды – бұл Кант философиясының субъективтік идеализмге ауытқуы.

Априорлық білімге байланысты адамның өзінің жеке эмпириялық тәжірибесінен шығу қабілеті туады. Осыдан, ол өзінің философиясын — *трансцендентальдық* деп атады. Канттың априорлық формаларынан адамзат мәдениетінде қалыптасқан (заттандырылған)

дағдылық, іскерлік және қабілет тыс қалған. Атап айтқанда, мәдениеттің негізінде ғылым, техника, өнер бар, біздің білім жеке адамға көп тәуелді емес. Бұлар шынында да жеке адам тәжірибесінен бұрын, қалыптасқан және олар үшін априорлық болады. Бірақ таным субъектісі адамзат болғандықтан, бұл білім апостериорлықтан, яғни тәжірибеден алынған.

Апостериорлық білім — тәжірибеге негізделген, әрі қолда бар материалдардың деректеріне сүйенген. Мысалы, адам тәжірибеден білетіні барлық металдар балқиды, бірақ теория жүзінде балқитынын дәлелдеуге болмайтын металдар бар. Сондықтан тәжірибеден алынған білімнің (эмпириялық, апостериорлық) дұрыс және толық болмауына байланысты, ол жалпылық болуға таласпайды.

Кант ілімінде танымдық қабілеттің негізгі мәселесі: ақыл-ой мен антиномиялар туралы, осы ілімнің ықпалы ерекше еді. Бұл жаңа заман философиясының ең маңызды, әрі терең жетістіктерінің бірі болды. Әр ойдың кері түрі бар деген диалектикалық заң ретіндегі антиномияға мыналар жатады:

Кеңістік және уақыт:

Дүние уақыт жағынан да, кеңістік жағынан да шекті.

Дүние уақыт жағынан да, кеңістік жағынан да шексіз.

Қарапайым және күрделі:

Әрбір күрделі зат қарапайым бөлшектерден тұрады.

Дүниеде қарапайым зат мүлде жоқ.

Бостандық және себептік:

1. Дүниеде табиғи заңдар бойынша себептілік қана емес, бостандық та бар.

2. Бостандық жоқ. Дүниеде бәрі де қатал себептіліктегі табиғи заңдар бойынша жасалады.

Құдай және мән:

1. Құдай бар – сөзсіз тіршілік иесі, барлық тіршіліктің себебі, дүние ме?

2. Құдай жоқ – дүние мәнсіз. Ешбір абсолютты тіршілік иесі жоқ.

И. Канттың осы антиномиясы Гегельдің қарама-қарсылықтардың бірлігі мен күресі деген диалектика заңын ашығуына үлкен ықпал жасады.

1783 жылы «Прологомендер» («кіріспе») кітабында философиялық категориялар тәжірибеден тыс, оған дейін адам басында таза идея күйінде пайда болады деп, олардың 12-сін атап көрсетті. Сараптау парасатының түрі – категориялар (жалпы ұғым), солардың көмегі арқылы алғашқы түйсіктегіні «жүйе координатында» ұғыну және реттеу жүреді. Канттың пікірінше, сараптау

категориясының көмегімен түйсіктегі ретсіздікті ақыл-ойдың сөресіне орналастырып, ойлау қызметін нәтижелі етуге болады. Ол 12 категорияны көрсетіп оны 4 топқа, әр топта үштен орналастырды. Сонымен бірге алғашқы әр топтың екі категориясы қарама-қарсы топтың қасиеті, сипатты, үшіншісі — олардың - синтезі:

<i>Сан категориясы</i>	<i>Сапа категориясы</i>	<i>Қатынас атегориясы</i>	<i>Модальдық категориясы</i>
Бірлік	Нақтылық (реальность)	Субстанциональдық (Уақытша бәсеңдейтін жеңіл-желпі заттардың қасиеті)	Мүмкіндік және мүмкін еместік.
Көптік	Терістеу	Себеп және салдар	Өмір сүру және өмір сүрмеу
Тұтастық	Шектеу	Өрекеттестік (екі жақтың өзара қатынасы)	Қажеттілік пен кездейсоқтық

Бұл сатыда априорлы категориялар аркасында жаңа реттелген түйсіктер жиынтығы қорытындыланып, тұжырымдалып, зандылыққа бағынып жаңа білім пайда болады. Осы екі сатыдан шығатын білімді — *трансцендентальдық* білім дейді. Трансцендентальдық дегеніміз — логикалық ойлаудан, тәжірибеден тыс, заттың өзін емес, априорлы танып-білу мүмкіндігінің осы затты қандай деңгейіне дейін түсінуін айтады.

Ақыл-ойдың таза түрі жоғары идеялар, мысалы, Құдай идеясы, жан идеясы, дүниенің мәні идеясы, т. б. Философия — Канттың пікірінше, жоғарғы мәлімет идеясы туралы ғылым. Таза ақыл-ой тануға болмайтын әлемді, «өзіндік заттардың мәнін, табиғатын түсінуге» ұмытылады, бұл қайшылыққа, қиялға, антиномияға алып келеді.

Кант адам мінезін, парызын және құдайдың барлық мәселелерін өзінің «Практикалық ақыл-ойға сын» еңбегінде талдайды. Оның «таза ақыл-ойы», «практикалық ақыл-ойды» құруға қажетті негіз болды. Мораль қандай болу керек? Адамның әдептілігі, оның мінез-құлқы дегеніміз не? Таза әдептілік – қоғам санасындағы адамгершіліктің барын мойындауы, яғни әр жеке адамның оны өз бойына біткен қасиет ретінде түсінуі. Таза әдептілік пен нақты өмірдегі адамның мүддесі, іс-әрекеті (қылығы), ниеті арасында өте күшті қайшылық бар. Ал мораль адамның мінез-құлқынан, қоршаған ортадан тәуелсіз, тек моральдық заңға ғана бағынуы керек. Канттың пікірінше, мораль абсолютті және міндетті.

Жоғарғы және сөзсіз орындалатын, бәріне бірдей әдептілік заңын ол – әдептілік императиві деп атады. Кант: «Жалпыға тән заңға айналғанын, өзің қалай алатын ұстанымды ғана өзіңе жетекшілікке ала

отырып әрекет ет»¹ – дейді. Әдептілік императиві – қоғамда қалыптасқан әдептілік заңдарын сыйлау, өз міндетінді өтеу, сол ғана әдептілік іс болып саналады. Ол адамдардың игіліктерге, бақытқа ұмытылуын немесе сүйіспеншілік, жақсы көру секілді адамға тән құбылыстарды әдептілік императив шеңберіне енгізбейді. Әдептілік пен әдепсіздік арақатынасында тәжірибе көрсеткендей сәйкестік жоқ. Өмірдегі ең бір үлкен табыс пен олжаға әдепсіз, көргенсіз, адамдық қасиеті жоқ жандар жететіндіктен, әдепті жандар шет қалып отыр. Бұл біздің әдептілік санамызға қарсы келетіндіктерін, әділеттіктің кепілі – Құдай дейді.

Адамның мінез-құлқы, іс-әрекеті басқалар үшін үлгі болуы керек. Адам — басқа адамға ойланушы жан не өте сирек тұлға ретінде саналуы керек, сөйтіп жәй құрал ретінде қаралмауы тиіс, оның «Пайымдау қабілетіне сын» еңбегінің негізгі идеясы – **жалтылық мақсат идеясы**.

Эстетикадағы мақсат. Адам өз қабілетін өмір мен мәдениеттің саласында барынша ойдағыдай пайдалануы керек.

Табиғаттағы мақсат. Табиғатта бәрінің өз мәні бар - тірі табиғат пен өлі табиғаттың ұйымдасуы, тірі дененің құрылымы, көбеюі, дамуы.

Рухани мақсат – Құдайдың барлығы.

Канттың ілімі бойынша дінге тек сену керек. Себебі, Құдайдың бар-жоқтығын тәжірибе арқылы дәлелдеу қиын.

Фихте Иоганн Готлиб 1762 жылы Раменау, Лужицк өлкесінде тоқымашы отбасында дүниеге келді. Бала кезінен бастап станокта жұмыс істей бастады. Оның білім алуына кездейсоқ жағдай әсер еткен фабрика иесі, барон — Милиц байқап қалды. Соның арқасында гимназияға қабылданды, кейіннен Иен университетінің теология факультетін бітірді. Фихте шығармалары: «Ғылым туралы ілім» (1794), «Адамның міндеті», «Әрқилы жауаптылықты сынау».

Фихте тарихи тұрғыдан алғанда немістің классикалық философиясына жаңа импульс берді. Фихте – субъективтік идеалист. Оның пікірінше, нақты өмір сүретін біздің санамыз. Материалдық дүние, болмыс, табиғат – тек біздің санамызда, сезімімізде, елесімізде, ұғымымызда болады. «Мен» (Субъект-сана), «Мен еместің» (табиғат-объект) анықтаушысы. «Мен» алғашқы бастама кезінде, ақыл-ойдың нақтылығына қарама-қарсы жағдайда, «Мен емеске», одан кейін екеуінің өзара қарым-қатынасына айналады. Енді «Мен де» - рух, жігер, өнегелік, сенім ұғымдарды қалыптасады, «Мен емес» нақты

¹ Кант И. Соч. т. 4, ч. 1, М., 1994 с. 347

өмір сүреді және «Менге» әсер етеді, кейде оның іс-әрекетін айқындайды. «Мен емес» Канттың «өзіндік заты» секілді санадан тыс өмір сүрмейді, ол – сананың ерекше қызметінің туындысы. Бұл қызметтің ерекшелігі – санада осы қызмет жүріп жатқанда, адамда ол туралы саналы ойлау қабілеті болмайды. «Мен» өтімді, белсенді. «Мен» «Мен еместі» өзінің қарама-қарсылығы ретінде, өзінің белсендігіне қолдану үшін жасайды. Бұл қарама-қарсылық күрестің нәтижесінде, адамның сана-сезімі дамиды. Философиялық шығармашылықта *Фихте екі кезеңді* көрсетеді: *а) философиялық әрекеттің кезеңі; ә) философияның абсолюттік кезеңі.*

«Мен» әрекеті, Фихтенің ұғымы бойынша, адамның әдептілік мінез-құлқы. Адам әрекетінің мақсаты – моральдық заңдар мен парызды орындау. Бұл мақсатты жүзеге асыруда, қоршаған ортамен тығыз байланысты адам болмысынан туындайтын, оның табиғи қабілеттері қарсы болады. «Менге» қарсы тұрып, оны іс-әрекетке итермелейтін «Мен емес» дегеніміз, айналып оралып отырады. «Мен емес» деген өзінше өмір сүрмейді, оны өзінің қызметінің әрекетін дамыту үшін «Мен» тудырады. Бұл – антитезис, тезистен сөзсіз шығарылатын жай. Сол себептен Фихте өзінің әдісін «антитетикалық» деп атайды.

Фихте өзінің философиялық жүйесін Канттың философиялық бағытымен жасауға ұмытылды. Философия - бұл ғылымдардың бәрінің бастаушы негізі, яғни «Ғылымдар туралы ғылым», сондықтан өзінің басты еңбегі «Ғылыми ілімнің жалпы негізін» («Основы общего наукоучения») ғылым мәселелеріне арнайды. Өз философиясында алғашқы зерттеу объектісі жеке «Мен», адамның туындысы – «Мен емес» немесе көптеген адамдардың «Мені» емес, барлығын қамтитын абсолюттік «Мен» дейді. «Мен», – деп жазды Фихте – өзінің ойлауында таза «Меннен» шығады және оны ойлағанда өз әрекетін заттар арқылы анықтау үшін емес, соны заттардың анықтаушысы ретінде қабылдау үшін керек. Мұнымен Фихте өзінің принципін басқа тәсілмен қалыптастырады, «Мен» - «Мен» де.

1. «Мен», барлық адамның «Мені» – нақтылық, құдіреті – шығармашылық, жасаушы күш және ең соңында бүкіл адамзат сана-сезімінің бір кезі.

2. Фихтенің «Мені» ақыл-ой ғана емес, ол ырық, тек таным ғана емес, әрі ол бәрінің бір жағын ғана біріктірмейді, «Мен» олардың мәні.

3. Фихте «Мені» – алғашқы жағдайдан шығу немесе ойды нығайтудың қарама-қарсылық қозғалысы.

Фихте Кантқа қарағанда қандай болсын, сыртқы объектінің субъектінің ақыл-ойынан тәуелсіз өмір сүруін қабылдамайды, жоққа

шығарады. Оның «Мені» тек бір ғана нақтылық абсолют — әлемді жасаушы, бәрін құрушы.

Фихте «Жабық сауда мемлекеті» деген еңбегінде: Қоғам жеке адамдардың теңдігін ғана емес, сонымен бірге бостандығын реттеу керектігін айтады.

Парасатты мемлекетте тең құқықты адамдардың үш тобы бар

1. Өндірушілер (ауыл тұрғындарын айтады).
2. Мастерлер — қаладағы көлөнершілер.
3. Сатушылар.

Фихте жерді жекеменшікке беруге қарсы болған, оның пікірінше: жердің иесі құдай, жер адамға тек өндеп пайдалана алатын қасиеті үшін беріледі. Жерді сондықтан сатуға болмайды. Батыста оны социалист деп атады.

Шеллинг Фридрих Вильгельм Иозеф Шеллинг (1775–1854 жж.) 1775 жылы Леонбергте, протестанттық пастордың отбасында дүниеге келді. Сол кездегі философия мен әдебиеттегі бостандық оны қанағаттандырды. Ол құпия түрде Спинозаны, Руссоны және Шиллерді оқыды. 19 жастағы студент кезінде өзінің бірінші трактатын жазды. «Философия түрінің жалпы алғандағы мүмкіндігі» деген еңбегі таңқалдырды.

1. Оған сол кездегі саяси оқиғалар өте үлкен ықпал жасады, әсіресе француз революциясының рөлі ерекше болды. Рухани құбылыстардан, Кант философиясы әсері айтарлықтай болды. Канттың сыни еңбектерінің арқасында оның теология мен шіркеуден алшақтауына тура келді.

2. Алғашқыда Фихте философиясын жалғастырғанымен, көп ұзамай субъективтік идеализмнің мүмкіндігінің жоқтығын түсінді.

3. Шеллинг философия эволюциясының ең маңыздысы — табиғат философиясын жасады.

4. Шеллингтің табиғат философиясының жетістігі — ол табиғат пен оның құбылыстарын зерттеуде диалектика әдісін кіргізді. Ол табиғатты зерттеуде ізденудің қажеттілігін, табиғат реальдығын, динамикалық қарама-қарсылығын көрсетеді. Шеллингтің табиғат философиясы, табиғаттың идеалистік диалектикасына айналды.

5. Натурфилософияның мақсаты – табиғаттың дамуындағы ең төменгі түрден, жоғарғы түрге бірте-бірте өтуді ашу. Мұнда табиғатты ақыл-ой өміріндегі сансыздықтың көрінісі ретінде баяндайды. Обьективтік дүние алғашқы санасыз рухтың поэзиясы дейді.

6. Жаратылыстанудағы механистицизмді сынап, барлық құбылыстарды табиғаттағы өмір негізінде жатқан бір принциптің көмегімен түсіндіруге ұмтылды.

7. Эмпирикалық нақтылықта табиғат заттары кейде рухани көріністе табылады. Демек, олар бір-бірімен тепе-теңдік жағдайда болады. Бұл идея оның басты және негізгі мәселесі.

Шеллинг құдайды жеке тұлға ретінде қарастырады. Құдай мен жеке тұлғаның айырмашылығы — құдай бостандығы шексіз болса, адамда шектеулі. Фихтемен бірге Шеллинг бостандық ұғымын қажеттілік деп түсініп, бостандық құбылысын жекелеген адамның ерлігі емес, қоғамның жетістігі деп білді. Алайда осы көзқараста қайшылық бар, Шеллинг бостандық проблемасын логикаға айналдырады, оны дүниедегі зұлымдық проблемасымен байланыстырды. Сөйтіп ол — рационализмнің шектен шыққан түрінен иррационализмге бет бұрып, өзінен кейін қалыптасқан иррационалистік философиялық бағыттың негізін қалаушыға айналады. Дүниені түсінуде ақыл-ойдың шектеулі екенін айтып, ол соңғы кезде аяңдық философияға (философия откровения), «интеллектуалдық интуиция», мистика жолына түсті.

Георг Вильгельм Фридрих Гегель (1770-1831 жж.). Гейдельберск, одан соң Берлин университеттерінде профессор. Ол өз заманның атакты, әрі бүкіл Еуропаға белгілі беделді философы, әрі неміс классикалық философиясының шоқтығы биік өкілі болды.

Гегель философиясының үлесі және ерекшелігі

1. Ол объективтік идеализм теориясын жасады. Оның философиясының негізгі өзегі абсолюттік идея — әлемдік Рух.

2. Гегель, Канттың, Фихтенің және Шеллингтің еңбектерін зейін қойып зерттеп, идеалистік диалектиканың жалпы теориясын жасап, оны білімнің әртүрлі салаларына қолданды. Өзінің диалектикалық әдісінде ол қозғалыс дамуының үздіксіз екенін үйретті.

3. Гегель өз философиялық жүйесінде дүниежүзілік ақыл-ойдың абсолюттік және әбден жетілген көрінісін жасауға тырысты. Гегельдің жүйесі мен әдісі бір-біріне қайшы, кертартпа.

Бұдан шығатын қорытынды:

а) философиялық жүйесі — метафизикалық.

б) диалектикалық әдісі, прогресшіл жағынан көрінеді.

Гегель жүйесі. Гегель нақтылықты (немесе бүтін болмысты) түсінуде, идеяның мәні ретіндегі — әлемдік ақыл-ойды, Логосты, Рухты, Сананы, Субъектіні — Абсолют деп атады (барша дүниенің, бүкіл болмыстың пәрменді бастамасы, жаратушысы). Абсолюттің

маңызды қасиеті — шығармашылығы, белсенділігі, дамуы және күшеюі. Ол өзінің дамуында әртүрлі сатыдан өтеді, өзінің өмір сүру формасында әртүрлі көріністе болады. Сонымен бірге, өзінің жоғарғы мақсаты — өзін-өзі тануға ұмтылады.

Абсолют үштік түрде құрылған. Еуропалық философияда ертеден бар және дәстүрлі христиан діні іліміндегі үштікпен байланысты. Абсолюттік идеядан — Табиғат, Табиғаттан — Рух туады, бірақ, қалай тууы түсіндірілмейді, тек шыққан нәтижені факт ретінде көрсетеді.

Гегель философиясының негізі — әлемдік Рух, абсолюттік идеяның бүкіл дүниені жаратқаны. Табиғат — әлемдік рухтың таза идеядан абсолюттік идеяға айналуы. Идея ешқандай мазмұнсыз «таза болмыс» немесе «ештеңе» болып табылады. Содан пайда болу, «туу» деген ұғым шығады. «Нақты болмыстың пайда болуы» — заттар мен құбылыстар дүниесіне әкеледі, яғни идея материалдық заттарға айналады: механикалық құбылыстар, химиялық қосылыстар, тіршілік, адам мен адамзат қоғамы түрінде дамиды.

Адам пайда болғаннан кейін, идея адамның санасында ойлау формасына қайта айналады. Адам санасы дамыған сайын идея материядан қол үзіп, алшақтай береді. Ол өзінің бүкіл өткен жолын ұғына келе өз дамуын аяқтайды, бастапқы өз күйіне келеді. Енді «Таза болмыс» ретінде емес, бүкіл өз мазмұнын барынша өрістеткен болмысқа айналады. Гегельдің пікірінше, табиғат абсолюттік идеяның екінші өмірі, бірақ ол дамымайды, дамитын тек идея.

Диалектиканы жасай отырып, Гегель бүкіл дүниені — табиғатты, қоғамдық өмірді және ойлауды — шексіз қозғалу, өзгеру және даму процесі деп көрсетуге тырысты. Ол диалектиканың негізгі принциптерін, заңдарын, категорияларын белгілеп берді. Табиғаттың, қоғамның, ойлаудың дамуы диалектика заңдарына бағынады деген оның идеясы өте игілікті болады. Алайда, объективті идеалист болғандықтан, Гегель дүниенің барлық құбылысының негізінде қайдағы бір абсолюттік идеяны, әлемдік рухты алды. Ұғынудың жоғарғы сатысы өзінің философиясында берілген, әрі енді Гегель басқа философияның болуы мүмкін емес деп, өзінің диалектикалық іліміне қайшы пікір айтады. Бұл оның философиялық жүйесі мен ойлау тәсілінің арасындағы карама-қайшылық.

Оның ең маңызды еңбегінің бірі «Логика ғылымы» үш бөлімнен тұрады: 1. Болмыс. 2. Мән. 3. Ұғым.

Гегель өзінің логикасында шындықтың өз-өзінен қозғалуы және өз-өзінен дамуы жөнінде пайдалы пікір ұсынды. Бірақ ол шындықты

ойлаумен теңестірді. Бұл еңбекте диалектикалық үш заңды — идеалистік тұрғыдан зерттеп көрсетеді:

1. Қарама-қарсылықтың бірілігі мен күресі заңы — дамудың негізгі қайнар көзі.

2. Санның сапаға айналу заңы — барлық болмыс қалай өзгеретінін ашады.

3. Терістікті терістеу заңы — өзгеріс қай бағытта болады деген сұраққа жауап береді.

Тарих философиясында

1. Адамзаттың тарихын кездейсоқ оқиғалардың тізбегі немесе ұлы адамдардың өмірінің тарихы емес, заңды процесс деп көрсетті.

2. Географиялық ортаның рөлі жөнінде, экономика жөнінде, әлеуметтік таптардың күресі және басқалар жайында бірсыпыра қызықты идеялар айтты.

3. Мемлекеттің кемеліне келіп гүлденуінің негізгі шарты-ерікті жекеменшіктің дамуымен байланысты деп санады.

Л. Фейербах 1804 жылы Лансгутта туып, 1872 жылы Нюренберг қаласының маңында, Рейхенберг деген жерде қайтыс болған. Негізгі еңбектері: «Христиан дінінің мәні», «Діннің мәні», «Гегельге қарсы сын». Философияға Гегельдің идеалистік философиясын сынау арқылы келеді. Фейербах: «Гегель нақты ойлауды нақты адамнан айырып, шындықты жасаушыға айналдырды», — дейді.

Фейербахтың пікірінше, жаңа философия — теологиялық емес, антропологиялық болуы керек. *Антропология* — адам мен табиғаттың айырғысыз бірлікте және адамды табиғаттың жемісі деп қарау. Антропология — адамның биологиялық жақтарын зерттейтін ғылым. Табиғат рухтың негізі болғандықтан, ол философияның да негізі. Табиғаттан сезім мен ақыл-ой дарыған. Адам жер бетіндегі тірі жан, табиғаттың бір бөлігі екенін мойындай отыра, оны қоғам мен тарих дамуынан тыс, абстракты түрде алып қарайды. Адам мен табиғаттың өзара әрекетінің негізі, қоғамдық-тарихи практика екенін түсінбеді.

Таным туралы. Фейербах: «Дүниені танып білу, дүниенің өзі секілді шексіз. Таным сезімнен басталады, шындықтың дәйегі — іштей туған сапа». Қоршаған ортаны тануға болады, ақыл-ойдың мүмкіндігі шексіз. Бірақ, бұл бірден пайда болмайды, ол адамның эволюциялық дамуы, тәжірибенің жиналуы, ғылыми-техниканың өсуіне байланысты болады. Фейербах: «Біз танымағанымызды, біздің ұрпағымыз

таниды»¹ – дейді. Фейербахтың бүкіл материализмі секілді, таным теориясы да сырттай пайымдаушылық сипатта болды – бұл практикалық іс-әрекет рөлінің маңызын түсінбеушілік. Ойлау адамнан тыс және одан тәуелсіз өмір сүре алмайды. Ол адам миымен ажырамас байланыста болады. Тарихты түсінуде тарихи процестің қозғаушысы деп объективті заңды емес, ақыл-ойды мойындайды.

Фейербах: «Адамның өзіннің түпкі төркіні – санасына байланысты, дін адамды емес, адам дінді жасайды» – деді. Адам қандай болса құдайы сондай деп, Фейербах діннің негізін қиялдан (фантазиядан) іздейді. Фейербах материализмнің күшті жағы – оның дінмен ашық күресіп, діннің психологиялық түп-тамырын ашып беруінде. Құдайы бар дінді жойып, оның орнына құдайсыз, адамдардың сүйіспеншілігіне негізделген жаңа дінді жасауды ұсынды.

Семинар сабағының жоспары

1. Классикалық неміс философиясының әлеуметтік, тарихи алғышарттары.
2. Классикалық неміс философиясындағы метафизика мен натурфилософия.
3. Классикалық неміс философиясындағы диалектикалық әдіспен идеалистік жүйе.
4. Л. Фейербахтың философиялық іліміндегі антропологиялық материализм және гуманизм.

Әдістемелік ұсыныстар

Негізгі назарды мына мәселелерге аудару керек: немістің классикалық философиясы И. Кант, И. Г. Фихте, В. Ф. Шеллинг, Г. В. Гегель, Л. Фейербах аттарымен белгілі. Олардың әрқайсысы өзіндік ерекшелігі бар ойшыл ретінде танымал. Сонымен қатар, ілімдердің әрқилығына қарамастан, олар белгілі бір идея мен принципті ұстанған.

Бақылау сұрақтары

1. Немістің классикалық философиясы жаңа философияның қайнар көзі.
2. И. Канттың сын кезіндегі философиясының мәні неде?
3. Гегельдің диалектикасын қалай түсінуге болады?

¹ Фейрбах Л. Соч. В2т Т. 2- М., 1995. С-83

4. Фейербахтың антропологиялық материализмінің маңызын ашыңыз.
5. Классикалық неміс философиясының тарихи алғышарттары, оның негізгі идеялары мен принциптері.
6. Кант агностицизмі.
7. Канттың сынға дейінгі және сыни кезеңдерінің ерекшеліктері.
8. Гегель философиясының қайшылықтары.

Баяндамалар мен рефераттар

10. Диалектикалық ойлаудың категориялары мен принциптері.
11. Кант философиясы, эволюциясының негізгі кезеңдері.
12. Кант философиясының негізгі мәселелері мен міндеттері.
13. Кант – теориялық ақылдың мүмкіндіктері мен шегі туралы.
14. Гегель: оның жүйесі және диалектикалық әдісі.
15. Гегель философиясындағы тарихи және логикалық тұжырым
16. Сын философиясының догматизм мен сектицизмді әшкерлеуі.
17. И. Г. Фихте – субъективтік идеалист.
18. Фейербахтың материализмі мен атеизмі.
19. Шеллинг – объективтік идеалист.

Философиялық мәтіндермен жұмыс істеу

1. Антология мировой философии. В 4-х т. М.: 1969-1972.
2. Гегель Г. В. Наука логики. М.: 1972, т.3.
3. Кант И. Критика практического разума. Соч Т.4., Ч.1. М.: 1964.
4. Кант И. Пролегомены. Соч. Ч.1. М.:1965. С. 67-210.
5. Мир философии: Хрестоматия в 2- ч. М., 1991.
6. Фейербах Л. Сущность христианства. М.: 1965.
7. Фихте И. О назначении ученого М.: 1935.
8. Шеллинг Ф.В.И. Система трансцендентального идеализма. Л.: 1936.

Әдебиеттер тізімі

1. Алтаев Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі Қ. Философия тарихы. А, 2000.
2. Асмус В.Ф. И. Кант. М.: 1973.
3. Қасабек А. Тарихи-философиялық таным. А. ҚазГЗУ, 2002.
4. Абдильдин Ж.М. Диалектика Канта. А:1974.
5. Әбішев Қ. Философия. Ақыл кітабы. 2001.
6. Быховский Б. Э. Фейербах М.: 1967.
7. Гайдено П. П. Парадоксы свободы в учении Фихте. М.: 1990.
8. Гулыга А. В. Гегель. М.: 1970.
9. Гулыга А. В. Шеллинг. М.: 1995.
10. Кішібеков Д. К., Сыдықов Ұ. Е. Философия. А. 2003.
11. Кузнецов В. Н. Немецкая классическая философия. М.: 2003.
12. Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік.
Т. Х. Ғабитов А. Т. Құлсариева, А., 2004.
13. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Философия тарихы. А, 1999.

1. 6. XIX ғасыр философиясы

XIX ғасырдағы саяси, тарихи-әлеуметтік шындық – экономикадағы күрделі өзгерістер және өнеркәсіп пен ғылымның өркендеп дамуы, жаңа философиялық ағымдардың қалыптасуына алып келді. Бұл философиялық ағымдардың бірқатары ақыл-ойға сүйене отырып, табиғат пен қоғам туралы өте келісімді идеяларды тудырса, енді біреулері – керітартпа ойлармен тұжырымдарды алға қойды.

Марксизм филрсофиясындағы принциптік жаңалық – адам тек табиғатта өмір сүрмейді, оны өзгертеді, соның барысында өзі де өзгереді. Бірақ, марксизмде адам мәселесін, оның өмірінің мәнін, бостандығын, т.б. мемлекет, тап, басқа да үлкен әлеуметтік бірлестіктер мүдесінің көлекесінде қалдырды.

XIX ғасыр философиядағы екінші бір философиялық ағымдар, ақыл-ой және сананың дүниені танудағы мүмкіндігіне шек келтіретін идеялар мен тұжырымдар туғызады. Осының нәтижесінде классикалық философияда ақыл-ой күшіне, жеке сананың құдіретіне толық сенуін, ол ақыл-ойдың жетілуі – ғылымның дамуына алып келді деген тұжырымның орнына ырық, интуиция, инстинкті қойды.

Неміс философтары Шопенгауэр мен Ницше ретсіз, түсініксіз, бұлдыр дүниені тануға болмайды деген тұжырымды айтты. Бұлардың көзқарасына сабақтас санасыздықты – психикалық ақиқат пен адамға тән, сонымен бірге өмір сүріп, оны билейді деген ілімді 3. Фрейд ұсынды. Ал XIX ғасыр филисофиясында позитивизм, неотомизм және персонализм секілді ағымдар дүниеге келді.

Маркстік философия 40-шы жылдардың ортасында қалыптасты (XIX ғ). Оның авторлары: **Карл Маркс (1818-83) пен Фридрих Энгельс (1820-95)**. Маркс Гегельді жоғары бағалай отырып, оны сынады. Энгельс болса, оның еңбектерін диалектикалық философияның поэмасы деп атады. Маркс пен Энгельс Гегель мен Фейербахты сынау нәтижесінде диалектиканы қайта, жаңадан, диалектикалық-материалистік ілім ретінде жасады. Бұл ілімді қолдану нәтижесінде ұлы шығарма — «Капитал» жазылды.

Марксизимнің пайда болуының тарихи алғышарттары мыналар:

1. Капитализмнің, ірі өнеркәсіптің өркендеуіне байланысты пролетариат табының пайда болуы.

2. Капитализмнің ары қарай дамуы, пролетариат үшін ауыр жағдай тудырды, соның салдарынан оларды стихиялық күреске шығуға мәжбүр етті.

3. Олардың күресін саналы дайындау, ұйымдастыру үшін нақты теориямен қаруландыру қажеттілігі туды. Бұл Маркс пен Энгельсті

ойландырып, арнаулы ғылыми ілім жасауға ұмтылдырды. Бұған XIX ғасырдың 30-50 жылдарындағы ғылым саласындағы аса маңызды жетістіктер де әсер етті. Оларға:

1. Энергияның сақталу және айналу заңының ашылуы;
2. Тірі организмдердің клеткалық құрылымның ашылуы (клетка теориясы);
3. Эволюциялық ілім - дарвинизм жатады.

Майер – бірінші заңның авторы, Г. Гельмгольц пен М. Фарадей оны теория және тәжірибе арқылы негіздеді. Дж. Джоуль мен Э. Ленц жылудың механикалық эквивалентін тапты, яғни механикалық энергияның қаншасы жылу энергиясының бірлігіне сәйкес болатынын есептеп шығарды. Неміс биологтары М. Шлейден мен Т. Шванн 1838-39 жылдары клетка теориясын жасады. Олар жануарлар мен өсімдіктер клеткаларының құрылымы негізінен бірдей болатынын, екеуі де бір физиологиялық қызмет атқаратынын анықтады. Бұл теория барлық тірі организмнің ішкі бірлігін дәлелдеді, сөйтіп олардың шығу тегін жаңа түрде көрсетті. Дарвиннің эволюциялық теориясы жануарлар мен өсімдік түрлерін ешнәрсемен байланыссыз, кездейсоқ, «Құдай жаратқан» және өзгермейтін деп қараушылықты жойды. Сөйтіп, алғашқы рет теориялық биологияны ғылыми негізге қойды. Ол жануарлар мен өсімдік түрлерінің өзгеріп отыратындығын, олардың бірлігін дәлелдеді. Дарвиннен бұрын Д. Дидро биология түрлерінің эволюциялық өзгеріп отыратыны жөнінде болжам айтқан еді.

Марксизм XIX ғасырдағы қоғамдық ғылымдардың үш саласын жалғастырушы, олар:

1. Классикалық неміс философиясы (Гегель мен Фейербах философиясының үйлескен қосындысы).
2. Ағылшын саяси экономиясы (Адам Смит пен Давид Рикардо).
3. Сен-Симон, Фурье, Оуэннің социализм туралы теориялары (оларды утопиядан ғылымға айналдырды).

Маркстің ғылымға алып келген екі жаңалығы:

1. *Тарихты материалистік тұрғыдан ұғыну.*
2. *Қосымша құн құпиясын ашу.*

Маркс «Саяси экономияға сын жөнінде» деген еңбегінің алғы сөзінде:

1. Өндіргіш күштер мен өдірістік қатынастардың ара қатынасы.
2. Базис пен қондырма.
3. Қоғам дамуындағы негізгі күш — қоғамдық сана емес, қоғамдық болмыс.

4. Адамды қанауға әкелетін әлеуметтік теңсіздіктің негізі - меншік деп, жекеменшікті – мемлекеттік қоғамдық меншікке алмастыру керек деген идеяларын айтты.

Бұл мақсатқа жету, пролетариат революциясы, пролетариат диктатурасы арқылы іске асады деп санап, Маркс пен Энгельс белсенді түрде саяси істермен айналысады. Маркс пен Энгельстің кейбір тарихи болжамдары XX ғасырдың аяғында практикада іске аспады. Сондықтан қазіргі замандағы марксизмді сынаушылар – XX ғасырда оның идеяларын қолдану ауыр жағдайға алып келді, – дейді.

Танымдағы практиканың рөлін философиялық негіздеудің көптеген салдары болды. Әлеуметтік философия саласында, қоғамның тарихи дамуында ол жаңа мызғымас принциптілік жолға алып келді. Гносеологияда танымның ұмтылуы мен мақсатын жаңаша қарауға мүмкіндік берді. Маркстік философияда практиканың рөлі үшжақты:

1. Практика – танымның негізгі және қозғаушы күші. Білуге ұмтылу, практикалық қажеттіліктен туады. Геометрия – жер өңдеу үшін, астрономия – теңізде жүзу үшін керек болды.

2. Практика – танымның мақсаты. Білімді болу, білім үшін емес, оны практикада пайдалану үшін керек.

3. Практика – ақиқаттың өлшемі.

Марксизм философиясындағы ойлау тәсілі мен білім құрылымының кейбір ерекшеліктері:

1. Философиялық білімнің қарқынды идеологияға айналуы. Маркс пен Энгельс алғашқы рет ашық түрде барлық қоғамның мүддесін емес, бір таптың (пролетариаттың) мүддесін қорғауы, олардың идеясының дәреже – деңгейіне әсер етті. Негізгі идеялар догмаға айналды. Олардың дәлелсіз дұрыстығы, оны сынау немесе дискуссия өткізу мүмкіндігін болмады.

2. Әлеуметтік топтың, ұлттың халықтық мәселелерді шешуі революциялық күш қолдануды жоғары қойып, мақтан етуіне жол берді.

3. Жеке адамның мұқтажына қарағанда таптың, мемлекеттің және басқа да үлкен әлеуметтік бірлестіктердің мүддесін жоғары қою, соларды шешу арқылы адам мәселесі, оның өмірінің мәні, бостандығы, т. б. өздігінен шешіледі деп сендіру күшейді.

4. Еңбек нәтижесінде шығарылған азық-түлікпен басқада құндылықтардың қоғам мүшелерінің арасында әділ бөлінуін сылтау етіп, тұрпайы теңдікті орнату – елдің ынтасын жойды. Сөйтіп, социализм экономикада, басқа да салаларда артта қалды. Олар қоғамдық прогрестің ұзақ сипаты бар, ал қазіргі замандағы күрделі капиталистік жүйелердің дамуы қысқа болады деп санады.

Марксизм теориясына қазіргі замандағы сыни пікірлер:

1. Езуші таптың жойылуы, социализмнің орнауы – қанаудан қарапайым халықты толық құтқармады, енді қанауды мемлекет жүргізетін болды.

2. Қоғамдық меншіктің мәнін халық түсінбеді. Олардың меншікке немқұрайлы қарауын өкімет басындағылар пайдаланып, қоғамдық меншікті жасырын иемдену жолдарын менгерді.

3. Тоталитарлық социализм өзінің негізінде өтірік ақпарат беруге, қоғамдық меншікті талан-таражға салуға мүмкіндік берді.

4. Әрбір басшы өз басының бүгінгі жайын ойлады, байып қалуға тырысты, себебі оның ертеңі белгісіз болды.

Өмір философиясының өкілі — А.Шопенгауэр, «Үрей метафизикасын» пайымдаушылардың бірі.

А. Шопенгауэр дәулетті саудагер семьясында дүниеге келді. Өзінің өмірінде коммерция, медицина, кейін философиямен шұғылданды. Ол Берлин университетінде приват-доцент болып орналасқан соң, әйгілі Гегельмен бақталастырды. Шопенгауэр Гегельдің сабақ кестесін қарай отырып, сол уақытқа өз сабағын қояды. Әрине, студенттер дәрісті Гегельден тыңдады. Осының салдарынан ол оқытушылықты тастап, философиямен өз бетінше шұғылданды. Тірі кезінде танылмай, атаусыз қалса да, өлген соң кенеттен аты әйгілі болды.

Ол өзінің «Дүние ерік пен елес ретінде» атты еңбегінде Канттың көзқарасын жалғастырды. Шопенгауэрдің пікірінше: «Дүниеде негіз де, ақыл-ой да жоқ, тек қана «ерік» бар. «Еріктің» мәні кең, оны адамның жаны емес, табиғаттағы, қоғамдағы «ұмытылыс» деп санайды. Мысалы, жануарлар дүниесіндегі «ұмытылыс» өмірін сақтап қалу талабы, физикалық дүниеде «өзіне тарту – тартылыс» бар, ал қоғамда мемлекеттің, нәсілдің, халықтың және адамдардың «еркі» бар, ол – өмір сүру. Бұл ерік көмескі болғандықтан, ақыл-ой да, мақсаты да жоқ, яғни иррационалды.

«Ерік» — дүниедегі барлық процестер мен құбылыстарды негізсіз және себепсіз тудырады. Адам деңгейінде «ерік» шектен тыс сезім күйі – ашу-ызадан уақытша естен тану, мансапқорлық, кекшілдік, жыныстық ұмтылыс, сүйіспеншілік, делебесінің қозуы, қобалжу түрінде болады. Егер дүниенің негізі «ерік» ақылсыз болса, онда дүниеде де ақыл жоқ. Ғылым – дүние құбылыстарын ақыл-ой заңдарымен негіздеуге ұмтылып, әрдайым тұйыққа тірелді. Техниканың дамуы, адамға жақсылық емес, зиян келтіреді.

Шопенгауэрдің адам тағдырына, бостандығына, қажеттілігіне, бақытына байланысты көзқарасы түңілушілік (пессимистік) сипатта

болды. Өмірдің мәні – дүниенің қайғы екенін түсіну. Ол адамның қоғам заңын және дүниені танудағы әлсіздігі мен үмітсіздігін алға тартты. Моральдық прогресті, бақытты және ақылға сиятын мемлекет құру мүмкіндігін жоққа шығарды. Бұл идеялар XIX-XX ғасырларда экзистенциализм философиясының қалыптасуына алып келді.

Фридрих Ницше (1844-1900ж.) қазіргі батыс философиясындағы «Өмір философиясы» тұжырымдамасының негізін салушының бірі, оның әсерімен адам және оның өмірі мәселелері терең зерттеле басталды. Ф. Ницше философиясының мақсаты — адамға өмірінің мәнін іске асыруына, қоршаған ортаға бейімделеуіне көмектесу. Өмір – философияның өзегі, дүниетанушы субъектіге берілген фактілерді түсіндірудің бір қыры. Нақты адам үшін жалғыз ақиқат – «ерік». Ол өмірдің бастауы және қоршаған ортаға қатынасы болады.

Алғашқы кезде Ницше Шопенгауэрдің тұжырымдамасын қолдап, оны философияның негізгі мәселесі етіп «ерікті» қойды, кейіннен Ницше классикалық философияның категориялары – материя мен рухтың орнына, «билікке жету еркін» қойып, Шопенгауэрден де алшақтайды. Ницше өмірдің мәнін анықтай отырып, оны «билікке жету еркі» - деп есептеді. «Билікке жету еркі» – бұл қоғамдағы өмірдің негізгі мотиві, ол адам табиғатының өмір сүру негізінде бар. Еркектің әйелге, ақсақалдардың жастарға билігі, т. б.

Әдептілік мәселесінде Ницше ниглист (барлық тұрақталған құндылықтарды жоққа шығарып, жаңа позитивтілерді ұсынады). Ол өз заманының мәдениеті төмендеп, ыдырап бара жатыр, мораль оны іштей ірітуде деп есептеген. Христиандық діндегі әдептілік қағиданы, ол моральдің құлы ретінде көрсетті. Сондықтан құндылықты қайта бағалау мәселелерін көтерді. Біздің заманда «Құдай өлді» – деп Ницше жар салды, жаңа дәуірге жаңа құндылық жүйесін алып келді. Жаңа адам – «Асқан адам» (сверхчеловек), ол өзін қоғамнан, құқық пен адамгершілік қағидаларынан жоғары қоятын адам. Ол – жылпос, сұмпайы, алаяқ. Тек «Асқан адам» өмір сүруге құқылы, әлсіз, кемтарлар өле берсін – бұл әділдік Адамды сүюдің алғашқы өсиеті осы және олардың өлуіне көмектесу де керек.

Ницшенің «Асқан адамы» «жақсылық пен зұлымдықтан» жоғары тұрады, ол ешқандай моральдық, әдептілік қағидаларымен байланысты емес. Ницше моральдің екі түрін: мырза мен құлды көрсетті. Тек «Асқан адам» жаратылысынан аристократ, бәрінен мүлде бос. Ол батыр да емес, Бетховен, Наполеон, Шопенгауэр, Гете секілді Ұлы адам да емес. Бұл адамның жаңа тұқымы, ол бұдан бұрын дүниеде болмаған. «Асқан адам» бір ұлттан пайда болмайды. Ол адамзат дамуының жемісі, алдымен еуропалықтардан шығады. Бұл

жаңа каста адамзаттың келешек мәдениеті мен моралін өзгертеді. Олар халық үшін ескінің орына, жаңа миф жасайды.

Ницшенің пікірінше: адам моральдан, ең алдымен оның рационалдық бастамасынан туған ұжымдық элементтерден арылуы керек. Ницше не жақсы? деген сұраққа: – адамның билікке деген ұмтылысы, өз билігін нығайтуы, – деп жауап береді. Не жаман? деген сұраққа - адамның әлсіздігі, – дүниеде шындық бар ма? деген сұраққа - шындық та, әділдік те жоқ – дейді.

Бізді бағындыратын қолында күші болса, онда ол адамның істегенінің бәрі шын. Ницше еркі жоғары, қолынан іс келетін адамға табынуды уағыздайды. Осы ілім кейін Гитлер өкіметінің мемлекеттік идеологиясымен, философиясына айналды: өкіметті басқару үшін дана болудың қажеті жоқ, тек ерік пен күш болса болды. Ницше ұраны – «қорқынышты өмір сүр». Ницше әдептілікті релятивтік түрде түсінді, әлсіздерге не жақын болса, күштілерге сол жаман болады деді.

Позитивизм (Positivism – дұрыс пікір) – оның негізін қалаушы француз философы **Огюст Конт** (1798-1857 жж.). Позитивизм – ғылым негізіндегі білім, ғылыми ақиқат, позитивтік дүние көрінісіне сәйкес болу деп, философиялық зерттеудің танымдық маңызын теріске шығаратын бағыт. Оның тарихи кезеңдері мен өкілдері:

Бірінші – классикалық кезең. 1830 ж – XIX ғ аяғы. О. Конт, Дж. С.Милль.

Екінші – эмпириокритицизм немесе махизм кезеңі XIX ғ. аяғы – XX ғ басы. Э. Мах, Р. Авенариус.

Үшінші – неопозитивизм немесе логикалық позитивизм. 1920–1960 ж. Л. Витгенштейн, Б. Рассел, М. Шлик, Карнап.

Постпозитивизм (лингвистикалық, аналитикалық философия) – 1960 – 1970 жж. – қазіргі кезеңге дейін.

Конттың пікірінше, «Метафизика», яғни философия, тиянақсыз білім құратындықтан ғылымның даму барысында қойылған сұрақтарға жауап бере алмайды. Ол танымдық ілімді үш сатыда көрсетеді. 1. Теологиялық (діни) – діннің үстемдігі, дүниедегі құбылыстарды сырт күштер, қияли қимылдар арқылы түсіндіреді. 2. Метафизикалық – философиялық ілімнің үстемдігі, табиғатты абстрактілі (мәні мен себебін) түсіндіреді. 3. Позитивтік – ең жоғары сатысы. Бұл сатыда жоғарғы екеуі жокқа шығарылады. Позитивтік немесе дұрыс пікір барлық құбылысты ғылыми жолмен түсіндіреді. Конт эмпирикалық ғылымға, тәжірибеге сүйенеді. Сондықтан философиясының зерттеуге байланысты ақиқат өзіндік пәні жоқ. Оның мақсаты — арнаулы ғылымдардың нәтижесін қортындылау; әрбір ғылымның пайдалы әрі пайдасыз жағы бар, тек пайдалысын қабылдап, пайдасызынан арылу.

Ол, француз революциясының теориясы болған француз материализмінен бас тартып, идеализм жолына түседі.

Позитивизмнің келесі сатысы – *эмпириокритицизм*. Ол позитивизмге карағанда шындықтан алшақ тұрады. Позитивизм нақты ғылымды зерттеуді ұсынса, эмпириокритицизм – біздің сезімнен тыс ешнәрсе жоқ, барлық дүние біздің сезіміміздің жиынтығы деп қорытындылайды. Сөйтіп, объективтік өмірді субъективтік өмірге айналдырды. **Эрнст Мах** (1836-1916 жж.) физик, әрі физиолог, эмпириокритицизмнің өкілі. Субъективтік идеалист. Дүние менің санама байланысты оны мен қайдан білемін? Махтың пікірінше: «құбылыстар маған әсер еткен жоқ, оны менің сезімдерім тудырды». Оны «түйсіктер кешені» деп атады, олар менің ғана емес, барлық «адамдардың сезіміне байланысты». «Ағаш, стол, үй» менің денемнен тыс өздігінен өмір сүреді, бірақ біз оны психологиялық қабілет арқылы қабылдаймыз дейді.

Екінші өкілі **Рихард Авенариус** (1843-1896). Оның пікірінше, әртүрлі болмыс өзінің сапасы жағынан сезім ретінде, әртүрлігі жағынан қозғалыс ретінде ойға келеді. Авенариустың «ойды үнемдеу» деген қағидасы бойынша, ойлап түбіне жете алмайтын «материя» сияқты ұғымнан бас тарту керек. Оны біріншіден, сезім элементтеріне бөлшектеу кажет, сонда бәрі де өз орнына келеді. Екіншіден, біз заттың өзін емес, түйсіктер жиынтығын қабылдағандықтан, заттың бар-жоғына көңіл бөлмеуіміз және оған екінші рет ой энергиясын жұмсамауымыз керек дейді. Махтың танымды түйсікпен шектейтін идеалистік эмпиризмін сыннан өте алмағандықтан, XX ғасырда оның орнына неопозитивизм ағымы келді.

Неотомизм – XIX ғасырдың 70 жылдары пайда болған, әсері үлкен діни – философиялық мектептердің бірі. **Ф. Аквинский** ілімінің негізінде сенім мен ақыл-ойдың үйлесімділігіне және сенім ақиқатының алғышартылығына жүгінеді. Ватикан шіркеуінің теориялық басты қаруы. Ол философияда христиан дінінің дәстүрін, догмалық идеялары мен теорияларын сипаттайды. Неотомизмнің көрнекті өкілдері: **Жак Маритен**, **Этьен Жильсон**, т. б. Томизмнің негізгі мәселесі – құдайдың болмысын дәлелдеп, дүниедегі орнын анықтау болса, ал неотомистер оны адам болмысы мәселесімен толықтырды. Олар қазіргі заманның жаратылыстану теорияларын түсіндірумен шұғылданды, кейде өзіндік жемісті идеялар айтты. Соның бірі – Тейяр де Шарден әлемнің эволюциясы туралы ойлары. ***Неотомизмнің орталық мәселесі – Құдай.*** Діни ілімде құдай мәңгі және шексіз, діни философияның міндеті осы тұрақты ақиқатты ашу. Бірақ XIX-XX ғасырда адамдардың өмір сүру жағдайлары өзгеріп,

олардың түсінігі ғылыми білімдерге сүйене бастады, осыған байланысты діни философияның міндеті күрделенеді. Діннің негізі болып келетін догматтарға сенуді сақтау мен оларды жаңаша түсіндірудің қажеттігі арасында қайшылықтар көбейіп, діни идеология тиянақсыз күйге түсті.

Неотомизмнің басты мәселесі – адам, оның өзінің «Менін» іздеп, қайталанбайтын рухын өзгертуге, жанартуға ұмтылуы. Олар адам мәселесін этикамен байланыстырады. Кейінгі кездерде діни философия адамдағы жақсылықтың мәнін түсіндіруге белсенді күресуде. Олар адамзаттық құндылықтарды қорғайды: ядролық қаруға қарсылық білдіреді, экологиялық мәселелерді шешу мәселесін көтереді. Неотомизм ғылымды жоққа шығармайды, бірақ ғылым өзінің даму барысында адамзатқа тигізіп отырған зияндығын сынайды. Осыған орай католицизмнің кейбір батыс Еуропа елдеріндегі және Латын Америкасындағы ықпалының күштілігі, Ватиканның материалдық қаражат мүмкіндігі, зор байлығының болуын сақтап отыр.

Персонализм (лат. Persona – тұлға) — діни философиясындағы маңызды ағымының бірі. Адамды құдайдың жаратуынан пайда болған, жер бетіндегі рухани құндылықтың жоғарғы мәні деп санайды. Персонализм адамды «жеке дербес индивид» ретінде қарау тәжірибесіне қарсылық барысында пайда болды. Олар адамды тұтастық құрамындағы құбылыс, жан-жақты жетілген жоғарғы құндылық деп санайды. Оның өмірінің мәні, құдаймен бірігуі болып есептеледі. Персонализм бағытын Н. А. Бердяев, Л. Н. Шестов, Н. О. Лосский, Америкада Б. Боун және Дж. Мунье, Ж. Лакруа, П. Ландсберг, т. б. дамытып отырды.

Семинар сабағының жоспары

1. Маркстік философия: негізгі идеялары мен қағидалары. Марксизм және қазіргі заман.
2. Позитивизм және оның тарихи түрлері.
3. Өмір философиясы. А. Шопенгауэр, Ф. Ницше.
4. Фрейдтің психоанализ теориясы.
5. Діни философия. Неотомизм. Персонализм.

Әдістемелік ұсыныстар

Марксизм философиясының негізгі идеялары мен қағидаларын және қазіргі замандағы сыни көзқарастарды талдау. Марксизмдегі

материалистік диалектиканың дүние игерудегі мәнін түсіну. Марксизмдегі принциптік жаңалық – адам тек табиғатта өмір сүрмейді және оны өзгерту мақсатын талдау.

«Өмір философиясы», Иррационализм. Санасыздық және психоанализ А. Шопенгауэр, Ф. Ницше және З. Фрейд ілімдерінің даму барысындағы ықпалын түсіну.

Позитивизм және оның тарихи түрлері мен міндетін түсіну: О. Конт, Э. Мах, Р. Авенариус. Діни философияның эволюциясы. Неотомизм. XX ғ діни философия: традиционализм және оның жаңартуға ұмтылуы. Осы күнгі неотомизмнің принциптері. Діни ой - өрістің түрлі бағыптарының өкілдері (Ж. Маритен, Тейяр де Шарден, М. Нибур, Мұхамад Икбал, т. б.). Құдайдың барлығын дәлелдеу проблемасы. Персонализм.

Бақылау сұрақтары

1. «Иррационализм» ұғымы нені білдіреді?
2. Ницшенің «билікке жету еркі» теориясы?
3. Позитивизм, оның мектептерінің пайда болуы?
4. Санасыздық пен иррационалдық мәселесі?
5. З. Фрейдтің психоанализ ілімінің ерекшелігі неде?
6. Рационализмнің жаңашылықтары мен дәстүрінің қалыптасуының мәні?
7. Марксизмдегі практика түсінігінің прагматизмнен айырмашылығы?
8. Ғылымға және ғылыми әдіске сүйенетін позитивизм неліктен субъективтік идеализмнің бір түрі ретінде қаралады?

Баяндамалар мен рефераттар тақырыбы

1. Марксизмдегі диалектика теориясы және табиғат философиясы.
2. Марксизм философиясының негізгі ойлары.
3. Марксизмдегі қоғамдық экономикалық формация туралы ілімі.
4. О. Конт – позитивизм – прогресс идеясы.
5. Шопенгауэр ерік – болмыстың негізгі шегі.
6. Философиядағы иррационалистік тенденция және индивидуализм мәселесі (Шопенгауэр, Ницше).
7. Ницше философиясы: шығармашылығының негізгі үш кезеңі.
8. Фрейдтің санасыздық және психоанализ идеясы.
9. Неотомизм философиясы католиктік дінінің негізі.

10. Томизм және неотомизмдегі сенім мен ақыл-ойдың үйлесімдік принципі.

Философиялық мәтіндермен жұмыс істеу

1. Антология мировой философии. Т. 3. М.: 1971.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т.3.
3. Маркс К. Экономическо-философские рукописи. 1844 г. Соч. Т.20.
4. Ницше Ф. Так говорил Заратустра М.: 1990.
5. Энгельс Ф. Анти-Дюринг Маркс К. и Энгельс Ф. соч. Т.20.
6. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. М.: 1989.
7. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. М.: 1992.
8. Шопенгауэр А. Афоризмы и Максимумы Л.: из-во Ленинградского Университета. 1991.

Әдебиеттер тізімі

1. Антология мировой философии. Т.3. М.: 1971.
2. Алтай Ж., Касабек А, Мұхамбетәлі. Философия тарихы. Алматы, 2000.
3. Ақназаров Х.З. Философия тарихының дерістер курсы. Алматы, 1992.
4. Әбішев Қ. Философия. Алматы. Ақыл кітабы, 2001.
5. Бейсенов Қ. Философия тарихы. Алматы, 1992.
6. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. Алматы, 2003.
7. Касабек А. Тарихи-философиялық таным Оқу құралы Алматы, 2002.
8. Мир философии: Хрестоматия в 2-х ч. М.: 1991.
9. Мырзалы С. Қ. Философия әлеміне саяхат. Қостанай, 2000.
10. Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік /Т. Ғабитов, А. Т. Құлсариева. – Алматы, Раритет, 2004.
11. Нысанбаев Ә, Әбжанов Т. Философия тарихы Алматы, 1999.
12. Современная западная философия. Словарь. М.: 2000.
13. Фрейд З. Тотем и табу. М.: 1990.
14. Философия (под ред. Никитич Л. А.). М.: 2000.
15. Философия (Құр. Т. Ғабитов, Алматы, Раритет, 2005).
16. Философиялық сөздік. Алматы, 1996.
17. Фрейд З. Я и Оно. М.: 1998.

XX ғасыр философиясы

XX ғ. Еуропа монополистік капитализм деңгейіне көтерілді. Ұлттық айырмашылықты жоққа шығаратын әлемдік өнеркәсіп және сауда-саттық ерекше дами бастады. Осы өзгерістер қоғамның әлеуметтік және рухани саласында да көрініс тапты. Философияда ескі мәселелермен айналысумен қатар, заман талабына сай оларға жаңаша қарап, жаңаша шешуге ұмтылыстар пайда болды. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында көптеген философиялық бағыттарда «Нео» деген қосымша сөз жалғанады. Ол ілімдердің бір философиялық жүйеден шыққанын, яғни тектес, екінші жағынан бір-біріне қарама-қарсы екенін көрсетеді және классикалық философия үлгісінен оның айырмашылығына көңіл аударады.

Бейклассикалық пен классикалық философия арасындағы қақтығыстың орталық мәселесі рационалдық ақыл-ойға, оның рөліне байланысты болды. Бейклассикалық философия адамзаттың рухани байлығының ерекше бір бөлігі. Бұл философия адамзат ақыл-ойының әртүрлі салаларына байланысты тұжырымдар жасап, жауап берді. Ол іштей біртекті емес, онда көптеген бағыттар, тұжырымдамалар мен теориялар бар. Оның ішінде жаңа әлемдік және экологиялық мәселелер бар.

Қазіргі заман философиясының ерекше сипаты және белгілері

1. «Практицизм» – дара тұлға мен әлеуметтің, материалдық пен руханилықтың нақты шынайы өмірге бағытталуы.

2. «Эволюционизм» – табиғатта, қоғамда және адам танымында эволюция идеясының кең таралуы.

3. «Релятивизм» – адам білімінде салыстырмалылық (относительдік) идеясының көп орын алуы.

XX ғасыр философиясында бір-біріне қарама-қарсы сипаттағы негізгі екі бағытты байқауға болады. Біріншісі – *сциентизм* (лат. scientia – ғылым), екіншісі – *антисциентизм*. Бұл рационализм мен иррационализм арасындағы қатынас, ғылыми-техникалық прогреске байланысты қарама-қарсы көзқарастар: сциентизм, яғни рационалдық – ең алдымен жаратылыстануда, ал гуманитарлық салада – психология, логика және лингвистика секілді ғылымдардың жемістерін қолдана отырып, ақыл-ойға сенім білдіреді. Антисциентизм керісінше, ақыл-ойға және ғылымға сенбейді.

Сциентизм таным теориясында ақыл-ойға, оның негізіндегі дәлелденген білімге сүйенеді. Рационализмнің қызметі екі сатыдан тұрады дейді:

– ойлау қызметі тәжірибиеге сүйенеді, яғни ойлау дегеніміз– ақылға салу, дәлелдеу;

– ойдың қызметі тәжірибеден де жоғары.

Тану процесінде, адамның дүниені игеруінде логикалық (ойға қонымдылық, қисындылық) пайымдау арқылы, ұғым мен ой-тұжырымының нәтижесінде дүние туралы жаңа білімдер пайда болады. Ғылымға сенудің себебі: ғылым жетістігі өмір сүруді жеңілдетеді, адамға қызмет етеді; ғылымда көптеген жаңалық ашылады; жаңа техникалар пайда болады (компьютерлер, ұшақтар, теледидарлар, радиолар); жаңа әрі тиімді технологиялық әдіс дүниеге келеді.

Антисциентизм – иррационалдық (ақыл жетпейтін) құбылыстарды мойындап, логикалық тәсілді жоққа шығарады. *Ғылым* адамды шынайы біліммен қамтамасыз ете алмайды, болмыстың бүтіндігі, үзіліссіздігі туралы ұғымды бөлшектеп жібереді дейді. Логиканың орнына интуициялық әдісті ұсынады, шындықты тікелей тәжірибенің көмегіңсіз ашуға болады деп санайды. Ал ғылым, ғылыми-техникалық прогресс адамға зиян келтіреді, адамның ерекше қасиеттерін сөндіреді, адамның физиологиялық жағдайын нашарлатады. Адам есептеуді, ойлауды тоқтатады, адам миының қызметі нашарлайды деген сылтаулар айтады. Иррационализм - мистикаға (түсініксіз, жұмбаққа) сенуге де, ғылыми ізденістерге де жеткізеді. Сондықтан оған сыңаржақты қарап, оны жақтауға не даттауға болмайды.

Позитивизмнің үшінші түрі – **неопозитивизм**. Қазіргі батыс философиясының негізгі ағымы, XX ғасырдың 30-60-шы жылдары пайда болды. Оның өкілдері: «Вена үйірмесінің» философтары: М. Шлик – негізін қалаушы, оның ізбасарлары Р. Карнап, О. Нейрат, Б. Рассел (1872-70 жж.); Львов – Варшава мектебінің өкілі Тарский Альфред (1902-84 жж.). Олар философияның күрделі әрі маңызды әдістемелік мәселелерін шешуде, өздерінің нақты үлестерін қосты. Неопозитивизмнің басты идеясы: философия ғылым тілі – логиканы талдап, жетілдірумен шұғылдануы керек. Тіл қоршаған ортаны қабылдаудағы адамның позитивтік (шынайы) басты құралы. Тілді логикалық талдау – бұл мәтіндерді, ұғымдар мен танбаларды зерттеп, солардың жүйесінің ішкі байланысын, семантиканы мәнін) қарастыру. Осылайша неопозитивизм «Герменвтикаға» жақындасады.

Неопозитивизмнің негізгі принципі верификациялау (лат. Verus – ақиқат және fasio – істеп жатырмын) – ойды сезімдік тәжірбелермен салыстыру арқылы тексеру. Егер ой тексеру немесе логикалық сараптау арқылы верификацияланса (дәлелденсе немесе терістелсе), онда ғылымға жатады да, қалғандары – жалған болып шығады. Ақиқаттың ғылыми орнын анықтау үшін, біріншіден, логикалық-математикалық жолмен, екіншіден, эмпирикалық тексеру, яғни бақылау, өлшеу мен эксперимент т.б. арқылы растайды. Логикалық-математикалық сөйлемдерді тәжірбие арқылы тексеруге болмайды, себебі олар объективтік нақтылық туралы емес. Болмыс, сана, идея, құдай секілді бұрынғы философиядағы мәселелерді алып тастау керек, себебі олар верификациялауға жатпайды әрі ғылыми шешімі жоқ мәселелер болады дейді.

Неопозитивизмнің логикалық ғылым тілін талдаудан басқа мақсаты – философияны метафизикалық дүниеге көзқарастық мәселелерден ажырату. Ғылымды философиядан бөліп тастап, білім тек қана нақты ғылымда мүмкін деп, философияны тіл түрлерін, негізінен ғылыми тілді талдаумен шектеу. Неопозитивизм өкілдері ғылымның объективтік заңдылықтарын мойындамады. Неопозитивизмнің түрлері көп, олар – прагматизм, инструментализм, структурализм, герменевтика. Бұлар негізінен XX ғасырдың екінші жартысы философиясында өзінің нақты қалыптасуын және дамуын тапты.

Прагматизм (гр. pragma іс-әрекет) – бұл ағымның өкілі әрі негізін салушы **Чарльз Пирс** (1834-1914) және **Джемс Уильям** (1842-1910). Бұл философияның негізгі принципі: қандай ой-пікір немесе іс-әрекет болса да, егер ол пайда әкелсе – шын, басқаша болса – жалған. Прагматизм ағымының бір түрі – *инструментализм* (instrumentum- қару), негізін қалаушы американ философы **Джон Дьюи** (1859-1952). Инструментализм түсінігінде ғылыми заңдар тек қару болып есептелінеді. Инструментализм «қоғамдық прогресс» дегеніміз – нақты межеге жету емес, жәй процесс дейді. Дьюи философиясының бағыты эмпиризм болғандықтан, тәжірибеге көп көңіл аударды. Ол алғашқы түрткі болатын идеяны, тіршіліктің бастапқы себебін іздеу орынсыз дейді.

Герменевтика (грекше hermeneutikos- түсіндіру). Герменевтика ілімі антика заманынан басталған. Оны Аристотель еңбегінің (Об истолковании – Түсіндірме туралы) атауынан-ақ көреміз. Бұл ілімнің мақсаты – мәдениет саласын ғылыми деңгейде тану, кең мағынасында адамның рухани дүниесін түсіну болып саналады. Інжілдің мәтіндерін талдауға арналған Реформация кезеңінде (XVI) *герменевтиканың* рөлі арта түсті. *Герменевтиканың* қазіргі замандағы философиялық бастауын жасағандар

Ф. Шлегель, Ф. Шлейермахер, бұл ілімді ары қарай дамытқан және оған зор әсер еткен ойшылдар: В. Дильтей, Г. Зиммель, Э. Гуссерль, М. Шеллер, Э. Бетти, Г. Гадамер, М. Ландман, Г. Рикер, М. Хайдеггер.

Неопозитивизм методологиясының орнына 60-70 жылдары постпозитивизм ағымы дамыды. Ол ғылыми білімді бірін-бірі алмастырған теориялар арқылы өсетін, жинақталып өзгертін деп санап, логикалық позитивизмнің кей сұрақтарынан алшақтап кетті. Өкілдері: К. Поппер (1902-1994), Томас Кун Сэмюэл (1922), Лакатос Имре (1922-74).

Постпозитивизмнің пайда болуы **К. Поппердің** «Ғылыми жанаалық ашу логикасы» және **Т. Кунның** «Структура научных революций» деген еңбектерімен байланысты. Рационализм ағымы өкілдерінің түсінігі бойынша, ғалымның мінез-құлқының ерекше қағидасы: олар өздерінің ғылыми болжам (гипотеза) қорытындысының жалған болуынан ешуақытта қорықпауы керек. Сыни рационализм демек, факті мен ғылыми әдістемелікке сүйенген сынға ашық болу керек. Сол үшін өзіне фальсификация (лат falsus – жалған және falsio-істеймін) қағидатын қосады. *Фальсификация я– бекерге шығару арқылы дәлелдеу.* Ол ойдың қисынды немесе қисынсыздығын байқау арқылы шешіледі. Бұл қағиданы Поппер ғылымды метафизикадан шектеудің белгісі (критерий) әрі неопозитивизмдегі верификация әдісіне балама ретінде ұсынды. Оның ойынша, ғылым заңдарын бақылауға болмайды, олар верификациялауға жатпайды. Ғылым үшін верификация принципі емес, фальсификация принципі қажет, яғни ғылыми деген сенімді идеяны қалай да болмасын жалғанға шығарып, жалғанға шықпаған ғылыми жобаны — ақиқат деп санауды ұсынады.

Постпозитивизмнің өкілі Т. Кун ғылым тарихы ғылыми қауымдастықтардың бәсекелестігі, алма-кезек күресінің нәтижесі дейді. Негізгі рөлді логика мен методология нормалары емес, парадигмалар (сөздердің үлгісі), қауымдастықтың қабылдаған және ғылыми дәстүрдің өмір сүруін қамтамасыз ететін сенімдер, құндылықтар, техникалық құралдарының жиынтығын білдіреді. Кун ғылым дамуындағы сабақтастықты мойындамайды, әрбір теорияны тәуелсіз, басқамен сыйыспайды дейді. «Парадигма» деген ұғым қазіргі замандағы постпозитивизмде ең маңызды түсінік болып саналады. Парадигма — барлығының ғылыми жетістіктерді мойындауы, бір берілген уақытта мәселелер мен шешімдерді қоюдың моделі. Ғылым дамуының негізгі сәттері ғылыми революция арқылы, секірмелі процесс ретінде іске асады. Т. Кун ғылымға, оның философиялық мәнін түсінуге өте зор үлес қосты. Ол ғылым дамуы және

ғылымдардың қызметі туралы біздің түсінігімізді тереңдетті, ғылым дамуының кейбір диалектикалық сипатын ашты.

И. Лакатос теорияларды емес, бірнеше жеке теорияларды қамтитын ғылыми-зерттеу жоспарларын салыстыруды ұсынады. П. Фейерабенд ғылымның иррационалдық миф пен діннен ешбір айырмашылығының жоқ екенін айтады. Ол «методологиялық анархизм» теориясын жасады. Онда ол ғылымда ешбір тиянақты өлшем жоқ, оларды біз жасаймыз және уақытқа байланысты өзгертіп отырамыз дейді. Постпозитивистердің пікірінше, ғылыми білімнің мақсаты объективтік ақиқатқа жету емес, белгілі бір міндетті орындау. Мысалы, жәй және нақты теория құрастыру. Ақиқат ұғымы сенімге, мүддеге, т.б. алмастырылады. Постпозитивистер неопозитивистердің ғылыми әдістемелік талдау түсінігін сынайды, бірақ логикалық позитивизмнің ұмтылыстарымен жалпы байланысты үзбейді, одан талдау жолдарын алады, эмпиризмді жақсартып, философиялық мәселелерді тіл саласына аударады. Бүгінде постпозитивизм өз мәнін жоғалтты. Бұл жалпылай мойындалған ғылымның даму теориясының жасалуы және ағымның тұйыққа тірелуіне байланысты болды. Постпозитивизмнің өз ішіндегі дискуссия көптеген қарама-қайшылық көзқарастың барлығын, философия ілімінің плюралистік сипатын көрсетті.

Зигмунд Фрейд (1856-1939 ж.) – австриялық дәрігер, психотерапевт, невропатолог, психолог, психоанализмнің негізін салушы. Фрейд: «Санасыздық мәселесі бұрын зерттелмеген» – деп санайды. Санасыздық дегеніміз – психикалық ерекше ақиқат және адамға тән, сонымен бірге өмір сүріп оны билейді. Санасыздықтың өмірдегі кең тараған түрі – түс. Түс – адамның ақиқат өмірде іске аспаған, жасырын ұмытылысының арқасында туады. Психологияның қорғану тәсілі – жағымсыз эмоцияның, тәжірибенің денсаулық пен тепе-теңдіктің бұзылуына байланысты, санадан санасыздыққа ығысу реакциясы.

Санасыздыққа ығыстырылған жағымсыз эмоция, орындалмаған тілек, «кездейсоқ» спонтандық (сыртқы әсер мен ішкі себептерден пайда болған) қимыл, жансақ қылық, жаңылыстық және ағаттық, ерте ме кеш пе өздерін білдіреді. Оны дәрігерге кезекте тұрған мынадай мысалмен көрсетуге болады: санасыздық – үлкен ауыз үй. Онда әртүрлі ойлар, еріктер, адам эмоциялары ішкі үйге – санаға – кіруге өз сағатын күтіп отырады. Сана дегеніміз – шағын кабинет, оған ақыл-ойлы пікір және тілектер ғана шақырылып отырады. Ауыз үй мен кабинеттің арасында күзетші бар, ол санаға тек оған керек ойларды ғана жіберіп тұрады. Күзетші кейде кетіп қалады, кейде мүлгіп кетеді, осы сәтте қажеті жоқ күтушілер сана кабинетіне кіріп кетеді. Мүлгіп

кеткен күзетшілер оянып, оларды қайтадан ауыз үйге қуып шыға бастайды. Фрейд өзінің бірінші психологиялық жүйесіне байланысты (1905-1920 жж.) санасыздықтың негізінде «Либи́до» – жыныстық (сексуалдық) құштарлық, жыныстық инстинкт жатыр деді. Либи́до өз көрінісін жыныстық әрекеттен іздейді. Фрейдтің пікірі бойынша, сексуальдық импульс үшжақты іске асады: біріншіден – сексуальдық және сексуальдық емес әрекетті тікелей бостандыққа жіберу арқылы; екіншіден – санасыздыққа ығыстырылады, үшіншіден – реакция туғызу қабілеті арқылы пайда болатын ұят, моральға айналып, өз энергиясынан айырылып басылатын болады.

XX ғасырда Фрейд өзінің екінші психологиялық жүйесін жасады, мұнда санасыздық энергиясының пайда болуына жаңаша қарайды. Эрос (өмір инстинкті) – адам мінез-құлқының конструктивті негізінде жасампаздық жатыр. Адам осыған байланысты өзінің қажеттілігін қамтамасыз етіп, тұқымын жалғастырады. Танатос (өлу инстинкті) – ол адамды деструктивтік әрекеттерге, өзіне «жат» және қатерлі болатындардың бәрін қиратуға итереді. Адам өмірі – әрдайым Эрос пен Танатостың арақатынасы болады. Фрейдтің ойынша психика өзінше дара және материалдық процестермен қатар жүреді. Ол санадан тысқары мәңгілік психикалық күштер арқылы басқарылады (санасыздық). Адамның еркінен тыс психикалық конфликтер, ұдайы қақтығыстар жасап тұрады. Қақтығыс құмарлыққа ұмытылу (либи́до), санасыздық пен саналы қалыптасқан «шындық принципі» арасында болады.

Неофрейдизм — Фрейд ілімі негізінде философиялық ағым ретінде пайда болды. Бұл ілімді жалғастырушы оның шәкірттері: — **Альберт Адлер, Вильгельм Райх, Густав Юнг және Эрик Фромм** болды.

Э. Фромм (1900-1980 жж.) неміс-американ социолог-психологі, психоаналитикалық бағыттың өкілі. Оның «иелену немесе болу» деген еңбегіндегі орталық мәселе адам табиғатындағы қарама-қарсылық, оның тарихи тағдыры, шынайы дүниені көре білу мүмкіндігінің болуы. Өз ұстанымында және бұл сұрақтарды түсінуде ол Маркс пен Фрейдтің тұжырымдамаларына сүйенеді. Оған Спинозаның идеялары да зор әсер етті. Фроммның пікірінше, біздің санамыздағы қиялды әшкерлеу – ақиқатты табу және оны біздің ішкі дүние мен мінез-құлқымызды өзгертудің қаруы ету. Бұл өзгертудің басты мәселесі – адамдар арасындағы қатынастың ашық болу мүмкіндігіне қуану және жасау, оның шығармашылық күшін азат ету.

Юнг Карл Густав (1875-1961 жж.) – Швейцария психологі, мәдениеттанушы, «аналитикалық психологияны» жасаушы, оның

негізін қалаушы. Фрейдтің жақын жақтаушысы. Кейін Фрейдтің натурализм мен пансексуализміне қарсы болды. Ол: «психоанализ нақты, оны әрдайым жалғыз берілген схемамен жүргізуге болмайды»— дейді. **Юнг Фрейдтің** жеке адам санасыздығымен қатар, «Ұжымдық санасыздықтың» терең қабаттары болатынын айтады. Архетиптер («бастапқы» психикалық құрылымдар түрінде сақталған ежелгі тәжірибе) дүниені қабылдау мен ой елегінен өткізуге априорилық әзірлікті қамтамасыз етеді. Архетиптер, тәжірибеге дейінгі кейбір құрылымдар, шығармашылық, материалдық қатынастардың қалыптасу қағидасын реттеуші болады. Архетиптер аналитикалық техниканы қолданғанда түсінілмейді, күйзелуде және нақты адам бейнесінде, мәдениетте, діни дәстүрде және эзотерикалық символикада көрінеді Олар түс, мифтер, мінез-құлықтың ауытқуы арқылы білінеді. Жетекші архетиптер: Анима (әйелдік бастама), Анимус (еркектік бастама), Тень (біздің ішіміздегі арам адам, жеке санасыздық), Персона (әлеуметтік бет перденің жиынтығы), Самость (біздің шынайы интегралдық «Менге» жақындау дәрежеміз). Архетиптер бастапқы кезден-ақ, ақыл-ой қамти алмайтын байланыстардың жинағы, олар құпия, киелі (сакральды) болады. Онда зор энергия, өзіндігі жоқ күш бар. Адамдар мәңгі үлгілерге ұмтылады және бір шамада олардан қорқады, сондықтан символдарда бейнелейді. Олардың қай-қайсы болса да санасыздықтың күшін аздап ашады және жасырады.

Феноменология – батысеуропалық XX ғасыр философиясының жетекші ағымдарының бірі. Оның негізін қалаушы — Эдмунд Гуссерль (1859-1938 жж.). Феноменологияның пайда болуына Декарт, Лейбниц, Беркли, Кант пен Марбург мектебінің ілімдері ықпал жасады, оған Вильгельм Дильтей де өз үлесін қосты. Феноменологияның орталық мәселесі — сананы болмыстың ерекше өңірі ретінде қарау. Сананың ішкі белгілерінің ешбір заттық, әлеуметтік сананың негізіндегі санасыздық қатынастарға принципті түрде қосылмайтынын айтады. Әлем немесе оның заттарына емес, оларды түсінуде сана әрекетіне аударылуы тиіс. Сананың спецификалық сипаты – оның интенционалдығы яғни ішкі объектіге мағынаға бағытталуы. Сананың қатынасы себептілікке байланысты болмағандықтан, феноменология дескриптік әдісті қолданады да, мағына табу тәсілін суреттейді. Феноменологиялық әдіс – психологияда, социологияда, этикада, эстетикада, құқықта, онтологияда, философияда, математикада және жаратылыстануда көрініс табады.

XX ғасырда Батыс философиясының белгілі бағыты — экзистенциализм болды. Оның негізін дат теологі, әрі философы С. Кьеркегор (1813-1855 жж.) жасады. Ол рационалдық философияны реализмді мүлде жоққа шығаратын *абстракциялығы* және адамға деген салқындығы үшін айыптады. Олар тек бір жалпылықты — рухты, материяны, құдайды, прогресті немесе дерексіз ақиқат мәселелерін қарастырады, ол философиядағы негізгі мәселе — адам екенін ұмытып кетті деді.

Философияда адамды мадақтауды — *антропидия* дейді. Бұл мәселе «өмір философиясының» үлкен ағымы экзистенциализмде қаралады. Экзистенциализм бағытына «өмір философиясының» өкілдері көп әсер етті. Олар — Б. Паскаль, Ф. М. Достоевский және Ницше секілді ұлы адамдардың шығармаларынан да көп ойлар алды. Философия ілімі дамуының қазіргі кезеңі және мектептері «ақыл-ой дәлелінің» «жүрек дәлелін» алмастыра алмайтынын Б. Паскаль көрсетті. Адам мен оның болмысын ақыл-ой тәсілімен түсіндіру өте қиын. Нақты адамды ғылым көмегімен, ұдайы өзгеріп отыратын тұтас мән ретінде және оның мақсатын, пейілін, күйзелісін, қамқорлығын, қорқуын, өмір сүруі мен билікке ұмтылу еркін түсіну мүмкін емес.

Экзистенциализм идеялары әр елде, әр уақытта айтылды. Экзистенциализм өзінің мазмұны бойынша біртекті емес. Сондықтан ол: *діни, атеистік* болып екіге бөлінеді. Экзистенциализмге жақын теорияларды Ресейде бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында Л. Шестов, Н. Бердяевтар насихаттады. Германияда бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде және одан кейін Францияда ол тез тарады (К. Марсель, Ж-П Сартр, А. Камю, т. б.), ал 50-ші жылдардың соңында АҚШ-та дамыды.

Экзистенциализмнің басты мәселесі — адам, адамның болмысы, оның мәні мен тағдыры. *Экзистенциализмнің басты категориялары*: жалғыздық жауапкершілік, үрей, ажал, шекаралық жағдай, бостандық. Экзистенциалдық онтологияда объективтік физикалық болмыс емес, адам болмысы туралы сөз болады. Ондағы басты онтологиялық сипат — адамның жай-күйінің әртүрлі болуы. Жиі кездесетін жағдайлар — қорқыныш, ұят, намыс, күмән, үрей — күтімсіздік пен қамқорлықтың салдары. «Шынайы болмыстың» негізгі көрінісі — адамның өмір сүруі және ондағы оқиғалар. Оқиғалар ғана адам болмысының іске асуының тәсілі болады. Оқиғасыз болмыстың өзі жоқ, экзистенция жоқ, адамның өмір сүруі тоқтатылады. Адам өміріндегі оқиғаның көптігі, оның болмысының толықтығының кепілі.

Экзистенциядағы «шынайы болмыс» уақытқа сәйкес болады. Уақыт — ең алдымен адам болмысының нәтижесі, сонымен бірге болмыстың өзі оқиғаның туындысы. Уақыт — өмірдегі бір оқиғадан,

басқадай нәтиженің қалыптасуы. Сондықтан олар физикалық уақыт (секунд, минут, сағат) туралы емес, оқиғалар уақыты туралы айтады. Адамның барлық уақыты өз кезегімен өтіп жатқан оқиғалардан (туу, шілдехана, үйлену, ажырасу, оқуға түсу, пенсияға шығу, жұмыс істеу, қызықты кездесулер, т.б.) тұрады. Экзистенциалдық уақыт – жеке бастың сипатында болады, ол адам өміріндегі оқиғаның саны, сапасы, уайым, қайғы-қасірет, таңдау мен жауапкершілік. Былайша айтқанда ол — тағдыр. Экзистенциализмнің онтологиялық тұжырымдамасының мәні: болмыс пен уақыттың арасында өзара диалектикалық байланыс бар. Оны Хайдеггер «болмыс пен уақыт» бір-бірін анықтайды дейді.

Экзистенциализм онтологиясы (болмысы) мен гносеологиясы (танымы) тиянақты байланыста болады. Экзистенциализм танымы - адамның қайғыруы және одан да күшті қайғыруы; осыған сай болмысты терең танымыз. Дүниедегі нақты болмысты, әсіресе болмыстың мәнін ашуда Ясперс енгізген «шекаралық жағдай» категориясының рөлі зор. Ясперс: «тек осы минуттарда ғана адам өзінің нағыз өмір сүруін» (өзінің табиғатын) ұғынады, басқа уақытта олар кәдімгі болмыстың күнделікті тікелей әсері арқылы жасырынып жатады — дейді. Дау-жанжал кезінде адамның үміт үзілуі, қайғыруы, қорқынышы шекаралық жағдайға келеді, онда шынайы өмір сүрудің мәні ашылады.

Мұндай танымды түсіну, діни және атеистік экзистенциализмге де тән. Осындай нақты шекаралық жағдайда адам өзінің таңдауын жасайды. Мысалы, Авраамның таңдауын алайық. Құдай Авраамға өз баласын өлтіруді міндеттейді. Осыдан оның жан-дүниесі күйзеліске түседі: сенімге бағыну немесе өзінің әкелік-моральдық борышын атқару мәселесі туады. Экзистенциализмдегі діни көзқарастың негізіндегі таңдау – ол дұрыс жол, Христос жолы, Құдай-адам жолы. Атеистік экзистенциализмдегі таңдау – құдайсыз-ақ өзінді табу, іске асыру. «Жеке адам өзін-өзі іске асыруы тиіс»- дейді Сартр. Құдай арнауымен емес, өзін сырттан іздеу арқылы азат болу немесе басқа әрекетте өзін табу. Адамды ештеңе, ешкім (құдайдың өзі де) өзінен құтқармайды. Бұл мәнінде: «Экзистенциализм – оптимизм, әрекет туралы ілім»,– деп жазады ол.

Экзистенциализмде таңдау ұғымдары мен бостандық категориясының толық байланыста болуы — ең бір негізгі ерекшелік болып саналады. Таңдау бастапқыда танылмаған бостандықпен түйіндес болады. Адам өзін-өзі жасау арқылы, өзін іске асыру тәсілін таңдайды. Экзистенциализмде таңдау мүмкіндігі әр адамның о бастан-ақ берілген еркіндігі, әрине оны ол керек етсе. Ал, бостандық - адам өмірінің өзі. Атеистік экзистенциализмде — бұл ұғымдар негізінен бір

ретте болады, ал, діни экзистенциализмде экзистенция жердегі өмірдің арғы жағына тарайды. Яғни, эсхатологиялық мәні бар, бостандық — өмірден де жоғары қойылады.

Экзистенциализм өкілдері өз философиясының өзегіне адамның қоғамнан жаттануын қойды. Олар адам қоғамнан алшақ болуы және оның әсерінен қашуы керек дейді. Ол үшін қиялы болып келетін осы дүниені ұмытып «шынайы шындық», «Мен»-ге терең үнілуі керек. Жеке адам болмысы ғана бірден-бір шын дүние саналуы қажет. Экзистенциализм сезімді абсолютке айналдырып, оны ақылдан және адамның қоғамдық табиғатынан ажыратып қарайды. Экзистенциализм философиясы жетілуде, оның идеялары кең түрде әдебиетте, өнерде қолданылып, аса маңызды жалпы адамдық мәселелерді қарастырады.

Структурализм – (лат. structura – құрылым) объектінің тұрақты байланыстарының жиынтығын қамтитын құрылым ұғымына негізделінеді. Онда кез келген зерттеп отырған құбылыстарды өзгерткенде, құрылымның сақталатынын мойындау жатыр. Структурализм “адам-субъект” және оның бостандығы деген қазіргі кезде тарап кеткен гуманистік түсініктерге қарсы шықты. Бостандық тек қана фикция, ол тірі және өлі дүниедегі жалпы құрылымдарға тәуелді, әлеуметтік және мәдени өмірдің бос қияли жемісі деп санайды. Құрылымдық біртіндеп лингвистикалық әдіс болып қалыптасып, тіл мәселесімен айналысты. Бұл әдістің жан-жақты тарауы, оны философиялық пайымдау, оның әлеуметтік-саяси және мәдени оқиғаларға араласуы, сынау және өзіндік сынау арқылы структурализмді постструктурализмге жеткізді.

Постструктурализм – XX ғасырдың 70-80 жылдарында дамыған әлеуметтік-гуманитарлық білімдегі структурализмнің «екінші толқынын» сынау мен қиындығын жеңу барысында қалыптасқан плюралистік бағыт. Структурализмдегі бинарлық (екі бөлімнен, екі компоненттен тұру) және иерархиялық түсініктер постструктурализм мен постмодернизмде қандай болмасын бірлікке негізделінбеген көптік ұғыммен ауыстырылады. Ол Ж. Делез бен Ф. Гваттридің «Кафке» (1974) еңбегінде енгізілген «Ризома» терминінде анық көрінеді. Ризома (гр. rhiza – тамыр) тармақталынған тамырлық жүйенің көптеген «түйінін» білдіреді. Олардың пікірінше «ризوما» нақтылықты бейнелеуде құрылым ұғымынан гөрі қолайлы және жеке элементтердің қатал иерархиясын жояды. Дәстүрлі таным теориясындағы негізгі метафора «ағаш» (онда орталық бағана және одан жан-жаққа тарайтын бұтақтардың барын жорамалайды) болса, метафора ризома орталық тамыры жоқ, өте күрделі өзара байланыстағы бұтақшалар мен олардың шексіз көптеген басқа

қосымша бұтақша мен балауса бұтақтарға тамыр болып қызмет атқара алатындығын білдіреді. Бұл секілді әлем көрінісінде «орталық» және «шеткі аймақ (периферия)» өзінің мәнін жояды.

Постструктурализмнің негізгі ерекшелігі – децентрация, деконструкция, мәдениет тілін дискурсивтік талдауды мәдениет кеңістігінде мәтін мен мәнмәтіннен тұратын таңба жүйесі ретінде түсіндіру. Ж.Деррида бойынша: «ешнәрсе мәтіннен тыс өмір сүрмейді». Ж.Деррида орталықтандыруды сынап, мәтін мен жазуды қызмет ретінде түсіндіріп, «Өзіндік референция» еңбегінде оның өрісін кеңейтті. «Қанша парадоксальді болғанымен, орталық құрылымның ішінде және сыртында орналасқан орталық — орталық емес».

Децентрация — бұл құрылымды (структураны) басқаратын орталықтың өз құрылымының болмауы, ол структураның ішінде және оның сыртында орналасқан. Ол экономикада — өндірістегі децентрация, мәдениетте — мәдениеттің тең құқығының, басқаға көңіл аударудың пайдасы үшін этноцентризмнен бас тартуы, т.б.

Ж. Деррида «деконструктивизм» деген интеллектуалдық қозғалысты тудырды, ол деконструкциядан шығатын түсіндірудің, мәтінді оқудың жаңа тәсіліне негізделеді. Деконструкция мәдениет пен философияны игерудегі еуропалық «метафизикаға» қарсы философиялық ұстаным, саяси стратегия, мәтінді оқу тәсілі, талдау әдісі ретінде қарала алады. Деконструкция жокқа шығару немесе бүлдіру емес, қайта тұрғызуды негіздеу мен іске асырудың жаңа бір талпынысы, ол үшін дискурсивті мақсатты ашып, түйіндерін шешу қажеттілігі туады.

М. Фуко постструктурализм мәселелерін қарастыруда, білімді әлеуметтік құрылымдау саласындағы зерттеулерінде өзінің «Сөздер мен заттар» еңбегінде көп үлес қосты. Еуропалық эпистемологияда (таным теориясы) ол үш эпистеманы (таным өрісі): қайта өрлеу, классикалық рационализм, қазіргі заман деп бөледі. Егер қайта өрлеуде тіл заттар ішіндегі зат ретінде болса, классикалық рационализмде (модернизм) тіл ойды жеткізетін құрал, ал қазіргі замандағы эпистемада тіл дербес күшке айналады.

Постструктурализм өкілдері: Ж. Деррида, Ж. Делез, Ж. Бодрийар, Ж. Лиотар, Ю. Кристева, М. Фуко – біліктің іске асу тәсілдерін анықтап оған көптілікті, бірегейлікті және ыдыраңқылықты қарама-қарсы қоюды өз міндеттері деп таниды.

Философия енді ешбір онтологиялық, гносеологиялық мәселелерді шешпейді, адамның өмір сүруінің мәні туралы сұрақтары қойылмайды. Философия – интерпретация (талдап түсіндіру) формасы,

ақыл-ой мәдениеттің әртүрлі салалары арасындағы интерпретациялық делдал.

«Постмодернизм» – «Қазіргі заман» ұғымына сай, модерннен кейін деген француз сөзі. Постмодернизм әдетте жаңа дәуірдегі рационализм мен ағартушылық философиясының мәселелеріне қарсы тұратын философия. Постмодернизм ұғымы француз философы Ж.Лиотардың «Постмодернизм тағдыры» еңбегінің арқасында жоғарғы мәртебеге ие болды. Постмодернизм термині 1917-1920 жылдары архитектурадағы стиль ретінде, ал 1960 жылы терең түсіндірілу негізінде ғылыми айналысқа енді.

Постмодернизм мәдениет, әдебиет, өнер, ғылым, техника, әлеуметтік-экономикалық, технологиялық және саяси саладағы біркелкілікті орнатады. Ал қатал логикалық жүйе — соңғы қорытынды, әртүрлі тұрақтылықты іздеу, беделдің алдында бас ию, құндылықты негізсіз енгізу, адамдар арасындағы келісімді міндетті етуге тырысу, ескірген этика мен моральді жоғары көтеруден бас тартып, адамды «тоталитарлық жүйеден» босатуға ұмтылады.

Модерн мен постмодернизм арасындағы қайшылық көптеген пікірталастың тууына әкелді, оның ішінде әсіресе, Ю. Хабермас пен Ж. Ф. Лиотардың пікірталасы маңызды болды. Бұл пікірталасқа М.Фуко, Ж. Деррида мен Р. Рорти, т.б. қатысты. Қандай болғанда да олардың көбі ғылымның объективтілігі, мораль мен құқықтың әмбебаптылығы, өнердің автономиялығы, ғылыми прогресс, адамның азаттық ұраны — қанаудың әмбебаптық жүйесіне, адамның жатсынуына жеткізгенін мойындайды. Ж. Делез бен Ф. Гваттари қазіргі замандағы капитализм экономикасы мен өндіріс деңгейінде субъективтік тілек машинасын жасап, адамды, олардың құрылымдарын әлеуметтік винтиктеріне (тетіктеріне) айландырғанын анықтады.

Ж. Бодрийяр өз еңбегінде қоғамдағы әлеуметтік кеңістіктегі жағдайды сипаттай отырып, оның ерекшелігінің дамуын «симулякр» және «симуляция» түсінігі арқылы көрсетеді. *Симулякр* дегеніміз – көшірме немесе ұқсастық (үйлестік), түпнұсқаны ығыстырып, түпнұсқадан маңызды болады. Симулякр қазіргі заман мәдениетінде үстемдік етеді, ал оның репрезентациясы кино, теледидар, аспаздық, көңіл көтерудің көмегі арқылы іске асырылады. Олардың шиеленісуі, әртүрлі әлемнің бір сәтте уақыт пен кеңістікте қосылуына әкеледі. Ол өзіндік сәйкестендіруді (самоидентификация) іздеу немесе тар шектелу локализация мәдениетіне жетелейді.

Батыс еуропалық постмодернизм, постиндустриалдық қоғам ұғымына сай құндылық, енді ақша немесе билік емес – ақпарат, нақты шындық – виртуалдыққа айналды. Лабиринт принципі арқылы

құрылып, БАҚ гипершындығын (Ж.Бодрийар) тудыратын гипермәтін ұғымы пайда болды.

Постмодернизм өкілдері: Р. Барт, Ж. Бапай, Ж. Бодрийар, Ж. Делез, Ж. Деррида, Ж. Ф. Лиотар, Р. Рорти. Ал М. Фуко қойған диагнозды батыс елдерінің дамуы дәлелдеп отыр. Масс-медиада жасалған реалдық пен нақты қылмыс, саясат, жыныстық қатынастар, т. б. ажырамас күйге жетті. Шындықты ойдан шығарылғанымен және өмірдің өзінен туғанды «тек экрандылығымен» бөліп қарау мүмкін болмай қалды. Бір құбылысты көрсету сол құбылыстың өзінің негізіне айналды, тек сол кезде ғана ол өз болмысына ие болады, көрсетілмесе - жокқа тең. Бұл философиядағы түйінді ойлар, батыс еуропадағы индустриалық өркениеттің постиндустриалдыққа өтуінің салдары.

Семинар сабағының жоспары

1. XX-XXI ғ. басындағы саяси-әлеуметтік шындық, рухани
2. Мәдениеттің ерекшеліктері және олардың философиядағы көрінісі.
3. Прагматизм. Позитивизм мен рационализмнің дәстүрлері мен жаңалықтары: структурализм, герменевтика, постпозитивизм.
4. Экзистенциализмдегі рухани бостандық пен жауапкершілік мәселелері.
5. Постмодернизм философиясындағы түйінді ойлар.

Әдістемелік ұсыныстар

Осы заманғы Батыс философиясының негізгі бағыттары. Классикалық философияның негізгі қағидалары және оларды осы заманғы ғылым мен әлеуметтік практиканың жетістіктеріне сәйкес кейбір философиялық ағымдардың сын елегінен өткізуі.

Сциентизм және антисциентизм. Информатикалық (ақпараттық) қоғам идеясы. Технократизмге сын.

Дүние ортасындағы адам және адам әлемі. Экзистенциализм және оның түрлері.

Өмірменелім проблемасы (С. Кьеркегор, М. Хайдеггер, Ж. Сартр).

Постмодернизм XX ғасырдың екінші жартысында ерекше дамып, қазіргі Батыс еуропалық философияның дамуына ерекше әсерін тигізіп отыр.

Бақылау сұрақтары

1. Прагматизм ағымының тек Америкада пайда болуының себебі неде?
2. Герменевтика ілімінің мәдениет саласын ғылым деңгейінде зерттеу мақсаты не?
3. Экзистенциалдық философия және оның негізгі бағыттарының пайда болу себебі?
4. «Бір өлшемдегі адам» теориясының мәні?
5. Классикалық философияның негізгі принциптерін сыни көзқараспен қайта қарау?
6. Психоаналитика іліміне Юнг қандай жаңалық енгізді?
7. Постпозитивизм ағымы ғылыми білімнің өсуіне қандай ықпал жасады?
8. Непозитивизм ағымының негізгі зерттеу объектісін көрсет?
9. Франкфурт мектебінің әлеуметтік мәселелерді шешу әдісі?

Баяндамалар мен рефераттар тақырыбы

1. XX ғ. көркемдік мәдениеттегі Фрейдтің санасыздық идеялары.
2. Экзистенциализмдегі жаттану мәселесі.
3. XX ғ. философиясының ғылыми-техникалық ақыл-ойға табынуы.
4. Непозитивизм эволюциясының негізгі кезеңдері.
5. XX ғ. Батыс философиясындағы адам мәселесі.
6. Технократиялық және антитехнократикалық утопия.
7. К. Поппердің әлеуметтік-философиялық тұжырымдамасының негізгі мәні.

Философиялық мәтіндермен жұмыс істеу

1. Камю А. Бунтующий человек. М.: 1990.
2. Кривелов И. А. Библия: историко-критический анализ. М.: 1985.
3. Кьеркегор С. Страх и трепет. М.: 1993.
4. Мир философии: Хрестоматия в 2 ч. – М.: 1991.
5. Сумерки богов: (Ф. Ницше, З. Фрейд и др.). Сост. А. А. Яковлева. М.: 1990.
6. Хайдеггер М. Время и бытие: статьи и выступления. М.: 1993.
7. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: 1985.

Әдебиеттер тізімі

1. Алтаев Ж., Қасабек А. Мұхамбетәлі Қ. Философия тарихы. Алматы, 2000.
2. Акназаров Х. З. Философия тарихынан дәрістер курсы. Алматы, 1992.
3. Алтаев Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі Қ. Философия тарихы. Алматы, 2000.
4. Әбішев Қ. Философия. – Алматы: Ақыл кітабы, 2001.
5. Бейсенов Қ. Философия тарихы. Алматы, 1992.
6. Бессонов Б. Н. Назначение человека. М.: 1995.
7. Гайденко П. П. Экзистенциализм и проблема культуры. М.: 1963.
8. Есім Ғ. Фәлсафа тарихы - Алматы: Раритет, 2004.
9. Зотов А. Ф., Мельвиль Ю. К. Западная философия XX века. Учеб. Пособие. М.: 1987.
10. Зотов А. Ф., Мельвиль Ю. К. Западная философия XX века. Учеб. Пособие. М. 1998.
11. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Е. Философия. Алматы, 2003.
12. Қасабек А. Тарихи-философиялық таным. Оқу құралы. Алматы, 2002.
13. Құлсариева А. XX ғасыр философиялық тұжырымдамасы. Алматы, 2001.
14. Лейбин В. М. Фрейд, психоанализ и современная западная философия. М.: 1990.
15. Маркузе Г. Одномерный человек. М.: 1969.
16. Мудрагей Н. С. Рациональное и иррациональное. Историко – теоритический очерк. М.: 1985.
17. Мырзалы С. Қ. Философия әлеміне саяхат. Қостанай, 2000.
18. Немировская Л. З. Философия: Уч. пособие. М.: 1996.
19. Поппер К. Открытое общество и его враги. М.: 1992.
20. Поппер К. Логика и рост научного знания. М.: 1983.
21. Рассел Б. Человеческое познание, его сферы и границы. М.: 1957.
22. Современная западная философия. М.: 1991.
23. Современная западная философия: словарь. М.: 2000.
24. Философский энциклопедический словарь – М.: 1994.
25. Философия (под ред. проф. Никтич Л.А.). М.: 2000.
26. Философия: Т. Х. Ғабитов. Электрондық оқулық. Алматы. Юрлит, 2004.
27. Философия Құр. Т. Ғабитов – Алматы: Раритет, 2005.
28. Фромм Э. Психоанализ и этика. М.: 1993.

1. 7. Орыс философиясы

Орыс халқының философиялық ойлары – әлемдік философия мен мәдениеттің органикалық бөлігі. Орыс философиясы Батыс Еуропалық мәселелерді қарастырады, бірақ оның ерекшелігі — ойлау тәсілінің ұлттық сипатында болып отыр.

Православие діні – ежелгі орыс философиясының фундаменті. Христиан дінін орыс халқының 988 жылы қабылдауы, оның дамуының жана кезеңі болды. Ол кездегі ойшылдардан, христан діні теоцентрлік көзқарасты талап етті. Орыс философиясы «Византиялық» философияның әсерімен дами бастады. Онда неоплатондық теоцентрлік мәселе басым болды.

Неоплатонизм – идеалистік ағым, оның мақсаты – Платон ілімін қатаң жүйелеу, ондағы қайшылықты жою және оны ары қарай дамыту. Платонның идеалистік теориялары неоплатонизмде мистикалық эманация (сәуле шашу, өту) туралы ілім формасында қабылданды. Материя әлемдік иерархияның төменгі буыны, «әлемдік жанның» эманациясы, олардан «рух» – жоғары тұрады, ал «алғашқы жаратылыс» немесе біртұтастық тіпті бәрінен де биік болмақ. Неоплатонизм бойынша философияның ең жоғарғы сатысында ақыл-ой, оған тәжірибенің көмегімен емес, мистикалық экстаздың арқасында ғана жетуге болады. Бұл философияда идеализм – теософияға айналады. Теософия (гр theos – құдай және sophia – даналық білім; сөзбе-сөз — құдайтану) – кейде теологиямен, кейде мистикалық, дінтанудан тыс формалармен теңесетін ұғым. IX-XVIII ғасырлардың бірінші жартысы - философиялық мәселелер мен басқа да қоғамдық сана сұрақтарына, әсіресе діни және эстетикалық тұрғыдан жауап іздеу кезеңі (Илларион, Андрей Рублев, Феофан Грек, Владимир Монамах). XVIII ғасырдың екінші жартысы – XIX ғасырдың бірінші ширегі – россиядағы философияның тарауы және ғылым мен мәдениетті ұғыну, әрі, Батыс Еуропаның философиялық ойы мен ағымдарына еліктеу мәнінде жүрді. XIX ғасырдың екінші ширегі – XX ғ. басында орыс философиясының өз дамуы басталды. Орыс философиясының Кеңестік кезеңі –марксистік болды.

Илларион Киевский (IX ғ.) – бірінші орыс Метрополиті. Оны Ярослав Мудрый тағайындады. Оның «Слово о Законе и Благодати» атты еңбегінде біраз философиялық және қоғамдық-саяси идеялар бар, ол Христиан дінінің негізгі түсінігін қарастырады. Илларион Көне өсиеттік қағидадағы құқықты ереженің мәнін ұғынуды ұсынады: құпияны, мәңгілікті білмей, бармен көңіл көтеру — аз нәтиже береді,

құлдықты тудырады дейді. (Унжілде) ақиқат игіліктен ажырмай, бүкіл адамзатты құтқарады, Көне өсиеттік Жаңа өсиеттікке ауысып, құлдық бостандыққа жетеді делінген. Адамзат тарихы дамуының мәні осында. Владимир Мономахтың негізгі шығармасы — «Поучения» (оқыту). Онда өзіне тән философия, моральдық-өнегелік кодекс, келешек ұрпақты тәрбиелеу мәселелері бар. Орыс жері, оның тағдыры, елді біріктіру, қорғау мақсаты, жақсылық пен зұлымдық тақырыптары қарастырылады.

М. В. Ломоносов (1711-1765 жж.) – Батыс Еуропалық рухани беделдерден өзін іштей тәуелсіз санаған ең алғашқы орыс ғалымы. Ол орыс философиясындағы материалистік дәстүрді қалады. Материя атомдардан тұрады, ал атомдар өзара қосыла келе молекуланы құрайды, материя мен қозғалыс ажырамас бірлікте, материя үздіксіз қозғалыста болатынын атап көрсетті. Корпускуляр теориясы заттардың құрылымын қарастырады, барлық заттар мен материя ең ұсақ бөлшектерден — корпускулярдан, яғни атомдардан, материалдық монадан тұрады дейді. Танымдық ойлары: құбылыстар мен заттар сезім мүшелері арқылы қабылданады. Ол ой жүзінде талданып, қорытындылау барысында танылып іске асады. Ломоносов экспериментке, тәжірибеге, теориялық ойлауға үлкен мән берген. Әлеуметтік өмірде ағартушылық, гуманистік көзқараста болды. Ломоносовтың құдайға қатысы – деизм. Ол бір жағынан, Құдайдың бар екенін жоққа шығармайды, ал, екінші жағынан, ең жоғарғы күшті және мүмкіндікті оған ғана тән деп санамайды. Сондықтан ол діннің ғылымға араласпауын талап етті.

А. К. Радищев. (1749-1802 ж) – тұрақты, табанды материалистік позицияны жақтады. Болмыстың материалистік бастамасын негіздеумен бірге, әлеуметтік-саяси философияға көп көңіл бөлді. Патша өкіметіне қарсылық көрсетіп, халық өкіметі үшін, құқықтық және рухани бостандық үшін күресуден тайынбады. «Петербургтан Москваға саяхат» деген еңбегінде шаруаларды басыбайлықтан, революциялық жолмен босатуды талап етті. Оның әлеуметтік-философиялық көзқарасына француз революциясының зор әсері болды.

Орыс философиясының үшінші кезеңі XIX ғасырдың екінші ширегінен басталады. Осы уақытта ұлттық тіл, (Н. М. Карамзин, А. С. Пушкин), орыстың классикалық әдебиеті пайда болды, олармен бірге орыстың өзіндік санасы қалыптасты. Философиялық ойлар аксүйектер дініне айналды, зиялы қауым діни мәселелерден арыла қоймайды.

П. Я. Чаадаев (1794-1856) – орыс философиясының қалыптасуының басында тұрды. 1836 жылы «Телескоп» журналында

өзінің философиялық хаттарын жариялай бастады. Онда ұлттың рухани дүниесі үшін православиеге қарағанда, католицизмнің маңызды екенін көрсетеді. Түкке тұрмайтын Византияға тәуелді болу, өркениетті Еуропадан бөліп тастады дейді. Оның пікірінше, адам материалдық және рухани субстанцияның қосындысы. Адам туған күнінен бастап өлгенге дейін ұжымда, қоғамда болғандықтан ғана тұлға, кісі болып қалыптасады. Ұжымдық сана толық түрде жеке тұлғалық ерекшелікті, субъективтілікті анықтайды. Ұжымдағы өмір – адамды хайуаннан ажырататын негізгі фактор. Ол индивидуализмге, эгоизмге қарсы болды. Жеке бастың пайдасын қоғамдық мүддеге қарсы қойды. Тарихи процестің негізінде Құдайдың көрегендігі жатыр. Дінді – Құдайдың еркін христиан діні іске асырады, ол тарихтың қозғаушы өзегі болып саналады. Тарихқа, мемлекетке және жеке адамның тағдырына әсер ететін негізгі фактор – географиялық жағдай. Жеке патшалық зұлымдығы – орталық өкіметтің диктаты, басыбайлылық. Құқық бұзылуының негізгі себебі: басқа елдерге қарағанда ұлан-байтақ шексіз жерінің болуы. Ресей дүниежүзілік тарихи процестен шығып қалды, оның келешектегі мақсаты – дүниежүзілік тарихи өріске оралу, батыстық құндылықты игеру. Бұл ойлар: «славянофильдер» және «батыстық» болып бөлінуге алып келді.

Славянофильдер ағымының өкілдері И. В. Киреевский, ағайынды Аксаковтар, А. С. Хомяков, т. б. болды. Олар мәдениеттің үш негізгі бастамасын мақұлдады:

1. Православи., 2. Монархи., 3. Шаруа қауымы.

Православие бірыңғай «тұтастық білім» және жанның үйлесімдік жағдайының негізі – дейді А.С. Хомяков (1817-1860). Православие – бостандық пен қажеттілікті, жеке бастың діншілділігін шіркеу ұйымдарымен табиғи түрде байланыстырады. Адам өмірінің бұл жақтарын табиғи үйлестіру «Соборность» түсінігін тудырады. «Соборность» – жеке адамдардың шіркеуде өз еріктерімен бір-бірімен бірігуін білдіретін православиялық діни ілім және діни-философиялық термин. Славянофильдер: соборность – православие шіркеуінің шеңберінде өмір сүретіндер үшін түсінікті және солар ғана оны игере алады, бейімделмегендер мұны түсінбейді дейді.

Монархия – мемлекеттік құрылыстың идеалдық түрі. К.С. Аксаков (1817-60 жж.). Орыс халқы Батыстық «Мемлекеттік» болуды қаламайды. Ештемеден қымсынбайтын монархия орыс халқын саяси және құқықтық қатынастан, сонымен бірге «революциялық зорлықтан» қорғайды. Өкімет халықтың ішкі өміріне, әдет-ғұрыпқа және тұрмысына араласпауы керек деп санайды. «Әлемдік рухани өмір», «бір-біріне араласпау», принципін

қайта өркендеуі, Аксаковтың ойынша, орыс қоғамының келешегі мен тұрақтылығының кепілдемесі.

Шаруалар қауымы – «бірыңғай өнегелік әлем» ретінде. Славянофильдер консерваторлар немесе утопистер болған жоқ. Христиан діні позициясынан басыбайлылықты айыптады, адам адамның құлы бола алмайды дейді. Сонымен бірге, шаруа қауымын дворяндардың қамқорлығынан ажыратса, іріп-шіріген бюрократиялық өкіметтің езушілігіне тап болады дейді. Оны қорғау қиын. Қауымның қирауы – орыс мәдениет бастауының ең бір негізінің құлауы деп есептеді. Славянофильдер орыс халқы құдайшыл, патшашыл, діншіл, төзімді, олай болатын болса, Ресей патриархалдық жағдайда болуы керек деп, философияның немістік типін жоққа шығарып, отандық ерекше орыс философиясын жасауды ұсынды.

Батыстықтар. Славянофильдермен айтыста батыстық тұжырымдама қалыптасты. Бұл бағыттың өкілдері: В. П. Боткин, П. В. Аннеков, Т.Н. Гранновский, Н.В. Станкевич, А. И. Герцен, Н. П. Огарев, В. Г. Белинский, жазушылар арасында И. С. Тургенев және бұларға П.Я.Чаадаевты да қосуға болады. Дінді сынап отырып, материализмге құмарланды, бірақ философияға қарағанда олар гуманитарлық ойлаудың құшағында болды. Ресейдің батыстық жолмен дамуын қолдаған оларды жеке патшалық, шаруа құрылысын айыптау, ағарту идеяларын дамыту, Ресейді еуропаландыруға ұмытылу біріктірді.

А. Герцен (1812-1870 жж.) – барлық орыс мәселелері «басыбайлылық құқығында жатыр» дейді. Гегельдің табиғаттың, қоғам мен ойлаудың жалпы заңдарын ашқан диалектикасын «революция алгебрасы» деп атады. Герцен идеялардың логикалық дамуы, Гегель айтқандай, шындықтың, табиғаттың дамуынан бұрын жүрмейді, деді. Ал керісінше, табиғаттан бұрын логикалық ойдың болуы мүмкін емес, табиғаттың өмірі үздіксіз, ал ой – соның бейнесі деп түйді.

Белинский – адамзаттың дамуында шек жоқ, адамзат өзіне тоқта, жетті, енді одан ары баратын жол, мақсат жоқ деп ешқашан айтпайды деді. Ол: 1. Диалектикалық тәсілді қолдануға шақырды, метафизика мен механицизмді сынады; 2. Агностицизм мен скептицизмді сынап, материалистік таным теориясын қолдады: дүниетанудың негізі – сезім мүшелерінің сыртқы дүниені, заттар мен құбылыстарды бейнелеуі; сыртқы дүниедегі заттар мен құбылыстардың нақты бейнесі адамның ақыл-ойында өңделіп, ұғымдар, идеялар, тұжымдарда көрінеді; танымның ақиқаттығының критерий практика, өмірдің өзі.

Орыстың революцияшыл демократтарының материализмі ХІХ- ғ. 60-80 жж. Чернышевский мен Добролюбовтың көқарастарында көрінді

1. Тап күресі – қоғам дамуының қозғаушы күші.
2. Тарихты патшалар мен қолбасшылардың іс-әрекеті жасайды, тарих солардың өмірбаянының жиынтығы деген идеалистік көзқарасқа қарсы шықты.
3. Бірақ олар тарихи дамудың объективтік заңдарын ашу дәрежесіне көтерілген жоқ.
4. Пролетариат тарихи міндетін түсінбеді, оған патшалық Ресейдегі қоғамдық өмірдің артта қалуы себеп болды.

Н. Г. Чернышевскийдің (1828-1889) пікірінше, Россия капитализмсіз-ақ бірден социализмге өте алады. Ол үшін тіпті қатты шараларды да қолдану керек. Оның көзқарасы «Не істеу керек?» деген романында берілген. Онда «жаңа адамдар», әйелдерді азат ету, саналы эгоизм, революция мәселелері қойылды. Ол тарих пен материалистік философияның қорытындылары – бұқара халықтың мүдделері мен тілектеріне сай келуі керек деді. Дүниенің материалдық принципін Чернышевский өзінің «Философиядағы антропологиялық принцип» деген еңбегінде жан-жақты ашты. Ол дүниеде қозғалып тұрған материя мен материяның жоғарғы ұйымдасу сатысында пайда болатын санадан басқа ештеңе жоқ екенін көрсетті. Ой, оны туғызатын материядан тыс өмір сүрмейді, бірақ материяның бәрі бірдей ойлай білмейді, ойлау – тек жоғарғы дәрежеде ұйымдасқан материяның қасиеті. Организмнің бірлігі мен онда мидың ерекше рөл атқаратынын жариялады. Чернышевский Фейербахтың ықпалымен өз философиясын антропология деп атады. Фейербахты сынап, кемшілігін ашып көрсете алмады. Диалектикалық материализмге жақындады. Сөйтіп қоғамтануда көп көрегендік пікірлер айтты.

Ф. М. Достоевский адам санасы, адам болмысы мәселелеріне өз еңбектерінде философиялық мән берді. Оның шығармалары: «Жаза» (1866), «Нақұрыс» (1868), «Әззілдер» (1871-72), «Жас өспірім» (1875), «Ағайынды Карамазовтар» (1879-80) романдары, хаттары және «Жазушы күнделігі». Бұл еңбектерінде халықтың тұрмысы, әдептілік, дін мәселелері қаралды. Ол жазушы – психолог, негізінен адамның табиғи және әлеуметтік қажеттілігін, өте күрделі жағдайдағы мінез- құлқының өзгерістерін қарастырады. Адамдардың ең терең рухани әлемінің құпиясын, оның психикасын, жанға бататын көріністерді талдады. Жеке мен қоғамның антагонизмін болжап, индивидуалистік этиканы қолдады. Сонымен бірге, адамдардың

табиғаты мен әрекетінде иррационализмнің бар екенін көрсетті. Адамдардың іс-әрекетін логикалық, тіпті психологиялық жолмен түсінуге болмайтынын айтты. XIX ғ. екінші жартысындағы идеалистік көзқарастың орталық мәселесі – адам тағдыры, оның құдай мен әлемнің тығыз байланыстығын өзінің Ф.М. Достоевский әдеби көркем шығармаларында талдады.

Ф. М. Достоевский, психиканың рационалдық бастамасын жоққа шығармайды. Керісінше, ақыл-ой мен логиканы сыртқы дүниені танудың маңызды факторы деп санайды. Бірақ, ақыл-ойдың көмегімен адамның психикасын түсіндіру және қандай болса да заң шығару қиын, оның себебі рухани әлемде ақыл-ойдың өзі бағынышта болады. Ф. М. Достоевский алғы шепке ырықты шығарады, рационалистік тұрғыдан жанның күрделілігі, оның құпиясын түсіндірудің қиындығын айтады. Сараптаушы парасат пен ырық антагонисті. Сараптаушы парасат бар жерде ырық, онымен бірге тұлға жоғалады. Ф. М. Достоевский – әлеуметтік зұлымдықтың тамыры – адам антропологиясында дейді. Адам құндылығы оның еркіндігінде, ал оның өзінің ішкі имандылығы жоқ, еркіндікті бағаламайды. Кант философиясындағы антимонияны Ф. М. Достоевский шығармаларында кеңінен пайдаланады. Ол адам психологиясындағы әділдік пен зұлымдық, тазалық пен арамдық, жақсылық пен жамандықты өмірден алып, өз кейіпкерлері арқылы көрсетті. Оның мақсаты – христиан дініне негізделінген, құдайға сенген қоғамды құру болды. Ол мұны жердегі жұмак немесе «орыс социализмі» деп атады.

Орыс космизмі. XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында орыстың философиялық ой-пікірінде ғарыштық философия пайда болды, оны орыс космизмі деп атады. Өкілдері: **Н. Ф. Федоров, В. С. Соловьев, Н. Я. Умов, К. Э. Циолковский, В. И. Вернадский, П. А. Флоренский, Н. Г. Холодный, А. А. Чижевский.** Олар адамның космоспен бірлігі мәселесі, адамның ғарыштық табиғаты және адам іс-әрекетінің ғарыштық маңызды сұрақтарын қарастырды. Космизм тұжырымдамасы көптеген жағдайда Ресейде көп танылған эволюциялық көзқарасқа сүйенеді.

Орыс космизмнің екі тенденциясы бар:

1. Қияли ойға байланысты немесе дінге сүйенген бағыт. Діни идеялар Н. Ф.Федоров, В. С Соловьев., П. А Флоренский. еңбектерінде көп.

2. Ғылыми немесе жаратылыстану іліміндегі прогреске байланысты. Оның өкілі В. И. Вернадский өзінің биосфера мен Ноосфера, Жер мен Әлем рөлі туралы ілімдерін жасады, К. Э. Циолковский ғарышты игеру теориясын ұсынды.

В. С. Соловьев (1853-1900 жж.) – орыс философы, діни қайраткер, публицист және ақын. Москва университетін бітірген. Оның шығармашылық өмірі үш кезеңге бөлінеді:

1. 70-ші жылдардағы теологиялық прогресшілдік.
2. 80-ші жылдардағы дүниежүзілік мемлекет утопиясы.
3. 90-шы жылдары, Эсхатологиялық (гр eshatos- соңғы және

logos – ілім, сөз) көзқарастары.

Ол мына идеяларды ұсынады: қорқынышты сот және зұлымдықтың әлемді жеңуі – тарихтың соңы; адамның рухы зұлымдық әлемінде зарығуда; бірақ адам Абсолютке қатысы бар және құтылуы мүмкін, ол бүкіл әлемдік шіркеуді жасау жолымен іске асады; шіркеу – келешек қауымдастықтың негізі, адамдардың бірлігі; адам санасын езілуден босату керек, ол үшін христиан дінінің құндылығын қабылдау икемді. Соловьевтің «біртұтастық» (бәрінің бірлігі) идеясы адамзаттың бұдан да артық, жоғарғы сатыдағы эволюцияға өтуін дайындайды. Оның шыңына жетіп, «Құдай-адам» пайда болады. Соловьев жүйесінің негізгі теологиялық бағыты осы. Материализм мен революциялық-демократиялық ой-пікірге ол қарсы болды. Христан діні мен платонизмді, классикалық неміс философиясын (Ф. Шеллинг) және ғылыми эмпиризмді біріктірумен айналысты. Бұл шын мәнінде мүмкін емес, метафизикалық әдіс еді.

«Жер бетінде шындық бола ма, әлде болмай ма?» деген сұраққа христиан дінінен жауап іздеді. Әлеуметтік тұрғыдан келгенде, елдің тыныштығын сақтау үшін Рим папасы мен орыс патшасының татулығы арқасындағы Одақты құруға шақырды.

1. Христиан дінін материалдық өмірдің, уақыт пен кеңістіктің қирауынан құтқарып, тозбайтын ғарыш сұлулығына айналдыруды мақсат етті;

2. Жетілдірілген жыныстық махаббат адам бүтіндігін және дүниені сақтап, мәңгі өлмеске жеткізеді деп санады.

Соловьев философиясының өзекті идеясы – барлығын біріктіру идеясы, оның негізгі қағидасы «құдайға – барлығы бір». Барлығының бірлігі, бірінші кезекте, жаратушы мен жаратылғанның бірлігі. Соловьевтің құдайының адами кейіпі жоқ, ол дүниеде әрекеттенетін, ерекше ұйымдастырушы күш, «ғарыштық ақыл». Сонымен В. С. Соловьев ақылды сезімге қызмет етуге, дінді адам санасындағы рационалдық бастаманы тірек етіп, діни көзқарасты жаңа ғылыми жетістіктермен дәлелдеуге ұмтылады. Н.А. Бердяев (1874-1948) орыс діни философиясының көрнекті өкілі. Экзистенциалист оның философиясының негізі еркіндіктің – болмысқа қарағандағы басымдығы. Болмыс мәнін адам, адам арқылы ашып

таниды. Ол діни мистика жолдарындағы жеке адамның «ішкі рухани» таза рухын азаттық үшін таптық күреске қарама-қарсы қойды. Ол алғашқы кезде марксизмге жақындап, кейінен діни философияға, персонализм мен экзистенциализмге бет бұрып, халықтың бірлігін, рухани бостандығын қолдады.

Экуменикалық қозғалыстың теориялық негізін салуға, бүкіл христиан шіркеулерін біріктіруге **С. И. Булгаков** (1871-1944 жж.) көп еңбек сіңірді. Ол қоғамдық дисгармонианы (үйлеспеушілік) оның әр құрылымының әр түрлі бастамаларды – экономикалық, саяси, рухани, өнегелік, т. б. ұстанып, дербес өмір сүруінен деп түсіндірді. Егер олардың бәрін бір негізде құрса, әлеуметтік организмнің қарсыласулары мәңгі жоғалар еді. Осы негіздің болуы керек: егер құдай абсолют болса, онда ол біртұтас.

Л. Шестовтың (1866-1938 жж.) ілімінде басты ой – сенім мен ақылдың түбегейлі қарсы болуы, сыйспау тезисі. Тек құдайға ғана сенуге болады, ол ешбір тиянақты мазмұнға ие емес. Көрінген танымдық әрекет күнәға тең, бұл интеллектуалдылыққа қарсы ұмтылыс. Шестовқа, дінге өте ыңғайсыз адам ақылын, байланыстырушылық дәрежеден алып тастау үшін қажет болды. Сондықтан ол ақылдың кемістігін, болмыстың көп сипаттылығын бейнелей алмауын көбірек айтады. Бұл соңында ашық мистицизмге әкелді.

Екінші тенденция: космоизм - қоршаған ортаны, адамды өзара байланыстағы бүтіндік деп қарайтын философиялық бағыт. **А. Л. Чижевский** (1897-1964 жж.) жердегі (биосфера) өмірдің дамуы тек ішкі себептердің әсерін ғана емес, сонымен бірге ғарыштың күшті әсеріне байланысты екендігін айтты. Жердегі болып жатқан процестерді айқындаушы Күн. Күннің белсенді қызметі хайуандардың жүріс-тұрысына, көтерілуі және қайтуы, әлеуметтік катаклизмдерге – соғыс, революцияға әсер етеді. Ол өзінің идеяларын жай түсініктер емес, ғылым тілімен түсіндіруге тырысты, өлеңдер, көркем шығармалар жазды. Чижевскийдің философиясын батыста өзіндік ерекше ғылыми негізі бар деп есептеді. Бізде «күнге табыну» философиясын ғылыми емес, абсурд деп санады. Федоровтың «Жалпы іс» (Общее дело) философиясының негізгі тақырыбы - ішкі импульстік эволюцияның әсерінен адам іс-әрекет өрісінің тұрақты көбеюі, өзінің белсенділік сферасына космостық кеңістікті қосуы. Адам кеңістікті ғана емес, уақытты да игереді. Таным, тәжірибе мен еңбектің арқасында мәңгілікті табады және өмірден кеткен ұрпақты өмірге қайтарады деген идеялары. Адам табиғатты игеріп, өзін бағындыра

отырып, өзінің организмін өзгертуді, ғарышты игеруді мақсат етеді дейді.

К. Э. Циолковский (1857-1935 жж.) оның пікірінше, материя негізінде өте ұсақ бөліктер – атомдар, ұсақ емес конфигурациясында (кескін үйлесімі) әртүрлі материалдық денелер жасалады. Оның ғылыми-техникалық жобалары, қазіргі замандағы космонавтиканың қалыптасуына өте зор ықпал етті. Ол ақыл-ой және шығармашылық адамды космосқа көтереді, уақыт барысында оның физикалық табиғаты өзгереді, ол жоғарғы организмдерге жақындайды, жұлдызаралық кеңістікке орналасады деп болжады.

В. И. Вернадский (1863-1945 жж.) Адамның эволюциялық барысында қоршаған табиғатты өзгерту іс-әрекеті күшейе түседі. Биосфера (өмір сферасы) әрдайым үздіксіз ноосфераға өтеді. Ноосфера – ақыл-ой сферасы, адамның өмірінде, оның материалдық және рухани мәдениетінде пайда болады. Ноосфера әрдайым ұлғаяды және болмыстың басқа да салаларына тарайды. Келешекте ноосфера жер үстінде жетекші болып космосқа ауысады деген ойларды айтып, биосфераның ноосфераға өтуінің әлеуметтік-табиғи негізгі алғышарттарын анықтады.

1. Жер шарының әлемдік тарихын қамту және адамзатты бір тұтастыққа айналдыру.

2. Байланыс құралы мен жетістіктерді айырбастауды қайта құру.

3. Энергияның жаңа көзін табу.

4. Барлық адамдардың тұрмыс жағдайын көтеру және олардың теңдігіне жету.

Ноосфера: ақыл-ойдың құдіреті арқылы дүниеге келген ғажайып техникалық құралдардың күшімен табиғатты бүлдірмей, оны жоспарлы, жүйелі, әрі сапалы түрде пайдаланып, өзгерту, түрлендіру, сақтау – жарқын келешектің белгісі.

Легальдық жария марксистер (Н. А. Бердяев, С. И. Булгаков, С. Л. Франк, П. Б. Струве) – жас философтар, әрі экономистер. Бұлар марксизмдегі қоғам туралы ғылыми теорияның нақтылығын көрді, бірақ Маркстің революция мен диктатура идеясын қабылдамады. 1902 - 05 жылдары «легалистер» марксизмнің материализм мен атеизмінен бас тартып, Соловьевтің біртұтастық діни философиясына эволюция жолымен көшті.

Ресейдегі алғашқы марксизм теоретигі әрі насихаттаушысы **Г. В. Плеханов** (1856-1918 жж.). Плехановтың философиялық-әлеуметтік еңбектері жоғары бағаланды. Оның көптеген еңбектері маркстік теорияны дамытты. Марксизмді философиядағы жаңа кезең ретінде санап, ол оның сапалық өзгешелігін ашты. Тарихты материалистік

тұрғыдан түсінуді жетілдірді. Қоғамдық болмыс пен қоғамдық сана қатынастарының күрделігін көрсетті, қоғамның қарама-қарсы таптары күресінің көрінісі болатын идеялар шайқасында қоғамдық психологияның рөліне көп көңіл бөлді. Ол Россиядағы орыс революцияшыл-демократтардың тарихи рөлін көрсетті.

Советтік философияға **В. И. Лениннің** шығармасы зор әсер етті. Ол маркстік философиядағы материализмді дамытып, оны Ресей жағдайына бейімдеуге тырысты. 1917-30 жылдардағы ұзақ пікір-таластар ресми марксизм-ленинизмнің күшті басымдылығымен жүрді. **Марксизм философиясын Лениннің дамытуы.** Лениннің философияға қосқан үлестері: 1. «Материя» туралы анықтамасы.

2. Империализмге берілген анықтамасы.
3. Социализм теориясын нақтылау.
4. Таптарға берілген ғылыми анықтама.
5. Жеке, ұжымдық, мемлекеттік меншік туралы оқулары.
6. Дүниежүзілік пролетариат революциясы ілімі. Марксизм-ленинизм – әлемдік диктатура орнатуды көздеді.

Лениннің философиялық көзқарасына әсер еткен ғылыми жаңалықтар:

1. Радиотолқындардың ашылуы (Герц).
2. Сәуле салмағының бар екендігі (Лебедев).
3. Сәуле кеңістікте толқын ғана емес, бөлшек ретінде де таралуы (Макс Планк).
4. Материяның қозғалысы мен Уақыт бірлігі (Эйнштейн).

Осының нәтижесінде «материя» анықтамасы пайда болды. Материя дегеніміз – адамға түйсігі арқылы мәлім болатын, түйсіктерге тәуелсіз бола тұра, сол түйсіктерде көшірме, сурет ретінде бейнеленетін объективтік реалдықты белгілеу үшін қолданатын философиялық категория.

Ленин Империализмнің үш ерекшелігін атап көрсетті:

1. Империализм – монополистік капиализм.
2. Паразиттік немесе іріп-шіріп бара жатқан капитализм.
3. О дүниелік капитализм. Яғни, оның орнын социализм басады, ол революция арқылы келеді.

Ленин капитализмнен социализмге өтудің диалектикасын ашты:

1. Буржуазияның қарсылығын басу;
2. Азамат соғысы;
3. Буржуазияны шектеу;
4. Буржуазиялық мамандарды пайдалану;
5. Жаңа адамдарды тәрбиелеу.

1930-50 жылдардағы философияны толық идеологизациялау, оны ресми өкіметтің қызметшісіне айналдыру, И. В. Сталиннің философиялық мәселелерді шешудегі әсерімен анықталады. Н. И. Бухарин – сана, психика мәселелерімен айналысты. А. Богдановтың теориялық жүйесі – «тектология». Тектологияның мақсаты: жекелеген құрылымның, болмаса бүкіл әлемнің типтері мен формалары туралы түсінік беру. Богданов бойынша, ол тәжірибенің осылай немесе басқаша ұйымдастырылуына көп әсер етеді. Белгілі марксистер: А. Ф. Лосев - адам, тарих А. М. Деборин – материализмді шығармашылық түсіну; Л. Гумилев – тарих, этногенез; В. Асмус – ғылыми, тарихи; Ю. Логман - қоғам, философия, тарих мәселелерімен айналысты.

Семинар сабағының жоспары

1. Орыс философиясының қалыптасу ерекшеліктері мен негізгі ағымдары.
2. XIX ғ. Орыс философиясы: славянофильдік және батыстық.
3. Діни философия және космизм (В. Соловьев, Н. Федоров, Н. Бердяев, П. Флоренский, С. Франк, т. б.).
4. Россиядағы Марксистік философия.

Әдістемелік ұсыныстар

Россиядағы IX-XIV ғасырлардағы философияның қалыптасу ерекшеліктері. XV-XVII ғғ. философияның православтық христиандалуы мен ағартушылығы.

XVII-XVIII ғғ. Ағартушылық пен натурфилософия (А.Н. Радищев, М. В. Ломоносов, т. б.) XIX ғ. Орыс философиясы: славянофильдік және батыстық, тарихи философия және діни философиялық дәстүрлер (П. Я. Чаадаев, К. Н. Леонтьев, А.С. Хомяков, Ю. Ф. Самарин). А.И.Герценнің, Н.Г. Чернышевскийдің, В.Г. Белинскийдің, М. А. Бакуниннің философиялық көзқарастары.

Діни философия және космизм (Ф. М. Достоевский, Л. Н. Толстой, т. б.)

XIX ғасырдың соңы, XX ғ. басындағы рационалдылық пен иррационализм: неогегельяндық, неокантшылдық, эмпиризм, интуитивизм, экзистенциализм.

Ресейдегі маркстік философия: халықшылдар және марксизм, Г. В. Плеханов, В. И. Ленин. Маркстік философияны тиянақты және толық түрде дамытқан В. И. Ленин (1870-1924) болды. Лениннің философияға қосқан идеяларын, материя ұғымын, таным, диалектика

теорияларын, табиғаттанудың философиялық мәселелерін, мемлекет, революция, социализм теорияларының мәнін ашу. XX ғ. аяғы – халықшылдар және рационалдық, Н. А. Бердяев, П. А. Флоренский, И. А. Ильин, В. И. Вернадский, С. Н. Булгаков, т. б.

Орыс философиясының ерекшелігі мен дәстүрі. XX-XXI ғасырдың басындағы әлеуметтік-мәдени ыдырау.

Бақылау сұрақтары

1. XI-XVIII ғғ. орыс философиясы дамудағы ерекшелігі мен негізгі концепциясының маңызы неде?
2. П. Я. Чадаев көзқарасының мәні?
3. Славяншылдар мен батысшылдар арасындағы ой-тұжырымның негізгі мазмұнындағы айырмашылығы?
4. Н. Г. Чернышевскийдің философиялық концепциясының мәні?
5. В. С. Соловьев өзінің ілімін не себепті «біртұтастық» деп атады?
6. Орыс философиясындағы космизм идеясының дамуындағы өзекті мәселелер.
7. Орыс философиясындағы марксизм идеясын В. И. Лениннің дамытуы.

Баяндамалар мен рефераттар тақырыбы

1. Ұлттық философия – тарихи сана мен халықтық сананың көрінісі.
2. Орыс философиясының негізгі кезеңдерінің қалыптасуы және дамуы.
3. Соловьевтың біртұтастық философиясы.
4. Орыс марксизмі: Г. Плеханов, В. И. Ленин, Легальный марксизм.
5. Кеңестік Ресейдегі философия мен идеология.
6. Орыс философиясындағы марксистік ағым өкілдері идеяларының мазмұны мен мәні.
7. Ф. Достоевскийдің әдеби шығармаларының философиялық мәні.
8. Славянофильдік, батысшылдық ағымдардың қоғамдық ойлар ретінде қалыптасуының рухани алғышарттары.

Философиялық мәтіндермен жұмыс істеу

1. Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества. М.: 1989
2. Достоевский Ф. М. Полн. сбор. соч., в 30 т. М. : 1981
3. Кириевский И. В. Избранные статьи. М. : 1984.
4. Соловьев В. С. Сочинение в 2-х томх. М. : 1993.
5. Чернышевский Н.Г. Антропологический принцип в философии. Эстетические отношения искусства к действительности Чернышевский Н. Г. Избранные эстетические произведения. М.: 1974
6. Русские философы. Антология (конец XIX-середина XX века) тексты. соч. М. : 1994 (состав. Неволин С. Б., Филонова Л. Г.)

Әдебиеттер тізімі

1. Гулыга А. В. Русская идея и ее творцы. М. : 1995.
2. Данилевский Н. Я. Россия и европа. М. : 1991.
3. Зенковский В. Н. История русской философии в 2-х томах. М. : 1991 .
4. Замалеев А. Ф. Лекции по русской философии. СПб, 1994.
5. Кудрявцев Ю. Г. Три круга Достоевского (событийное, социальное, философское). М. : 1990.
6. Кішібеков Д. К., Сыдықов Ұ. Е. Философия. Алматы, 2003.
7. Қасабек А. Тарихи-философиялық таным. Оқу құралы. Алматы, 2002.
8. Левитский С. А. Очерки русской философии. М. : 1991.
9. Лосский Н. О. История русской философии. М. : 1994.
10. Леонтьев К. Н. Византизм и славянство (записки отшельника). М. : 1992.
11. Рассел Б. Практика и теория большевизма. М.: 1981.
12. Русский космизм. Антология. М. : 1993.
13. Сабиров В. Ш. Русская идея спасения (жизнь и смерть в русской философии). СПб. 1995.
14. Соловьев В. С. Соч. В 2-х т. М. : 1988.
15. Федоров Н. Ф. Сочинения. М. : 1982 (Раздел: из первого тома Философии общего дела). С. 53-100, 164-165, 173, 197-198.
16. Философия. құрастыраған. Т. Ғабитов.– Алматы. Раритет, 2005.
17. Философия. Электрондық оқулық (Құр. Т. Х. Ғабитов, Алматы: Юрлит, 2004).
18. Философиялық сөздік. Алматы, 1996.

1. 8. Отандық философия

Дүниежүзілік тарихта адамзаттың көшпелі тұрмысы, номадтық мәдениет – бірегей құбылыс. Кейбір ғалымдар мұндай құбылысты артта қалғандық, сананың жетілмеуі деп келді. Ежелгі және орта ғасырдағы көшпенділікті, қажетті тұрмыс салты ретінде қарастыру керек.

Көшпенділік (номадтық) өмірдің ерекшелігі.

1. Еркін өмір сүру, яғни, негізінен экономикалық және әлеуметтік дербес, шағын топпен өмір сүруі. Оның себебі: мал, тамақ, киім, үй, көлік, отын да болып, ең негізгі қажеттіліктердің бәрін қамтамсыз етеді.

2. Көшпелі қазақ елі еуразиялық кеңістікте ақпараттық рөл атқарды, көрші отырықшы елдердің жақсы жақтарын, жетістіктерін бір-біріне жеткізіп отырды. Мысалы, Жібек жолы, оның үш бағыты: Сібір, Батыс, Оңтүстік.

3. Отырықшы елдердің идеологиялық-саяси тұйықтыққа ұмытылуын бұзып, іштен іріген елдерді жаулап, жаңа жолға итермелеп отырды.

4. Көшпенділер тек ақпараттық рөл атқармай, жаңа идея, жаңа бағыт ұсынды. Оны ежелгі зороастризмді Иран, Ирак жеріне алып келген «түйелі адам» ұғымынан, тәңірге табынудың конфуцийліктің аспанға сенуіне ұқсастығынан байқаймыз. Дін – өнегеліктің көзі десек, көшпенділердің этиканы сақтап дамытудағы ерекше рөлін байқаймыз. Алғашқы иудаизм де, ислам діні де көшпенділерден шыққандығы тарихи тұрғыдан дәлелденген. Бұған Қорқыт, Асанқайғы ізденістері, Абайдың «Адам бол» талабы да куә.

5. Көшпенділер табиғатқа жақын болғандықтан, реалистік ойлауға икемді, отырықшы елдер секілді бір мифологияны ұзақ ұстану оларға тән емес. Анарыс, Фараби ғылымның бастауы саналатын логиканы, нақты ойлауды жетілдіруде атаулы рөл атқарғаны да тарихтан белгілі. Олардың табиғатқа жақындығы – балаға тән мейірбандылықты, бәсекешілдікті, жерді қорғаудағы жаугершілік мінезді сақтауға әкелді.

Халық эпостары, ертегілер, аңыздар, лирикалық-тұрмыстық поэмалар, мақал-мәтелдер, адамның табиғи және әлеуметтік, саяси-экономикалық жағдайларын, ізгілік мақсаттарын танып білуге мүмкіндік берді. Рухани және материалдық ескерткіштерді зерттеу — халқымыздың танымдық, адамгершілік-тәрбие және дүниеге деген көзқарасының ерекшелігін білуге көмектеседі. Қазақтың мақал-мәтелдерін алайық. Олардың әрқайсысын философиялық афоризм

(түйінді ой) деуге болады, олар арқилы дәуірдің ауыр сынынан өткен, жан-жақты шындалған. Айталық: «көре-көре көсем боласың, сөйлей-сөйлей шешен боласың», «Көп көрген біле ме, көп жасаған біле ме?», «Өнер алды - қызыл тіл», «Сөз - өмір, сөйлеу - өнер», «Құс қанатымен ұшады, құйрығымен қонады», «Жаяудың шаңы шықпас, жалғыздың үні шықпас», «Ат шаппайды, бап шабады», «Байлық қолдың кірі, жұсаң кетеді», т. б.

Ақыл-ой, әдет-ғұрып адамның өскен ортасына байланысты. «Көлде жүзген қоңыр қаз, қыр қадірін не білсін» деген қанатты сөздер мақал-мәтелдердің саны мен сапасына, философиялық ойлардың қалыптасуына әсер етті. Қазақ «тоқсан сөздің - тобықтай түйіні бар» деп ұққан, практикалық философия саласында ерекше жетілген халықтың бірі. Қазақ халқының рухани қазынасы - ауыз әдебиеті. Фольклор, тұрмыс-салттық жырлар, жан-жануарларға, табиғатқа, батырларға арналған толғаулар, философиялық дүниетанымға қатысты мән-мағынаны ой-парасат арқылы ашу. «Алпамыс батыр», «Қобыланды» «Ер Тарғын» сияқты қазақтың эпостық шығармаларындағы негізгі ой мен мұраты — ел тәуелсіздігін аңсау, елге қорған болған батырларды жырлаумен бірге, ғашықтық жырлары («Қозы-Көрпеш–Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан»), тарихи жырлар, шешендік сөздер, термелер, қара өлеңдер, аңыздар, т. б. қазақ халқында өте көп.

Қазақ халқының діни көзқарасы да әрқилы. Қазақ даласына ислам діні IX ғасырда келе бастады. Ол – араб халифатының Орта Азияны, Қазақ жерін жаулап алуына байланысты болды. Әскермен бірге араб миссионерлері – діни ілімді таратушылар, саудагерлер келе бастады. Олар Сунақ Сауран, Яссы, Отырар, Талас (Тараз), Баласағұн қалаларының тұрғындарына айналды, жергілікті халықтың тілін, әдет-ғұрпын бойына сіңіріп, қазақ болып кетті. Қожалар молдалық жасап ел аралап, балаларды сүндетке отырғызып, мектептер ашып, дінді уағыздады.

Ислам дінінің тұрақталуына бөгет жасаған – көшпелі тұрмыс. Мал соңында жүрген қазақ үшін бес мезгіл дәрет алып, намаз оқу, мешіт соғып бала оқыту қиынға түсті. Сондықтан олар ескі қорымдарға, ұсталық дүкендерге, далада өскен ағаштарға шүберек байлап, Әулие басына түнеп, садақа беріп, тәңірлік дінге сиынуын тоқтатпады. Ел арасында науқасқа бақсы-балгерлер шақырылып, олар түрлі емдік әрекеттер жасап, адамның ауруын қуыршаққа аударып, әртүрлі жараларға «бәдік» оқып сауықтырмақ болды. Құмалақ ашу, көкке қол жайып, тілек айту, аспан денелері – Айға, жұлдызға, Күнге табыну, отқа сиыну, күл шашу не оны баспау, үкінің қауырсынын

такияға, домбыраға, кілемге, ботаға тағу, жыртқыштың тырнағын бесікке ілу, үйге қарай жүгірмеу, иттің ұлығанынан қорқу, әйелдердің шашын жалбыратып жүруіне тыйым салу, т. б. ырымдар мен нанымдар исламға дейінгі ескі шаман дінінің қалдықтары. Ертедегі адамдар көзден, тілден қорыққан. Қазақ бұлардың бәрін ислам дінімен қабат ұстанған, оларды тіпті бөліп-ашып қарамаған.

Қазақ имандылықты сүйген, үлкендерді сыйлаған, әйелдер мен қыздар ер адамның жолын кеспеген, үлкендерге иіліп сәлем берген. Жастар үлкендердің қолына су құйып, сүлгі-орамал ұсынып батасын алған, ас қайырғанда игі тілек айтып, алғысын білдірген. Ел ішінде ата-анасын, жесірлерін, жетім балаларын тентіретіп жібермеген. Темекі, арақ-шарап ішу, карта ойнау қазақ арасында кейін кірген жағымсыз әдеттер, ол отаршылықтың салдары. Имандылық руханилық тәрбиесімен, философиялық көзқарастармен бекітіліп отырған. «Әке көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер», «Шалқайғанға шалқай, төбең көкке жеткенше, еңкейгенге еңкей, басың жерге тигенше» деп өскен еркін қазақ. Қазақта «жылан жылы жылыс болады, жылқы жылы ырыс болады», «Ағаш тамырымен көгереді», «Ажал келмесе – шыбын да өлмес»- дейді. Ал тіршіліктің өткіншілігі, мәңгі емес екені былай айтылады: «Ағаштың басын құрт жейді, адамның басы – тәңірдің тасы», «Адам — адамға қонақ, жан — кеудеге қонақ». Адамның ішкі дүниесіне, рухына байланысты қанағат, ар-ождан, пейіл, намыс ұғымдары қаралады. Мысалы, қанағат ету — жетіспеушілікке төзіп шыдау емес, ақылға сүйеніп, құныктанудан бас тарту, сондықтан халық «адамды қанағат аздырмайды» дейді.

Қазақ халқының материалдық байлығы да жеткілікті. Ол халық болып «қазақ» атауын алғанға дейін де еуразиялық дала кеңістігінде тұрақты өмір сүріп, өз жеріндегі өткен мәдениеттің бәрінің жетістігіне, ата-бабалардың рухани және материалдық табыстарына ие болған, солардың бірден-бір тікелей ұрпағы. Сондықтан, қазақ тарихын Андронов мәдениеті заманы, үйсін мен қаңлы мемлекеті, түрк қағанатынан, т. б. бастаған жөн. Осы ретте оның өзіндік жазуы, қалалары, билік жүйесі болған деу әбден заңды. Соңғы деректерге қарағанда Қазақстан жерінің тұрғындары алғашқылардың бірі болып металл, соның ішінде темірді балқытуды үйренген, жылқыны ауыздақтаған. Отаршылық қысымнан енді ғана арылған еліміз, әлі де көп археологиялық, этнографиялық, т. б. зерттеулерге зәру. Рухани байлық елдің есінде қалайда сақталмаса, ал материалдық мұралардың сақталуы қиын. Бірақ, солардың көрнектілерінің өзі де қазақтың дүниеге деген түсінігін айқын көрсете алады.

Қытымыр аяздан, шілденің аптап ыстығынан қорғайтын, тез жинап, тұрғыза қоятын баспанаға киіз үй өте сай келеді. Дөңгеленген сыртқы пішіні қатты желге орнықты болса, туырлықтар жауыннан (қардан) кейін тез кебеді. Шаңырақ — шеңбер тәрізді шабығынан және күлдіреуіштен тұрады. Оның төбесінен жабылатын түндіктің жартылай ашық тұруы, бір жағынан қажеттілік — жарық түсетін терезе, түтін шығатын мұржа, таза ауа кіретін тесік, ал екіншіден — шаңырақ шексіз аспанның белгісі, мәңгілікке жол көрсетеді. Киіз үйге жоғарыдан төмен қарасақ, шаңырақ - күнге, ал уық, керегелер — оның сәулесіне ұқсас. Халық санасындағы пәни өмірден нұр жауып тұрған аспанға ұмытылу идеясы, киіз үй құрылысынан өз көрінісін табады. Киіз үй қазақтың уақыт пен кеңістікті игеруінің құралы болды. Уақыт өлшемдері негізінен «атшаптарым», «ет асым», «сүт пісірім» деп беріледі, ал ол күн сәулесінің уақытпен жылжуына сүйенеді. Киіз үйдегі шаңырақтан түскен күн сәулесінің уық аралығынан өтуі $360^\circ =$ қа байланысты болса, уық саны 45, 60, 72, 90, 120 градус болып, қалдықсыз бөлінеді. Әрбір уықтың 5 градуска, ал $360:5=72$. Шамамен күн сәулесі екі уықтың арасын 20 м, үш уықтың арасын 40 м өтеді немесе $360:120=3$ бие сауым мерзімі болады. Қазақ халқының киіз үйі соңғы мыңжылдықтарда ешқандай өзгеріске ұшырамаған. Сонда киіз үй қай заманда келген? Қонақ күту, дастархан басында ретпен отыру, етті мүшелеп, әр сүйекті мағыналай бөлу, бас беру кәдесі де ерте заманнан келе жатыр.

Қазақ халқының ойлау жүйесінің ең жоғарғы сатысы — философиялық дүниетанымы, ең ауқымды ұғым — дүние. Бұл ұғым болмыс, әлем ұғымына қарағанда көбірек қолданылады, мағынасы да өте бай. *Дүние* сөзі араб тілінен аударғанда:

1. Бүкіл әлем, ғарыш, табиғат немесе болмыс.

2. Дүниені — тіршілік немесе жарық дүние деп білу, тану. Дүние - құбылмалы, өзгермелі, опасыз, қайырымсыз. Дүниеде келу де, кету де бар. «Дүние кезек, терме — тезек», «Опасыз дүние — түлкі құйрық». Бұл мағынада оған о дүние, мәңгілік қарсы қойлады.

3. «Дүнием түгел» деген ұғым — бәрі өз орында, бәрі өз ретімен істеліп жатыр дегенді білдіреді.

4. «Дүниенің тұтқасын ұстау» деген ұғым — ретін, есебін тапқан және де қолына билік тиген адамдар туралы айтылады. Жалаң күш, әлсіз білім — дүниенің тұтқасына жеткізбейді.

5. Күнделікті дүниетанымда «дүние» деп зат, мүлік, жиһаз, байлықты айтады. Бұл әрине, тіршілікте немесе көркем әдебиетте кешірімді, ал философияда «дүние» ұғымын дәл қолдану керек.

Қазақ жерінде дүние туралы жүйелі философиялық ой-пікір айтқан данышпандар жетіп жатыр. Қорқыт ата, әл-Фараби (Оңтүстік Қазақстан жерінде Отырарда дүниеге келген. Ол ұрпақтарына 160-тай философиялық трактат жазып қалдырған), Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Ахмет Қожа Иассауи, қазақ философиясының қайнар көзі болды.

Қорқыт ата деген данышпан философ VIII–IX ғ. өмір сүрген. Ол бүгінгі Қызылорданың Қармақшы жерінде туып өскен. Қорқыт – түркілердің оғыз ұлысынан шыққан асқан сәуегей, бақсы, дарынды күйші, сазгер, жыраулық өнердің атасы.

Қорқыт ата жиырма жасқа жеткенде, түс көріп, түсіндегі ак киімді кісі: «қырықтан артық өмір сүрмейсің» - деген соң түйеге мініп, өлмейтін жер іздеп дүниенің төртбұрышын аралайды. Жолында кездескен бір кездегі көк майса жер «қурап солдым» десе, аспанмен таласқан асқар таулар «бұрын сәулетті едік, енді мыжырайып үгіліп біттік» деп мұнаяды. Аңыз бойынша, Қорқыт қайда барса да, қазылған қабірге тап болады. Кімнің қабірі деген сұраққа: «Қорқыттың қабірі» деген жауап алады. Ол барлық жан-жануарлардың, орман-тоғайдың да түбінде қартайып өлетінін аңғарады. Оның өлмейтін ешнәрсе жоқ деп, өлімді музыкамен жеңбекке ұмтылуында үлкен философиялық мән бар. Ол қолына қобыз алып, өлмей, өшпей түрлі халықтың есінде сақталған неше түрлі күйлер шығарды. Қорқыт ата айтыпты деген мақал-мәтелдер көп: «Ескі мамық бөз болмас, кәрі дұшпан дос болмас», «Шөлді жердің отын киік білер, сулы жердің қадірін құлан біледі», «Тәкаппарлықты тәңір сүймес», «Көңілі пасық ерде дәулет болмас», «Ұл атаның ері, екі көзінің бірі», «Жалған сөз бұл дүниеде болғанша болмағаны игі». Қорқыт айтқан болжамдардың бәрі өмірде орындалып отырған. Сондықтан Қорқыт атаның өнегелі нақыл сөздерін халық соңына дейін ұйып тыңдаған.

Жүсіп Баласағұн (XI ғ.) қазіргі Жамбыл облысында өмір сүрген. Ол араб әріпімен түркі тілінде жазған, ақын әрі философ. Ақынның негізгі дастаны - «Құтадғұ білік» («Құтты білік» 1069 ж.) деп аталады. Бұл дастанды саясат, мемлекет басқару, әскери іс жөніндегі философиялық трактат десе де болады. Адам баласының қадір-қасиеті, білім мен ақыл деп – дүниеқоңыздықтан, жамандықтан аулақ болуға шақырды. «Құтты білігінде», төрт кейіпкер бар: Әділет, Бақыт, Ақыл, Қанағат. Күнтұды бек-әділет, Айтолды уәзір-бақыт, Өгдүлміш уәзірдің баласы — ақыл-ой, Одғұрмыш уәзірдің бауыры- қанағат бейнесінде беріледі. Әңгіме осы төрт кейіпкердің сұрақ жауаптары арқылы дамиды.

Негізгі пікірлері әділеттілік, бақыт, ақыл-сана, қанағат туралы диалогтармен беріледі. Одан басқа да көптеген рубайлар жазған. Шығармаларының поэзиялық көркемдік жағы жоғары, философиялық толғаулары терең. Ол адамдарды – адамгершілікке, тазалыққа, адалдыққа шақырған. Жүсіп Баласағұни: «Біліп сөйле, білмегенге үйрет», «Білім – жарығын шашып тұрған нұр», «Кірді сумен жуады, су кірлесе оны немен жуады» дегендей ұлағатты өсиеттер қалдырған. Ойшыл, ғалым, білімпаз ақынның кітабы ақыл-өсиет, өнеге-уағыз түрінде жазылған. Баласағұн осы кітабы арқылы Хас Хажып (сарай министрі) атағын алған.

Махмұт Қашқари (XI ғ.). Оның негізгі еңбегі «Диуани лұғат ат-түрік» (түрік тілдерінің жинағы). Тұрмыс-салт жырлары, түркі халықтарының фольклор жанрларының ең көне түрлері жиі кездеседі. Мұнда көшпенділерге тән төрт түлік мал туралы, ерте замандағы адамдардың дүниетанымын, тұрмыс тіршілігін, әдет-ғұрпын, салт-санасын, тотемдік түсініктерін танып - білеміз.

Махмұт Қашқари еңбегінің құндылығы — ондағы орта ғасыр түркілер өлең- жырларының болуы. Ерлік жырларының тақырып-мазмұны, суреттеу тәсілі жағынан қазақ эпос-жырларына ұқсас. Онда сопылық поэзияға тән көзқарастар, дүние жимай ақыл білім жинауға, өмірдің мәнін түсініп, оның бәрі өткінші кететінін ұғынуға шақырады. Махмұт Қашқари: «Жасауы мол келіннің күйеуі жуас болады», «Көзден алыстаса, көңілден де алыстар», «Құс тұзаққа жем үшін ілінер», «Берекесіздіктен құт қашар».

Қожа Ахмет Иассауи (1094-1167 жж.) – ақын, ойшыл. Сопылық бағытты ұстанған әулие дәрежесінде құрметтеп, халқымыз оны «Өзірет Сұлтан» деп атаған. Оның басты еңбегі – «Диуани Хикмет». Бұл кітабында қазақ халқының ежелгі мәдениетіне, әдебиетіне, тарихына этнографиясына қатысы бар көптеген құнды мәліметтер табылды. Бұл еңбек халқымыздың дүниетанымын кеңейтерлік біршама рөл атқарды. Оның есімі бүкіл араб елдеріне кеңінен танымал, әрі беделі орасан зор болды. Сондықтан Әмір Темір ол кісінің жерленген жеріне арада екі ғасыр өткенде дүниежүзілік маңызы бар Түркістан кесенесін орнатты. Иассауи еңбегінде бұқара халыққа үстемдік құрған хандардың, бектердің қазылардың қарамдық істерін әшкерлеп сынайды, фанидің жалғандығын айтады. Діни адамдардың Құдайдың атын жамылып, бас пайдасын ойлап, кемтарларды ұмытып, елді алдап, байлыққа құныққанын көріп, түңіледі. Ол өзін олардан аулақ ұстап, пайғамбар жасына келгенде қалған өмірін жер астында өткізді деген аңыз да бар. Алла тағалаға адал берілгенін дәлелдеп, дүние қызығынан безіп, софылыққа (аскетизм) ден қояды.

Келесі аты аңызға айналған тұлғалардың бірі XV ғасырдағы алғашқы қазақ хандары Жәнібек пен Керейдің ақылшысы болған ақын, философ, — **Асан Қайғы** (XV ғ.) атанып кеткен — Хасен Сәбитұлы. Оны Шоқан: «Көшпелі ноғай, қазақ ұлысының философы» деп атады.

Ол қазақ ордасының құрылу барысында жаңа мемлекетті жақтаушы және насихаттаушысы болды. Оның жыр-толғауларының түйіні, хандық билікті нығайту, елді қорғау, туыстас руларды бір жерге бағынатын мемлекет құруға арналды.

Батыс Қазақстан жерінде өмір сүрген Асан Қайғы, Жәнібек ханның халыққа қысым жасаушы билігінен қашып, елдің көшіп жүрген тұрмысына қанағаттанбай, ренжиді. Желмаяға мініп әлемді, кең дүниені аралайды. Халыққа қолайлы көп жерді көреді. «Жерұйық» оның орындалмаған арманы. «Жерұйық» — қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған, ел аласы, ру таласы жоқ, қойны құт, суы сүт жер. Бірақ ол оны ешжерден таба алмай қайғырады.

Мұхамед Хайдардың (1499-1559) «Тарих и Рашиди» еңбегінде адамгершілік, әлем, дүние өз замандастары туралы дәлелді деректердің негізінде мазмұны мәнді, философиялық тұжырымдар жасап, қазақ хандығының қалыптасу кезеңін баяндай отырып, оның халықтық мемлекет болуына, ұлтымыздың қазақ ретінде қалыптасу барысында өмір сүріп, қоғамдық ойдың дамуына ұлттық философиялық білімнің қалыптасуына ат салысты.

Бұхар жырау (1684-1781 жж.) — қазақ халқы тарихындағы ұлы тұлғалардың бірі. Абылай ханның кеңесшісі. Хан оның айтқан кеңесіне құлақ салып отырған. Ол қазақ мемлекетінің саяси тарихындағы белгілі оқиғаларды баяндайды. Оның өлеңдерінен сол кездегі халықтың салт-санасын, ой-өрісін, тілек-мақсатын, қайғы-қасіретін, қауынш-сүйінішін жырлағанын білеміз. Ол алауыздық — келіспеушілікпен бірбеткейліктің нәтижесі екендігін айтады. Жер бетінен жойылып кеткен жоңғар мемлекетінің тағдырын Бұхар жырау мысал етеді. Жырау дүниеде мәңгілік ештеңе жоқ екендігін, өмір күнделікті өзгерістерге ұшырап отыратынын атап көрсетті. Мұндай өзгерістер тұрмыста ғана емес, адамды қоршаған ортада, табиғатта да жүріп жатады. Бұхар жырау шығармалары нақыл сөздер, мен философиялық ой-толғауларға толы, ол өз заманының көкейесті мәселелерін көтерген азамат ақын болды.

Шалқияз Тіленшіұлы (1465-1560) — барлық қазақ жырауының атасы деуге де болады. Ол ел билеушінің опасыздығын, қара басының қамы үшін бүкіл халықты сатып жіберуге баратынын бетіне айтып, сені хан көтерген халық еді, асып-таспа, халықтан қол үзбе, «көп қорқытады, терең батырады» — деген өзекті ақыл кеңестер айтты.

Шалкиіз шығармаларында философиялық толғау көбірек орын алған. Қиынан қиыстыру, нақтылық, сонымен қатар ойларындағы тереңдік оның шығармаларына тән. «Көп түкірсе — көл» деп жауға айбар, елге қорған болатын бірлікке шақырады

XIX ғасырда қазақ жеріндегі феодалдар, дін иелері халықтың санасын революция идеологиясынан алшақ ұстады. Қазақ жерінде прогрессивтік қоғамдық-саяси, философиялық ой-пікірлер, осы идеологияға қарсы күресте туып, шынығып қалыптасты. XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ жерінде болған үлкен өзгеріс, қазақ ханы Абылхайырдың қазақ елін Ресейге қосуы, сол кезде Ресейде болған оқиғалармен тығыз байланысты. Олар:

1. 1861 жылы басыбайлылық хұқығы жойылғанынан кейін, Патша өкіметінің Ресей шаруаларын қазақтың жеріне орналастыра бастауы.

2. Ресей отаршылық саясатының арқасында Батыс Еуропа секілді империализм сатысына көшуі.

3. Ресейдің орталық аймақтарындағы революциялық қозғалыстары шет аймақтардағы ұлт-азаттық қозғалыстардың пайда болуына себеп болуы.

4. Қазақ жеріндегі қоғамдық объективті жағдайлар, алдыңғы қатарлы ойшыл ақындар мен қоғам қайраткерлерінің шығуына алып келді.

Орыстың отаршылдық саясатына ашық наразылық білдірушілер «Зар заман» ақындары деп аталды. Олар: **Дулат Бабатайұлы (1802-1871), Шортанбай Канайұлы (1818-1881), Мұрат Мөңкеұлы (1843-1906)**. Бұлар өз өлеңдерінде Қазақ елінің Ресейге қосылуы нәтижесінде болған жаңалықтарды қабылдамай, өткен заманды «алтын заман» деп атады. Өз заманындағы кейбір жексұрын мінездерді, бай мен болмыстың, қожа мен молданың озбырлықтарын, кедей шаруаның ауыр халін реалистік тұрғыдан суреттеді.

Оларды ойландырған мына мәселелер:

1. Ел тағдыры.

2. Отаршылық бұғауынан құтылу.

3. Тәуелсіз мемлекет құру, яғни Патшаның қазақ жерін өз меншігіне айналдырудан арылу.

4. Тарихи жер-су аттарын өзгертуге, оларды орысша атауға қарсылық.

5. Отаршылықтың тағы бір түрі — халық намысына тию, яғни қазақтарды «киргиз» немесе бұратана, тіпті дала адамы (степняк) деп, халықты біржолата өз атынан айырмақ болуына қарсы тұру.

6. Жергілікті халық екі түрлі қыспақта болды: отаршылық пен жергілікті үстем тап езгісін тоқтатуға ат салысу.

Сол себепті, көп уақыт бойы олардың аттары аталмай, шығармалары тарих бетінен алынып тасталды, олар Ресейге қарсы болған кертартпа идеология деп қаралды. Тікелей осының әсерінен, қазақ жерінде, әр кезде, жер-жерде ұлт азаттық көтерілістер болып жатты. Оларды: **Сырым Датов, Исатай Тайманов, Кенесары Қасымов, Жанқожа Нұрмұхамедов**, т.б. басқарды. Бұл көтерілістерді патша өкіметі арнайы әскер жіберіп басып тастап отырды. Патша өкіметі оларды қарақшылар деп атаса, жергілікті халық «батыр» деп дәріптеді. Кеңес өкіметі қазақ халқының отаршылыққа қарсы күресін орыс халқына қарсы күрес, реакцияшыл (кертартпа) қозғалыс деп, дұрыс баға бере алмады. Тек қазақтың тәуелсіз мемлекет болуына байланысты кеткен қателіктер жөнделе бастады.

Ресейдің басқа ұлт аймақтарында сияқты қазақ жерінде де білімге, прогреске ұмытылған алдыңғы қатарлы ойшылдар болды. Бұлар: **Шоқан Уәлиханов (1835-1865), Ыбырай Алтынсарин (1841-1889), Абай Құнанбаев (1845-1904)**, т.б. Оларды революционер-демократ, утопист деуге болмайды. Оның себебі: олар өмірді өзгерту үшін революция жасауға шақырған жоқ, социализм орнатуды армандамады. Осының нәтижесінде, олар ағартушы-демократ ретінде тарихтан орын алды.

Қазақ жеріндегі XIX ғ. қоғамдық-саяси және философиялық ой-пікірдің өкілі – қазақтың тұңғыш ресми ғалымы, көрнекті ұлы **Ш. Уәлиханов** (шын аты Мұхаммед – Ханафия), ағартушы-демократ. Ол: ориенталист (шығыстың тілі мен мәдениетін зерттеуші ғалым), этнограф (қоғамдық ғылымның тайпалар мен халықтарды зерттейтін саласы), фольклорист (халық ауыз әдебиетін зерттеуші, жинаушы), географ және тарихшы. Абылай ханның Шыңғыс деген ұлының баласы. Шыңғыс Құсмұрында (Көкшетеу облысы, Воладар ауданы) аға сұлтан болған, Шоқан осы жерде туған. Алғашқы білімін қазақ мектебінде алып, арабша хат таныды. 1847 жылы Омбыдағы Кадет корпусына түсіп, оны 1853 жылы бітірді. Ол өзімен бірге оқитын Потанинмен достығының арқасында прогресшіл тұлғалармен танысты, солардың ықпалымен ой-өрісі кеңіп дамыды. 1854 жылы Батыс Сібір мен Қазақстанның Солтүстік-батыс аймағын басқарған Генерал Г. Х. Гасфорттың адъютанты болды. Ол сол кезден бастап ғылыми-зерттеу жұмысымен айналысты.

1855 жылдан бастап Семей, Іле, Ыстық көл, Жетісу жерлерін зерттеген әскери-ғылыми экспедицияның құрамында болды. Онда осы өлкелердің өсімдіктер мен жануарлар дүниесін, халықтың тарихын,

әдет-ғұрпын, ауыз әдебиетін зерттеді. Әрбір халықтың ерекшелігін бейнелейтін суреттер салды. «Ыстық көл сапарының күнделігі» деген ғылыми еңбегін шығарады. 1856 жылы Қытайдағы Құлжа қаласына жасаған 3 айлық сапардың нәтижесінде «Құлжа қаласы» деген еңбек жазды. 1857 жылы 27 ақпанында «Орыс географиялық қоғамының» толық мүшесі болып сайланды.

1858 жылғы 1 қазаннан 1859 жылғы 11 наурызға дейін «Әлімбай» деген жасырын атпен Шығысты зерттеу үшін ұйымдастырылған сауда керуенімен Қашқарияға (Қытай) аттанды. Онда елдің саяси құрылымын, табиғатын, халықтың кәсібін, әдет-ғұрпын зерттеген материалдар жинады. Бұл еңбектері үшін Омбыдан Петербургке шақырылды. 1861 жылы ол науқасы мендеп, елге қайтты. 1864 жылы Ресейге қосу үшін Ташкентке бағыталған М. Г. Черняевтың әскери отрядына шақырылды. Бұл жорықта Әулие-Ата, Шымкент маңындағы жергілікті бейбіт халықтың қанын төгіп, үйлерін қиратып өртегеніне наразылық білдіріп, армияны тастап кетті. Алматы облысындағы Алтынемел жотасының етегіндегі Тезек төренің еліне барады. Осы жерде 1865 жылы дүниесін салды.

Қоғамдық өмірді түсіндіруде ол идеалистік көзқараста болды. Ғылым мен ағартудың арқасында қоғамды өзгертіп, прогреске жетуге болатынына сенді. Әлеуметтік бақытсыздықтың себебін жаппай сауатсыздықтан іздеді, «Әділетті басшы» идеясын жақтады. Мәдениет дәрежесінің экономикаға тәуелділігі жайлы ойлары болғанымен, ағартушылық позициясын ұстанды. Адамның көзқарасы, мінезі, әдет-ғұрпы, сыртқы ортаға, әлеуметтік және географиялық (табиғи) жағдайларға, климатқа, топыраққа байланысты деп, қоғам өміріндегі географиялық ортаның рөлін бағалады.

Оның дүниетанымдық көзқарасы көп жағдайда, материалистік көзқарасқа жақын келеді. Материя мен сананың арақатысын материалистік тұрғыдан шешті. Мәңгілік, шексіздік идеяларының негіздерін дамытты. Дін түрлерінің ішінде ислам мен христиандыққа қарағанда буддизмді «гуманистік ілім» деп бағалады. «Даладағы мұсылмандық туралы» деген еңбегінде Исламды «Қазақтың ойы мен сезіміне кедергі жасайды, орта ғасырлық қараңғылықты уағыздайды, орыс мәдениетінен бездіреді» - деп жазды. Қазақ халқының прогреске жетуі үшін ислам дінін таратушы татар молдалардан құтылу, ислам дінінің ықпалынан халықты босату, қазақ жерінде орыс мектептерін ашып, қазақтарды оқытуды ұсынды. Жалпы алғанда, оның дүниетанымы, шығармашылық мұрасы мен практикалық іс-әрекеті Орта Азия мен Қазақстанның рухани қалыптасуы жолындағы үлкен белес болып табылады.

Ыбрай Алтынсарин. Торғай жерінде 1841 дүниеге келді. Әкесі қайтыс болып, жастайынан жетім қалады да, атасы Балқожа бидің қолында тәрбиеленеді. 1850-1857 жылдары Орынбор Шекара Комиссиясының қазақ балалары үшін ашылған мектебін бітірді. Ыбрай осы өлкеде айдауда жүрген орыс зиялыларымен таныс болды. Шығыс зерттеушісі В. Григорьевтен дәріс алды. Ал елге қайтқан соң қаржы жинап, мектеп ашты. Мектеп ашуды қазақ балаларының білім алып, өз халқына қызмет етуіне мүмкіндік жасау деп түсінді. Ағарту саласында оған басшылық еткен Қазан Университетінің профессоры, миссионер – Н. И. Ильинский болды. Ол орыс алфавитімен жазылған, оқу құралын жазуды ұсынды. 1879 жылы төрт тараудан тұратын «Қырғыз хрестоматиясын», «Қазақтарға орыс тілін үйретудің бастауыш құралын» жазды. Сегіз тараулық оқу кітабында: зат есім, сын есім, үстеу мен жалғау, етістік ұғымдарын тұңғыш енгізіп, талдап көрсетті. Оқулық осы күнге дейін өзінің құндылығын жоғалтқан жоқ. Оның тікелей араласуымен мектеп-интернаттар, училищелер және кітапханалар ашылды. Ыбрай, надандыққа, сауатсыздыққа қарсы болып, халықты еңбекке, білімге шақырады. Оның шығармалары: «Надандық», «Бай баласы мен жарлы баласы», «Лұқпан Хәкім», «Қыпшақ Сейтқұл» және «Асан мен Үсен». Ыбрай еңбектерінде халықты егін салумен айналасуға, өнеркәсіпті дамытуға және білім алуға шақырады.

Оның қоғамдық-саяси және философиялық көзқарасында утопиялық түсініктер басым болды. Материалдық өндірістің қоғам өміріндегі шешуі күш ретіндегі орнын түсінбеді. Мәселені шешу кілті оқуда, ағарту ісінде деп санады. Білім мәселесінде мектептегі діни-схоластикалық оқуға қарсы болды. Білімнің өзін ол заттар мен табиғи құбылыстар туралы ілім деп есептеді. Білім көзі ғажайып рухқа сенуде емес, табиғи әлемде, сондықтан білім ғажайып жол. Ол Құдай арқылы емес, адамның қабілеті мен еңбегінің арқасында жиналады дегенді ұстанды. Табиғат қатынастарын түсіндіруде стихиялық материалистік көзқараста болды. Тәжірибелік тұрғыдан танып-білу қажеттілігін атап көрсетеді.

Алтынсарин дүниеден кайтқанша, миссионерлікпен ашық күресіне күмән келтірушілер болды. Миссионер – мемлекет тарапынан қолдау тауып, бөтен діндерді уағыздаушы, таратушы. Миссионерлік қызмет атқару – экономикасы төмен, білімнен кенжелеп қалған, дамымаған елдерде христиан дінін насихаттау арқылы патшаның отаршылдық саясатын жүзеге асыруға жәрдемдесу. Ол мұндай отаршылық саясатқа қарсы болды. Мысалы, Красноуфимскідегі ауылшаруашылық мектебінде қазақ балаларына шошқа бактыру,

шошқа етін беру, орыс оқулықтарымен бірге насихат жүргізу фактілерін естіп, қатты наразылық білдірді, инспектор ретінде тікелей барып шара қолданды. Тарих пен қоғамдық құбылыстар, қоғамды өзгерту жолдары туралы мәселеде Алтынсарин – ғылым мен ағартушылыққа, олардың ерекше күшіне сенім білдіреді.

Абай Құнанбаев – қазақтың ұлы ақыны, қазақ жазба әдебиетінің негізін салушы, ұлы гуманист, ойшыл, философ, қоғам қайраткері әрі сазгер. Абай басқа философтар секілді әдейілеп философиялық трактаттар жазбағанымен, оның өлеңдері мен қара сөздері философиялық саликалы ойларға, терең мағыналы толғауларға толы. Ол философиялық ойдың заңғар биігіне арнайы оқудан емес, өмір мен болмысты тоқу арқылы жеткен табиғаттың өзі тудырған ғұлама.

Абай қазіргі Шыңғыстау бауырындағы Жиделі қыстауында дүниеге келді. Ол орысша сауатын ашып, ол шығыстың ұлы ғұламалары – Фирдоуси Абул Қасым, Низами Ганджев және Ильяс Юсуф-оглының шығармаларымен танысады. Шығармалары өлең түрінде жазылған, 45 қара сөзі (ғағлиясы) де бар. Абай қазақ фольклорын жетік меңгерді. Абайдың қоғамдық-саяси және философиялық ой-пікірлерінің негізіне: қазақ халқының әлеуметтік деңгейі, тұрмысындағы кемшіліктері, эстетикалық мәселелер, өнерді, білімді игеру, еңбекке баулу, өзбектер мен татарлар секілді белсенді саудаға араласу, дүниетанымында - Құдай мен Табиғат, Адам мен Құдірет, Жан мен Тән, Өмір мен Өлім мәселелері қойылды.

Осы мәселелерге прогресшіл тұрғыдан жауап іздеді. Бір жағынан, дүниенің объективтік заңдылығының бар екенін мойындады, ғылымды меңгеруге, дүниені түсінуге шақырды. Ол «Аш қарын жұбана ма, майлы ас жемей» –деген өлеңінде «мал» деген ұғымды, былай пайдаланады: «жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел, малың болса сыйламай тұра алмас ел» - деп ақыл айтады. Мұндағы «мал» дегені – нақпа-нақ сиыр, жылқы немесе қой емес, жалпылама байлық, «меншік» болып отыр. Қазақ үшін «мал» – байлықтың, барлықтың жалпылама көрсеткіші. «Мал» ұғымын экономикалық мәнде қолданудың негізі бар. «Мал» араб тілінде — меншік, капитал деген ұғымды білдіреді. Олай болса мал табу — ақыл-ойдың нәтижесі. Мал тапқан адам - ақылды тапқаны. Бұл адамдық, адалдық жол. Көкірегі ояу, саналы жұрт осы жолмен жүруі керек. Танып-білу құмарлығы туралы отыз екінші сөзінде, дүние тану сатыларын былай белгілейді:

1. Білу үшін ынтық болу, білуді дәулет көру;
2. Білгенінді жадында ұстап, тағы да жаңа білім алуға ұмтылу;

3. Білгенінді жақсы ұғып, оның анық суретін іште, санада жайғастырып қою;

4. Білу мен құмарлықты игеру, ақиқатқа ұмтылу. Ақиқатқа көзін жетсе, соны пір тұту, өлсең де айырылмау.

Ол білімнің екі жолын көрсетті: мұлахиза – барлық күш қуатыңды білу үшін қызмет етуге жұмылдыру; мұхафаза – білгенді сақтау, оны дәріптей білу.

Абайдың қара сөздері мен өлеңдерінде материалистік және идеалистік көзқарастар, ой-пікірлер араласып жатады. Абай – деист. Құдайдың құдіретін тек жарату әрекетімен шектейді. Таным мәселесіне материалистік тұрғыдан қарайды, адамның танымы априорлық (тәжірибесіз ой жорамалдаушы) емес, шындықтың заттары мен құбылыстарының өзін білу, таным көзі – объективтік дүние дейді. «Еңбек таным қабілетін дамытады. Елден естігенді санада (жадыда) сақтауға көмектеседі. Еңбек процесінде адам өз білімін ретке келтіреді, керекті білімді керексіз білімнен бөліп, ақылын арттыра түседі» – дейді. Бірақ Абай үшін ақиқаттың критерийі (дәйегі) – сайып келгенде практика емес, ақыл-ойдың өзі болып шығады. «Бұдан көсемсіз ел көгермейді, басшысыз ел азады, жер тозады, берекелі жердің көрікті болашағы басшыға, ел ағасына байланысты, сондай-ақ азаматының қадірін біл» – деген тамаша асыл ойлар туындайды.

Абай өз философиясында, адам болам десек бес нәрседен қашық бол, бес нәрсеге асық бол: өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ – бес дұшпаның білсеңіз. Талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым ойлап қой – бес асылың көнсеңіз деп өсиет айтады. Өсиеттерінің бірі – бірлік: бірлік алды тірлік, бірлік жоқ болса, оның үстіне күнестік қосылса, адамдардың әлеуметтік күйі құлдырап, төмендей беретінін айта келіп: «Бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ. Сапырылды байлығың, баққан жылқың» деп жазды. Қоғамдағы бір жағымсыз, зиянды құбылыс – маскүнемділіктің дерт болып жайылып бара жатқандығын көрегендікпен әшкерелейді. «Арақ ішкен, мас болған жұрттың бәрі не пайда, не залалды біле алмай жүр». Абай білімсіздіктің, надандықтың, әлеуметтік ауыр жағдайға алып келетіндігін көрсетеді.

Ғылымды әлеуметтік жағдайды жаңартудың құралы ғана емес, прогреске жетудің жолы дейді. Өзінің 17-ші сөзінде ғылымның әлеуметтік рөліне кең әрі терең тоқтап, ақыл, қайрат, жүректі айтыстыра келеді де, ғылымға жүгіндіреді. Надан ел қуанбас нәрсеге қуанады және қуанғанда не айтып не қойғанын өзі білмей есі шығады, ұялмас нәседен ұялады, ұяларлық нәрседен ұялмайды. Қазақтың әлеуметтік жағдайының ауырлығын көп зерттеген Абай, одан бүкіл

адамзат баласына қатысты қорытындылар шығарады. Адам баласын қор қылатын үш нәрсе: 1. Надандық. 2. Еріншектік. 3. Залымдық деп қорытындылайды. Абай жан-жақты, үйлесімді дамыған адамды қалыптастыруды армандайды. Сондай кісілерден тұратын қоғам ғана әділеттік теңдік орнатады деп үміттенді.

1917 жылы ақпан (февраль) революциясының жеңгенін, ақ патшаның тақтан түскенін естіп, зиялылардың бір тобы «Қазақ» газетінің басшылығымен қазақтың құрылтайын шақырып, онда жалпы ұлт мәселелерін талқылауға даярлық бастады. Бұл мәселелер алдымен облыс орталықтарында талқыланып, шілде айының 21-26 жұлдызында Орынбор қаласында, бірінші жалпы қазақ съезі шақырылды. Съезд жұмысына Ақмола, Семей, Торғай, Орал, Жетісу, Сырдария, Ферғана облыстарынан және Бөкей ордасынан барлығы 20-дай өкіл қатысты. Съезд барысында мына мәселелер қаралды: мемлекеттің билеу түрі, жер мәселесі, дін, сот мәселесі, халық милициясы, оқу мәселесі, дін мәселесі, әйел теңдігі мәселесі.

Қазақ автономиясы Ресейге кіреді деп алынған қаулыға, уақытша өкімет бастығы Керенский, ешқандай өкімет берілмейді деп жауап берді. Сібір өкіметінің басында тұрған Колчак, 1918 жылы Алаш жойылсын деді. 1917 жылы желтоқсанда 2-ші жалпы қазақ съезі өтті, оның шешімдеріне байланысты мемлекет атрибуттары қалыптаса бастады. Бірақ Совет өкіметі алашорданың прогрессивтік қозғалыс екенін мойындамай, контрреволюциялық өкімет деп жариялады. Отаршылдық бұғаудан құтылу, қазақтың өз алдына тәуелсіз ел болып қалыптасуы үшін, халық санасын ояту мәселелері қойылды, ол «Айқап» журналы арқылы жүргізілді.

Міржақып Дулатов (1885-1935). Алаш елінің келешегін ойлай келіп, 1909 жылы Уфа қаласында Каримов – Хұсайновтар баспасынан жарық көрген, «Оян, қазақ» дастанын жазды. Бұл шығармасы үшін Патша Өкіметі 1913 жылы оны түрмеге отырғызды, ол түрмеден февраль (ақпан) революциясынан кейін ғана босатылды.

Көзіңді аш, оян қазақ.
Көтер басты, өткізбей.
Қараңғыда бекер жасты!
Жер кетті, дін нашарлап,
Хал һарам боп, қазағым,
Енді жату жарамасты.

Бұл дастанда халқын бейқамдықтан арылып, бостандыққа ұмтылу жолында көзді ашып, егеменді ел болуға шақырып ой толғады. Оның «Қазақ жеріне» деген өлеңінде:

Қазағым жер қайда атамекен,
Қазақ – қазақ болғалы мекен еткен.
Қазірде бәріңізді қуып шыққан.
Орнына қала салып хохол жеткен.
Шығуға жер өлшеуге землемерлер,
Бұл үшін кеткен бізден жақсы жерлер.
Тәтті шөп, тұщы судың бәрі сонда,
Табатын бұған хайла қайда ерлер.

Осы өлеңде Россияның отаршылдық саясатының негізінде қазақтың кең даласы тарылып, оның халқы жерінен айырылып қалу мүмкіндігін ашына жырлайды. Мұнда елге сүйіспеншілік-патриотизм мәселелерін көтереді. Оның айтқандары сол кездегі қазақ азаматтарының көкейтесті, бостандық тілеген ой-армандары еді. Ол 1916 жылы Ұлт азаттық қозғалысқа алып келді, Алаш өкіметін орнатуға мүмкіндіктер жасады.

Ахмет Байтұрсынов (1873-1937). Ақын, лингвист, түркі әлемін зерттеуші, ғалым, талантты аудармашы. Ол қазақтың Тәуелсіз мемлекет құрып, өндірісті дамытып, қалалар салып, мәдениет ошақтарын ашуын, мектептер мен жоғары оқу орындарының жұмысын жолға қоюын, ұлт интеллигенциясын қалыптастыруды армандады. Байтұрсынов: «Біз кейін қалған халық, алға басып жұрт қатарына кіру керек. Басқадан кем болмас үшін білімді, бай, һәм күшті болуымыз керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек» деді. Демократиялық мемлекет құру үшін.

1. білім; 2. кәсіптік дайындық; 3. байлық; 4. күштілік; 5. ұлт бірлігін ұсынды. Оның тәуелсіздік туралы осы идеялары әлі өзінің құндылығын жоймағанына, ақыл-парасатымызбен, танымдық сезімімізбен бүгін де қайран қаламыз.

Қазақ халқының тағдыры көп толғандырған азамттарың бірі — **Сұлтанмахмұт Торайғыров** (1893-1920). Ол үшін Жапондықтар нұсқа саналды, олардың 1863 жылғы мәдзи революциясынан кейінгі уақыттағы жалпы қоғам табыстарын алға қойды. «Бұдан 58 жыл бұрынғы жапондардың жайы, осы күнгі қазақ жайынан несі артық болды? Қайта жапондарда атадан балаға мирас болып көшіп отыратын дайми (губернатор), шогондер (наместник) болды, ал қазақта болса ондай кесел жоқ. Егер осындай халден жапондықтар 35-40 жылда ержетсе, еуропа қатарына қосылса, біздің солай жылдам жетуіміз үшін тегіс жұмылып үйренуге кірісуіміз керек» деп санады. Мектеп, медресе, газет журналдар мен кітаптар көбейіп ғылым дамыса, одан соң дене азығы мен ар азығы болса дейді. Дене азығы дегеніміз —

ғылыми-техникалық прогрестің табыстарын пайдалану. Ар азығы дегеніміз - әділдік. Өзінің талап-тілегі жөнінен Торайғыров бір жағынан Жүсіп Баласағұн, Әбу Насыр әл-Фараби секілді қайырымды қала тұрғындары, әділ әкім халқындағы утопиялық ойды дамытушы. Екіншіден, Жан Жак Руссо, Л. Н. Толстой секілді өркениеттің дамуын көзбен көрген ағартушылар идеясын жалғастырушы, жақтаушы. Жаңа адамзатқа қажетті үйлесімдікті іздеуі — игілікті талап етуі. Ол қоғамдағы әрбір өзгерістен үміткер болған, халқының қолын теңдікке, бостандыққа социализм жеткізеді деп сенген. Социализм ақынның кезекті үміті еді. Бұған дейін ол Алаш партиясының мүшесі, хатшы болған. Тәтті тілек, әрбір жаңалық халқыма жақсылық болып оралса деп бар жан-тәнімен тіледі. «Қамар сұлу», «Кім жазықты» романдарында ғасырдан келе жатқан әлеуметтік теңсіздікті әшкерледі.

Басқа да халқының зиялы өкілдері өз шығармаларында халықтың сана-сезімін ояту, әйел теңдігін жақтау, керенаулықтан құтылуды сөз етті. Мұны С.Көбеевтің «Қалың мал» романы, М. Дулаттың «Бақытсыз Жамал» романы, М. Әуезовтың «Қорғансыздың күні» әңгімесі терең күрсініспен қозғады.

Мағжан Жұмабаев (1843-1938). Мағжан – халық ауыз әдебиеті сюжеттерін пайдалана отырып, халқымыздың бостандығы үшін күрестегі ерліктерін кейінгі ұрпақтарға мирас еткен, сол арқылы халықтың рухани сезімін оятқысы келген. Мағжан Жұмабаевтың «Қорқыт» поэмасында Қорқыттың адамзат баласы үшін «мәңгілік өмір іздеуі», Мағжанның ел егенмендігі идеясымен сай келеді. Мәңгілік өмірді ансау — адам жаратылысынан келе жатқан арман. «Көлдін суалғысы, гүлдің солғысы келмейді». Бұл табиғи шындық. Бостандық аңсаған халық мақсаттарына жетпей қоймайды. Бұл қажеттілік. Ол: «Қорқыт жан күйзелісін, арман шерін қобыз сарынымен білдірсе, мен өлеңмен аңғартамын, соны түсініп жаныңмен ұқ» — деп оқырмандарға кеңес береді. Сондықтан Қорқыт зары ақын мұңымен үндес.

XX ғасырдағы қазақ ойшылдары түрлі философиялық ізденіс жасады. Қазақ халқының қарапайым ой-пікірін алғашқы болып жүйелі философиялық деңгейге көтерген Абайдың немере інісі **Шәкәрім Құдайбердиев** (1858-1931). Ол орыс, араб, парсы, түрік тілдерін жетік білген. Еуропалық қоғамдық ойлармен және орыстың революцияшыл-демократ ойшылдарымен таныс болған. Ол Абайдың қара сөзіндегі ой толғау дәстүрін дамыта отырып, 1898 жылдан 1928 жылға дейін, яғни 30 жыл бойы табанды ізденістің нәтижесінде қазақтың алғашқы жүйелі философиясының жолын салды, «Үш анық» деген еңбегін шығарды.

«Үш анық» деген не?

1. Заттық дүниені ғылыми жолмен тану.

2. Діни ұғымдар, ғажап жағдайларға сену (магентиизм, спиритизм, телепатия).

3. Ұждан, былайша айтқанда ынсап, әділет, мейірім деп оны бөліп, адамның моральдық мәселелерін арнайы қозғайды. Ұжданды орысша — совесть деп атап келіп, Шәкәрім: «Совесть – жанның тірегі»,– дейді.

Бірінші аныққа — дүние өздігінен жаралады деген ғалымдардың ой-тұжырымына сүйенсе отырып, *бес дәлел* келтіреді. **Бірінші дәлел:** «Қайта айналыс жолы» – ол Кант секілді, Жер, Күн, Ай, планеталар бастапқы кезде газ, түтін, жалын сияқты болып, содан кейін салқындап, денелерге айналады. Ол сол қалпында қалмайды, қайтадан, бір-біріне соғысып бөлініп, бөлшектеніп сұйық затқа, одан газ, түтін қалпына келеді. Мәңгі қайталану барысында, әлем, өсімдік, хайуан, адам пайда болатынынын айтады.

Екінші дәлел: «Жаратылыс жолы» – Жаратушы жаратты деген бекер. Бардың барлығы бір заңдылыққа бағынып, бейімделе дамитаынын айтады.

Үшінші дәлел – «тұқымдардың жолы», әртүрлі заттардың түрі бірден пайда болған жоқ, олар ұзақ эволюциялық дамудың нәтижесі. Ол философиядағы атом теориясы туралы ой қозғап, оны Демокрит пен Левкип, кейін дамытқан Эпикур мен Лукреций деп, онымен тоқталмайды. Шәкәрім әлгілерге дейін Ион-грек елінің философы Пифагор айтқан, одан да бұрын Финикияның Садда қаласынан шыққан Моско деген болған деп, ғылымда бұған дейін кең тарамаған пікірді ортаға салады

Төртінші дәлел – «дене сезімі жолы». «Бір нәрсені сезіммен білеміз» деп, осы белгілі ғылыми-философиялық таным теориясы, сенсуализмді жақтайды.

Бесінші дәлел – әр түрлілік жолы, ол қоршаған ортаның әр түрлігінде, соған бейімделу қажеттілігінде жатыр.

Екінші анық – магнетизм, спиритуализм, телепатия туралы ой қозғайды:

1. *Магнетизм* – оның пікірінше бір адам жан қуатының әсері арқасында басқаларды еріксіз ұйықтатып, әлде басқа істерді істетеді. Бұл белгілі бір ғылыми жаңалық емес, өзімізге таныс ГИПНОЗ, оны халық «көз байлау» дейді.

2. *Спиритуализм* – (лат. Spinitus -рух) рухты материяға қарсы қоятын, оны материядан дербес өмір сүретін ерекше субстанция деп санайтын философиялық көзқарас. Спиритуализм о дүниеге аруақтарға, солармен тілдесуге болатынына сенетін мистикалық ағым.

3. *Телепатия* — оның пікірінше алыста жүрген «тірі адамның жанымен өз жанын хабарластырып», оған өзіне ұнағанын істете алу. Адамдар ешбір аралық қатынасынсыз жаңа көңіл күй, сезімдердің пайда болуы.

Үшінші анық — ұждан. «Абайдағы — ынсап, әділет, мейірім», үшеуін қосып айтқанда, мұсылманша — ұждан, орысша — совесть. «Бұл не?» деп өзі қойған сұраққа: ұждан адам жанының басты қасиеті екенін, онсыз жан тірексіз қалатынын, адам адамгершіліктен айырылатынын айтады. «Үш анықтың» алғашқы екеуі анық, рухқа келгенде әлгі екеуіндегідей анықтық жоқ, бірақ ұжданға нана алмаған адамның жүрегін ешбір ғылым, өнер, ешбір заң тазарта алмайды. Керісінше, ұжданы сол адамның азығы болса, оның жүрегін ешнәрсе қарайта алмайды. «Ұжданды ақыл» идеясы Шәкәрімнің философия тарихына қосқан үлкен үлесі.

Ұжданның негізі — әділдік ұғымы. Аспан мен Жер ортасындағы адамның аралық жағдайы, одан, «әділ-қазы» рөлін орындауды талап етеді. Өзара қоғамдық қатынасты былай қойғанда адамға, жоғарғы космостық дәрежедегі жауапкершілік болатын, көп болатын жүйесіздікті реттеуші қызметі жүктеледі.

Ұжданның келесі ұғымы — мейірім. Бұл — ізгілік, қайырым-шапағат, махаббат мағынасындағы, өте ертеден келе жатқан «Адам адамға дос» деген гуманистік ұғымдардың бірі. Әділет пен Махаббат - барлық діндерде кездесетін, әрі қарастырылатын ортақ мәселе. Өмір мен өлім барлық адамға бірдей болғандықтан, ең керегі имандылық, мейірімділік.

Ұждан — ынсап. Көшпелі өмір сүрген, қанағат қылып үйренген қазақ халқы ынсап деп, ұстамдылық пен қанағатсыздық мәселелеріне көп мән берген. Шәкәрім ынсап ұғымын Сократтағы ұстамдылық мағынасында қолданады, Шәкәрім түсінігінде тұрмыстағы ынсап ішкі рухани дүниедегі қанағаттан туады.

Шәкәрім Пушкиннің «Дубровский», «Метель», ал Шығыс әдебиетінен «Ләйлі-Мәжнүн» шығармаларын аударды. Ұжымдастыру саясатына қарсы болғандықтан, тауға кетіп, сонда тұрды. Бірде ауылға қайтып келе жатқанда Карасартов деген милиция бастығы оны атып кетті.

Семинар сабағының жоспары

1. Дәстүрлік көзқарастар мен наным-сенімдердегі (шамандылық, тәңіршілдік, Жер-Су, Умайға табыну, т. б.) философиялық аспектілер.
2. Бұхар жырау, Шалкиіз, Дулати және Асан-Қайғының философиялық шығармалары мен көзқарастары.
3. Сопылық дәстүр және оның қазақ философиясының қалыптасуындағы рөлі.
4. XIX ғ. қазақ ағартушыларының философиялық көзқарастары. Ш. Уәлиханов, А. Құнанбаев, Ы. Алтынсарин.
5. XIX ғ. соңы – XX ғасырдың бірінші жартысындағы қоғамдық-саяси жазушылар мен ақындардың әлеуметтік-философиялық және этикалық-гуманистік көзқарастары (Ө. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, С. Торайғыров, Ш. Құдайбердиев, т. б.).
6. Қазақстандағы қазіргі замандағы философияның даму ерекшелігі мен негізгі ағымдары.

Әдістемелік ұсыныстар

Қазақтың ең көне діни көзқарастарын қарастырып, Тәңір, Жер-Су, Умайға табынулардың басқа әлемдік діндерге әсерін талдау. Исламның келуі, орта ғасырдағы қазақ жеріндегі ренессанс. Ресейге қосылуға байланысты әртүрлі бағыттардың пайда болуы. Алашорда қайраткерлерінің көзқарастары.

Бақылау сұрақтары

1. Қазақтардың көшпелі өмірі, тұрмысы және дәстүрі, халықтың рухани дүниесі, ауызша шығармашылығы, бейнелі ойлануда көрінуі.
2. Қазақ жеріндегі орта ғасырдағы көрнекті ойшылдар. Қазақ жеріндегі атақты орта ғасырлық ойшылдар (Қорқыт-Ата, Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашқари, Қожа Ахмет Иассауи, Мұхамед Хайдар Дулати, Асан-Қайғы).
3. XIX ғ. қазақ ағартушылары (Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев).
4. XX ғ. басындағы қазақтардың қоғамдық-саяси және философиялық ойлары.
5. Алашорда қозғалысы, оның идеологтарының қазақ мемлекеттігі, сот, мәдениет, білім, т.б. мәселелерге көзқарастары.
6. Зар заман ақындары мен ағартушы-демократтарды ажырата қарау (Дулат, Шортанбай, Мурат).

7. Алашорда қозғалысының тарихи маңызы неде?
8. XX ғ. басындағы Қазақстандағы қоғамдық-саяси, философиялық ойлар (Ш. Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, С.Торайғыров).

Баяндамалар мен рефераттар

1. Көшпенді қазақ халқының қоғамдық ой-санасының қалыптасуы және философиялық дәрежесі. Қазақ-философ халық.
2. Айтыс – поэтикалық философиялық диалогінің түрі.
3. «Қорқыт» поэмасының философиялық мәні.
4. Асан Қайғының Жерұйықты іздеудегі экзистенциалистік сарыны.
5. Отаршылық, зар-заман дәуірі–философиясының өзегі, этникалық өзіндікті сақтап қалу.
6. Шоқанның әлеуметтік-саяси, діни көзқарастарының ерекшеліктері.
7. Ыбырайдың ұлттық тәрбие негіздеріне көзқарасы.
8. Абайдың әлеуметтік-философиялық көзқарасы.
9. Алашорда қозғалысы идеологтарының қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің оянуы мен өсіндегі әсері.
10. Ш. Құдайбердиевтің «Үш анық» атты жүйелі философиялық еңбегінің идеялық мәні.
9. Кеңестік дәуірдегі Қазақстандағы философия.

Философиялық мәтіндермен жұмыс істеу

1. Абай. Қара сөз. Поэмалар. Книга слов. Поэмы. Ел, Алматы, 1993.
2. Алтынсарин Ы. Мұсылмандық тұтқасы. Алматы, 1991.
3. Байтұрсынов А. Ақжол. Алматы, 1991.
4. Бес ғасыр жырлайды. 2 томдық. Алматы, 1989.
5. Бөкейханов Ә. Таңдамалы. Алматы, 1995.
6. Дулатов М. Шығармалары. Алматы, 1994.
7. Жұмабаев М. Таңдамалары. Алматы, 1992.
8. Кішібеков Д.К., Кішібеков Т.Д. Речь и письменность: Трансформация звуко – знаковых систем. Алматы, 2004.
9. Абай. Шығармалар жинағы. – Алматы, 1995.

Әдебиеттер тізімі

1. Алтаев Ж., Касабек А. Философия тарихы. Алматы, 1998.
2. Алтаев Ж., Касабек А., Мұқамбетәлі Қ. Философия тарихы. Алматы, 2000.
3. Алтаев Ж., Ғабитов Т.б. Философия мәдениеттану. Алматы, 1998.
4. Әбішев Қ. Философия. -Алматы: Ақыл кітабы, 2001.
5. Әуезов М. Шығармалар жинағы. 14-15 т. Алматы, 1974.
6. Байтұрсынов А. Ақжол. Алматы, 1974.
7. Баласағұн Ж. Құтты білік. Алматы, 1998.
8. Бес ғасыр жырлайды. 2 томдық. Алматы, 1989.
9. Бөкейханов Ә. Таңдамалы. Алматы,1995.
10. Бейсембиев К. Очерки истории общественно-политический и философской мысли Казахстана. А-Ата. 1976.
11. Валиханов Ч. Собрание соч. В 5 т. А-Ата, 1985.
13. Досмұхамедов Х. Аламан. Алматы, 1991.
11. Дулатов М. Шығармалары. Алматы, 1994.
12. Есім Ғ. Сана болмысы. 1-9 т. Алматы, 1994-2004.
13. Есім Ғ. Фәлсафа тарихы. Алматы: Раритет, 2004.
14. Есім Ғ. Хакім Абай. Алматы, 1996.
15. Жұмабаев М. Таңдамалы. Алматы, 1992
16. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. Алматы, 1999.
17. Кішібеков : Кочевое общество. Гензис, развитие, упадок, А-Ата, 1984.
18. Кішібеков Д., Сыдыков Ұ. Философия. Алматы, 2003.
19. Касымжанов А. Х. Духовное казахского народа. А-Ата, 1991.
20. Касабек А. Қазақ философия тарихының методикалық мәселелері ҚР ҒА хабарлары, 1993.
21. Касабек А. Қадырғали Жалайыр дүниетанымы, Алматы, 1999.
22. Касабек А., Алтаев Ж. Қазақ философиясы. Алматы, 1998.
23. Касабек А., Алтаев Ж., Қазақ философиясының тарихына кіріспе. Алматы, 1994.
24. Касабек А. Тарихи-философиялық таным. Оқу құралы. Алматы, 2002.
25. Касымжанов А. Х. Пространство и время великих традиции. Алматы, 2002.
26. Қорқыт-Ата кітабы. Алматы, 1986.
27. Құдайбердиев Ш. Шығармалары. Алматы, 1994.
28. Мұсаева Н.Р. Тылсым табиғат. Алматы, 1997.

29. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т.Ой, ақыл, адамгершілік. Алматы, 1994.
30. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Философия тарихы. Алматы, 1999.
31. Орынбеков М. Предфилософия протоказахов. Алматы, 1994.
32. Орынбеков М. С. Ежелгі қазақтың дүниетанымы. Алматы, 1996.
33. Рысқалиев Т.Х. Даналық пен түсініктің үлгілері (философияның тарихына шолу). Алматы, 1993.
34. Сулейменов О. « Азия». Алматы.
35. Сегізбаев О. А. Казахская философия. Алматы, 1995.
36. Сатыбекова С. Х. Аль-Фараби. Философские трактаты. А-Ата, 1972.

II ТАРАУ. ТЕОРИЯЛЫҚ ФИЛОСОФИЯ

2. 1. ОНТОЛОГИЯ: ҰҒЫМДАРЫ МЕН ҚАҒИДАЛАРЫ

Философия өз негізінде үш мәселені қамтиды. Олар: *Онтология* (өмір сүру, тұрмыстық жағдай), *Гносеология* (таным туралы ілім), *Логика* (ойлау жүйесі туралы ілім).

Онтология дегеніміз – болмыс туралы ілім. Бұл туралы түрлі пікірлер мен ойлар, анықтамалар бар. Болмыс – арихи қалыптасқан терең мағыналы, кең ауқымды философиялық ұғым. Адамдар арасындағы қатынаста «болмыс» термині үш мағынада қолданылады. Болмыс, кең мағынасында, объективтік шындық. Болмыс – қоғам мен адамдар өміріндегі материалдық және рухани дүниенің қорытындысы. **Болмыс – өмір сүру» сөзінің синонимі.** Жай күнделікті әңгімедегі «болу», терминіне сәйкес келеді.

Философияда «болмыс» терминіне ерекше мән беріліп, ол онтология категориясы болып қалыптасады. Бұл философияның адамның өмір сүруін қамтамасыз ететін нақты шындық туралы бөлімінде айтылады. Адам, индивид ретінде, жеке тіршілік иесі ретінде әрекеттенеді. Оған: тұратын жері немесе тұратын үй-жайы; рухани атмосфера, психологиялық күйі, ерекшелігі; істейтін ісі немесе жұмысы, қызметі, т.б. әсер етеді. Болу - өмір сүру. Адам өмірі бәріне де тәуелді: уақыт пен кеңістікке, материалдық өндіріске, генетикасы мен әлеуметтік ортасына, т. б.

Болудың мазмұны абстрактылық:

1. Психикалық климат;
2. Әлеуметтік-материалдық қатынас;

3. Адамдардың санасы, ақыл-ойы, көңіл-күйі, ішкі сезімі – осылар адамдардың өмір сүру ортасын құрайды, бәрі де болмыс. Антика заманында алғашқы рет «болмыс» деген терминді философ Парменид (Эгей қаласынан) енгізді. Парменидтің пікірінше, болмыс дегеніміз – Шар немесе Сфера секілді шекарасы жоқ, бос кеңістік. (Болмысты сферамен ұқсастырудың себебі, антикалық замандағы Сфера ұғымы – те әдемі, мүлтіксіз, геометриялық фигура болып есептелінген). Болмыс субъективтік ақыл-ой емес, әлемдік ақыл-ой – логос ретінде, адамға тікелей әлемнің жасырын сырын ашады, яғни ақиқат болады. Болмыс сезімнің арғы жағындағы құбылыс, ой. Ол бірлік, өзгермейтін абсолют, өзінің негізінде субъект және объектіге бөлінбейді. Бұл мүлтіксіз ортадағы ақиқат-жақсылық, игілік және жарық. Ол пайда болмайтын, жоғалмайтын, қозғалмайтын, жалғыз, уақыты бойынша шексіз болады. Болмысқа ештеңенің қажеті жоқ,

сезімдік сападан айырылған, сондықтан тек ақыл-оймен игеруге болады. «Болмыс– бар, биболмыс– жоқ» – деді Парменид.

Платон өзінің көптеген ізбасарлары секілді болмыс пен биболмыс мәселесін шешуге ұмтылады. Ол бойынша *болмыс* – бұл идеялар (эйдостар), ал *биболмыс* – материя. Болмыс – *эйдос*: идеалдық санадағы объект, таза мән, ол материалдық заттарға қатысты төрт қызмет атқарады: заттарға себеп, үлгі, түсінік және мақсат болады. Платон біздің кәдімгі түсінігімізге карамай, неге болмысты идея, ал биболмысты – материя деп санайды. Материалдық заттардың бүлінуі мен жойылуы мүмкін, ал идеяға (эйдос) ешуақытта зақым келмейді. Материалдық заттар кейде ірі немесе кішкене, жаман немесе жақсы болуы мүмкін, ал идеялар болса керісінше – азаймайды әрі көбеймейді, жақсармайды және нашарланбайды, өзінің толық жағдайында өмір сүреді. Идея мәңгі, тұрақты, өзгермейтін бірлікте, т.б. Бұл Парменидтің болмысқа берген сипаттамаларына сәйкес, ол – әлемнің негізі, бір абсолют. Ол – абсолют, дүниенің бастамасы.

Болмыс мәселесін шешуде Аристотель төрт бастамалық себеп туралы ілімді жасады:

а) *форма* – аттың мәні, оның құрылымы және түсінігімен байланысты;

ә) *материя* – барлық заттарды құрайтын бастапқы субстанция және материя мәңгі, бірақ әрекетсіз (тек зат болуға мүмкіндігі бар субстарт), бұл материализмге жақындататын дуалистік оқуға ұқсас;

б) *бастапқы қозғаушы күш* – форманың бір сипаты, форманың материямен қосылу сәтіндегі белсенділіктің болуы,

в) *мақсаттылық* – бұл форманың бір сипаты, ана немесе мына заттың «не үшін», өмір сүруіне байланысты анықталады.

Аристотель өзінің төрт алғашқы себеп тұжырымдамасында болмыстың жоғарғы сатысы ретінде абсолюттік ақыл ілімін қойды. Шын мәнінде – бұл құдайлық бастама, ол «өз-өзін ойлайтын Ақыл» ең жетілген философ. Ақыл – «барлық форманың формасы» болмыс туралы шегіне жеткен түсінік, «алғашқы қозғаушы күш» ретінде – бәрін қозғайды, ал өзі болса қозғалмайды, мақсаттылық ретінде – жалпы мақсат көзі, барлық заттар ұмтылатын жоғарғы игілік.

Орта ғасырлық философияда шынайы болмыс Құдай деп саналды. Әлем мен Адам Құдайға қарағанда екінші, оның туындысы. Адам Құдайға ұқсас. Сондықтан ол өзіне болмыстың бір бөлігін алады.

Қайта өрлеу дәуірінде болмыс ең алдымен материалдық табиғат болмысымен ара қатынаста болады. Осы кезде болмыста табиғат пен Құдай теңестіріледі, осыдан пантенстік көзқарас пайда болады. Жаңа заман философиясында болмыс субстанциямен теңестіріледі. Декарт

екі субстанцияны – материалдық және руханиды көрсетті. Олар бір-бірімен тең және тәуелсіз. Бірақ болмыстың өлшемі – ойлау деді. Спиноза өзінің пантеистік сипатындағы философиясында Құдай, табиғат, субстанцияны теңестірді. Субстанцияны (causa sui) өзіндік себеп ретінде түсіндіреді.

Гегель мен Гераклит секілді ойшылдар өтпелі ауыспалы заттар болмысының диалектикасын ашып берген болатын. Гегель қалыптасу процесін сараптай отырып, оны жоғалатын болмыс немесе болмыстың жоғалуы деп көрсеткен.

Философиядағы дәстүрлі болмыстың түрлері қалай бөлінеді. Олар қазіргі философия мен ғылымда қалай сипатталады? Болмыс түрлерінен «болмыс» категориясына материалистік, идеалистік, иррационалдық мән берілгені анықталады. Әдетте оларды талдау мақсатында бірнеше түрлерге бөледі, яғни «нақты» өзіндік «қабаттың» ерекше өмір сүруін ескереді.

1. Табиғат болмысы (материалдық құбылыстардың, заттардың процестері).

2. Әлеуметтік болмыс (тұтас қоғамдық болмыс және жеке топтардың, адамның болмысы).

3. Рухани болмыс: 1. субъективтік – жеке адам өмірінен бөліп алуға болмайтын болмысты, дербестенген дейміз; 2. объективтік – адамнан тыс өмір сүретін жасанды болмысты объективтендірілген дейміз. Болмыстың түрлерін тек тану мақсатында, талдауға оңтайлы болу үшін жіктейді. Олар тек абстракцияда, теорияда дербес болады, нақты жағдайда бір-бірінен бөлінбейді. Адам болмысы табиғи болмыспен де, рухани болмыспен де өзара қиылысады.

XX ғасыр философиясы мен ғылымы – дәстүрлі сипаттамаға, негізгі болмыс түрлерін төмендегі жаңалықтар арқылы көрсетіледі.

Табиғат болмысы. Қазіргі замандағы дүниеге көзқарас үш негізгі табиғат сипаттамасына сүйенеді: жүйелік, әмбебаптық эволюционизм, өзінен-өзі ұйымдасуы. Табиғат болмысы бүгінгі философиялық ойлауда табиғаттағы жеке заттарды, субстраттарды емес, жүйелердің мәні, элементтерінің өзара әрекеті – тәсілдері талданады, яғни құрылымын зерттейді. Әлемнің «архитектурасын» бастапқы материал емес, жүйелік-құрылымдық ұйымдасуы анықтайды деп санайды. Атап айтқанда, бұл – әлемнің, оның бірлігін және тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Табиғат болмысының қазіргі кездегі маңызды сипаттамасы, оның эволюциялық мүмкіндігінің мойындалуы. Ғылымдағы барлық белгілі табиғи жүйелер (XIX ғ. тек қана тіршілік иелері деп санаған) өзінің нәтижесінде эволюцияны көрсетеді. Бұл қорытындының бүкіл

элементке, біртұтас дүниеге қатысы бар. Эволюция феномені жергілікті емес, әмбебаптық. Қазіргі кезде ең басты мәселе, өзін-өзі ұйымдастыру құбылысы ретінде қаралады. Яғни, спонтанды ретсіз жүйеден – аса жоғары ұйымдасқан түрге өтуін зерттейді.

Әлеуметтік болмыс. Соңғы кезде бұл болмыс түрлерінің төмендегідей тенденциясы белгіленді: технологияландыру, институционализация, жаһандандыру, виртуализация, ақпараттандыру.

Бірінші тенденция. Әлеуметтік болмыстың құрамында техникалық құралдардың басым болуын, адамдардың табиғи ортаға бейімделуі және өзінің әлеуметтік өмірін реттеудегі рөлінің өсуін анықтайды.

Екінші тенденция. Қоғам өміріндегі ұйымдастыру және тәртіптеу дәрежесінің өсу айғағы. Субъекті әрекетінің рөлі көптеп әлеуметтік институттарға көшті.

Үшінші тенденция. Өртүрлі аймақтардың тәуелсіздігінің өсе түсуі, әлеуметтік кеңістіктің «тарылуы» әлеуметтік әрекеттің үлгісін бір ретке салудың қажеттігін көрсетеді. Соңғы тенденцияда – әлеуметтік болмыста кейбір жаңа болмыстың қабаты пайда болды, адамдардың белсенділігі соған қарай көбірек ауыса бастады. Әлеуметтің нақты құрамын заттар (жер қазынасы, энергетикалық күштер), ресурстар емес, қазір көбінесе ақпараттық кеңістік анықтайтынын көрсетеді. Ақпараттық сипаттың өсуі, әлеуметтік болмыс құрылымының өзін өзгертіп, ондағы материалдық емес бөліктердің мәні мен үлесін көбейтеді.

Әлеуметтік болмыс қоғамдық қатынастарға байланысты. Жеке меншіктің мәні – әр адамның қабілетінің ашылуы, оның әлеуметтік жағдайының өзіне байланыстылығын анықтайды. Тәрбиенің мәні – әлеуметтікті іздеу, қандай қоғамның моделі жақсы деген мәселе қояды.

Рухани болмыс. Дербес субъективті және объективтендірілген деп бөлінеді. *Дербес рухани болмыс* – жеке кісілердің өмірлік тіршілігінен, қызметінен бөліп алуға болмайтын рухани болмысы, адамдар өз қарым-қатынасын анықтап, өз ойлары мен сезімдерін бағдарлайды. Оған: адамның тіршілігінде, қимыл-әрекетінде, істеген ісінде санадан пайда болатын нәтиже; ой елегі мен санадан өтпей дағдыға айналып, істеле беретін санасыз әрекеттер жатады. Санасыздықтың негізінде саналы процестің басталуы ақиқат. Сана мен санасыздың бірлігінде шығармашылық шабыттың келуі, ғылыми, философиялық және сезімтал-әлеуметтік қатынас пен процестердің көрініс табуы байқалады.

Рухани болмыстың объективтендірілуі: Әуелі белгілі бір ой, пікір, идея жеке адам санасында пайда болады. Адам тәжірибеге,

білімге және қабілетінің мүмкіндіктеріне сүйене отырып ой-пікіріне, идеясына материалдық сипат береді, яғни тіл арқылы өрнектейді, жоба жасайды, музыканы (ән-күйді) нотаға түсіреді, сурет салады, материалдық бұйым жасайды. Рухани жемісін қоғамдық практикаға қосады.

Тіл – дербестенген және объективтендірілген рухани болмыстың бірлігі. Тіл – қоғамды дамытушы, тарихты жалғастырушы және байланыстырушы, мәдениетті сақтаушы, ақыл-ой тірегі.

Болмыс – жан-жақты терең, ауқымды ұғым, болмыс тек материя ғана емес, сонымен бірге идея, дін. Ол субстанция ұғымымен тығыз байланысты. Субстанция өзіндік мән, бастама. Ол өзінің өмір сүруі үшін өзінен басқа ешнәрсеге мұқтаж болмайды.

Субстанция (лат. негізінде не жатыр деген сөз). *Субстанция–монизм мен дуализм плюрализм болып үшке бөлінеді.* Қандай да пікір сөз, дау болмасын, өмірдің негізінде не жатыр деген сұрақ туындайды.

Монистік (бір негіз, біреу) бастама идеалистік, материалистік болады. Монистік бастама идеалистік, яғни, дүниенің негізінде идея мен сана жатыр (Сократ, Платон, Аристотель Гегель). Монистік бастама материалистік, яғни оның негізінде материя жатыр (Фалес, Гераклит, Спиноза, Фейербах, Маркс, Энгельс, Ленин). Дүниенің негізінде сана мен материя қатар жатыр десек, онда бұл дуализм - Декарт, Кант и Юм.

Плюрализм (лат. pluralis) –көптік. Ол бірлікті жоққа шығарады, бірнеше және көптік пікірдің тәуелсіз, бір-біріне қосылмайтынын қолдайды, болмыстың көп негізі бар деп есептейді.

Неміс философы, экзистенциализм ағымын салушылардың бірі (бірақ, ол өзін экзистенциализмге жатқызбаған) **Хайдеггер Мартин** (1889-1976), «Болмыс пен уақыт» (1927) деген еңбегінде қазіргі замандағы болмыс әлемі – ол бір затсыз, тіпті адам жоғалтқан, шындықтың мистикалық бастамасы дейді. Ол болмысқа қарама-қайшы, алғашқы айтылған ойды бекерге шығара отырып, әртүрлі сипаттама және түсіндірме береді. Ол болмысқа ғылыми анықтама бермеді, тек кейбір маңызды жағын бөліп көрсетіп, экзистенциализмге сәйкес қарады. Хайдеггер: «болмыс зат, онымен біз қатынаста боламыз, бірақ, ол әлдебір тіршілік» –дейді. Тіршілік бар дейміз. «Болмыс ешбір зат емес, соған сәйкес ол ешқандай уақытша емес, сонымен бірге қатысушы ретінде бәрі-бір уақытпен анықталады». Болмыс пен уақыт бір-бірін өзара анықтайды, бірақ, солай болса да, біріншіден, ешбір болмысты уақытша, ал екіншіден, ешбір уақытты

тіршілік ретінде қарауға болмайды. Хайдегер: «болмысты рационалды тануға болмайды» деген пікірге келеді.

Материя деген не? Бұл ұғымды қалай түсінуге болады? Материя (лат, material- зат, нәрсе, материал) Антика заманындағы грек философиясында заттардың түпкі тегі, белгілі бір бастапқы зат деген көзқарас орын алды. Су, от – материя –апейрон, бөлінбейтін субстанция–атомдар деп есептеледі. Жаңа дәуір философиясында, француз материализмнің өкілі Гольбах: «материя» дегеніміз – біздің сезімге әсер ететіннің бәрі» –деді.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында физика ғылымының саласында ашылған жаңалықтар: радиоактивтік құбылыстар, рентген сәулесі, электронның нақты өмір сүруінің дәлелденуі, электромагнит өрісі құбылысының табиғатын табу, арнаулы салыстырмалы теорияның ашылуы ескі көзқарасты түбегейлі бұзды. Бөлінбейді деп келген атом күрделі құрылым болып шықты. Оның өзі де ұсақ бөлшектерге ыдырады, үнемі қозғалыстағы бөлшектердің массасы да тұрақсыз, жылдамдығына байланысты өзгеретіні анықталды. Микробөлшектердің табиғаты екіжақты, олардың әрі заттық, әрі өрістік (толқындық) қасиеттері бар жарықтың бөлшегі – фотонды затқа жатқызуға болмайды. Тыныштықтағы фотонның массасы жоқ, нөлге тең.

Осы жаңалықтарға байланысты ғылымда, оның ішінде физикада, күйзелістік жағдай туды, атомның бөлшектенуі материяның жоғалуы деп саналып стихиялық-материалист ғалымдар идеализмге, дінге бет бұра бастады. В. И. Лениннің «Материализм және эмпириокритицизм» атты еңбегінде: «Материя дегеніміз – адамға оның түйсіктері арқылы мәлім болатын, біздің түйсіктерімізді тәуелсіз түрде бар бола отырып, сол түйсіктеріміз арқылы көшірмесі алынатын суреті түсірілетін, бейнесі жасалатын, объективтік реалдықты белгілеу үшін қолданылатын философиялық категория»¹ – бұл айтылған материяның жаңа философиялық анықтамасы осы дағдарысты тоқтатуда ерекше рөл атқарды. Бұл анықтамада: материя дегеніміз – жеке зат немесе оның бір қасиеттері емес, философиялық категория (тарихи өзгеріп отыратын ғылыми жалпы ұғым) екендігі айтылады. Оның ең негізгі екі қасиеті – объективтік шындық ретінде өмір сүруі және міндетті түрде біздің сезімімізде көрінуі – бары айқындалды. Физикадағы дағдарыс материяның жоғалуынан емес, біздің ескі ұғымдарымыздың жарамсыз болып қалғандығын ғана дәлелдейді деді.

¹ В. И. Ленин. Шығ. толық жинағы .18-т. 138 б.

Бұл анықтама соңғы жылдардағы барлық ғылыми жаңалықтарды қамтиды, сондықтан, ол әлі де ескірудің нышанын білдірмейді.

Материя – объективтік шындық ретінде шексіз, мәңгі. Мәңгілігі жоғалмай бір түрден екіншісіне өтуімен дәлелденсе, шексіздігі элементарлық бөлшектердің күрделі құрылымы мен кеңістікке жайылған ғарыш денелерінің сансыз көптігімен дәлелденеді. Материя құрылымы жағынан да шексіз, екі қиыршық құм да бір-бірінен өзгеше болады. Материяның қазіргі замандағы құрылымы.

Өлі табиғатта: бұл физикалық вакуум (ауасыз кеңістік), элементарлық бөлшектер, өрістер, атомдар, молекулалар, макроскопиялық денелер, ғаламшар, жұлдыздар, галактика, метагалактика немесе тұтас әлем.

Тірі табиғатта: тірі табиғаттың құрылымдық деңгейлері, нуклеиндік қышқылдар, ақуыздар, жасушалар, көпжасушалық ағзалар, популяциялар (биологиялық түрдің деңгейі), биоценоз- (био және гр. koínos –жалпы ценоз). Белгілі бір аймақта (құрғақ жер немесе су қойнауы) өмір сүретін және өзара қалыптасқан қатынасы бар, қоршаған орта жағдайына бейімделген өсімдіктердің жиынтығы. Биосфераның жалпы дәрежесі.

Социумның (қоғам) дәрежесі: қоғамдағы өмірді ұйымдастыруда адам іс-әрекетінің (материалдық өндіріс, рухани өндіріс, ретуші жүйелер: саясат, құқық және мораль, әлеуметтік саладағы ішкі жүйелер ретінде өндіріс және адамның өзін өңдеуі) жүйесі мен ішкі психологиялық жүйесі анық көрінеді. Бұдан басқа, қоғамның құрылымдық дәрежесі және әлеуметтік қауымның табиғи-тарихи тайпа, отбасы, этностар, тұтас адамзаттың пайда болып қалыптасуы.

Қозғалыс материяның ең негізгі қасиеті ретінде – кез келген өзара әсер, өзара байланыс, кез келген өзгеріс. Материя қозғалыстың арқасында өзін білдіреді, көрсетеді, т. б., бір түрден екінші түрге ауысып отырады. Қозғалыссыз материя жоқ, даму жоқ, сондықтан оны материяның өмір сүру формасы дейміз. Дамудың нәтижесінде жансыз-жандыға, жанды-жансыз материяға айналады. Осының бәрінде тыныштық сәті бар. Қозғалыс абсолютті, ал тыныштық оның бір сәттік тепе-теңдігі болады, ол салыстырмалы, себебі оның өзі де бір сапа деңгейіндегі қозғалыс. Материя қозғалысының өмір сүруі мен сапалық көп түрлері болады. Ф. Энгельс материя қозғалысының бес түрін көрсетті.

1. Механикалық қозғалыс дегеніміз – кеңістіктегі қозғалыс, орын ауыстыру.

2. Физикалық қозғалыс – электромагнитизм, гравитация, жылу.

3. Химиялық қозғалыс – атомдар мен молекуланың затқа айналуы, т.б.

4. Биологиялық қозғалыс – тірі организмдердің зат алмасуы.

5. Әлеуметтік – қоғамдық өмірдегі өзгерістер және ақыл-ой.

Қозғалыстың осы түрлерін анықтау, ғылымның соңғы ғасырда ерекше тез қарқынмен дамыуына қарамай, өзінің философиялық маңызын жоғалтпай отыр. Микроәлемдегі қозғалыстар - элементарлық бөлшектер. Метаәлемдегі қозғалыстар – әлемдік механиканың классикалық заңға «бағынбаушылығының» ашылуы.

Қозғалыстың геологиялық түрлері, т. б. нақты ғылымдағы жанаалықтар, жәй және күрделі қозғалыстағы заттар мен құбылыстардың өзара байланысын бұрынғыдан да терең түсінуге мүмкіндікті көбейтіп отыр. Мысалы, әлеуметтік қозғалыс өз құрамында биологиялық, химиялық, физикалық, механикалық қозғалыстарды қамтиды. Олардың заңдылықтарының әсерін қабылдайды, бірақ өзі жаңа заңдылықтар туғызып «төмендегілерді» өзіне бағындырып отырды. Осыны дұрыс түсіну ғана бізді механистичизм, идеализм, және волютаризмнен сақтандырады.

Кеңістік пен уақыт та қозғалыс секілді материяның ішкі ажырамас қасиеттері, өмір сүру формалары болып табылады. *Кеңістік пен уақыт санадан тыс, объективті өмір сүреді.*

Субъективтік идеализм (Беркли, Юм, Кант, Маркс) пен уақыты жеке сананың мазмұнына тәуелді деп қарады. Кант: «Кеңістік пен уақыт санадан тыс объект ретінде өмір сүре алмайды» десе, Э. Мах «Кеңістік пен уақытты ретімен түзілген түйсіктердің жүйесі» – деп есептейді.

Материалистік философияда кеңістік пен уақытты адамдардың ойынан тыс, материяның объективтік түрлері деп қараған. Ғылым мен материализмде материя кеңістікте шексіз, уақыт жағынан мәңгі. Ол ешқашанда пайда болмайды және ешқашанда жоғалып кетпейді, ол әрқашанда болады, бар және бола береді. *Кеңістіктің үш өлшемі бар: ұзындық, ені, биіктік.* Бұл заттық түрлерге ғана емес, процестерге де тән. Уақыт қосылған соң дүниенің өлшемі төртеу болады. Уақыт бір өлшемді, ол заттық емес, өзгеру процесінің сипаты.

Материя қандай түрде және қандай күйде болсын, оның уақыттық қасиеттері бар. Материяның өзгеруі мен даму түрінде білінетін уақыттың айнымайтын белгілі бағыты болады. Ол өткеннен болашаққа қарай жылжиды. Өткенді өзгертуге болмайды және оған қайта оралуға да болмайды.

Қозғалыстың жоғарғы биологиялық және әлеуметтік түрлерінде кеңістік пен уақыттың сипаттары мәнді түрде өзгеше болады. Кеңістік

пен уақыттың әлеуметтік түрлері, адамзаттың қоршаған ортаны өз іс-әрекетінде игеруде, одан ары дамыту барысында қалыптасады да, қоғамдық даму процесінде тарихи тұрғыдан өзгеріп отырады.

XX ғасырдың бас кезінде А. Эйнштейннің салыстырмалық теориялары философиялық болжамды – материя, қозғалыс, кеңістік, уақыттың үзілместей бірлігін – ғылыми түрде дәлелдеді. Осы төрт фактордың бірі өзгерсе, қалған үшеуі де сәйкес өзгеретінін көрсетті. Бұл күнделікті өмірде қалыптасқан, классикалық механика ілімінен дәстүр болып келе жатқан көзқарас: кеңістік – абсолютті өзгермейтін орта, онда қозғалыстағы, өзгерістегі материя өздігімен өмір сүре береді, уақыт та сондай абсолютті, процестердің өзгермейтін жиілік интервалының көрсеткіші - дегенді жоққа шығарады. Олардың өлшемі материалдық жүйелердің өзіндік ерекшеліктеріне, процестерінің желісіне тәуелді өзгеріп отыратыны бүгінгі ғарыштық ғылымдарда, микроәлемде күмән келтірмейтін факт есебінде қаралады.

Философия өз негізінде үш мәселені қамтыды. Олар: *Онтология* (тіршілік, тұрмыстық жағдай), *гносеология* (таным туралы ілім), *логика* (ойлау жүйесі туралы ілім).

Онтология дегеніміз – болмыс туралы ілім. Бұл туралы түрлі пікірлер, ойлар және анықтамалар бар. Болмыс – тарихи қалыптасқан кең мағыналы, терең ауқымды философиялық ұғым. Адамдар арасындағы қатынаста «болмыс» термині үш мағынада қолданылады. Болмыс – кең мағынасында, объективтік шындық. Болмыс - қоғам мен адамдар өміріндегі материалдық және рухани дүниенің қорытындысы. **Болмыс - «тіршілік ету» сөзінің синонимі.** Жай күнделікті әңгімедегі «болу», «өмір сүру» терминдеріне сәйкес келеді.

Философияда «болмыс» терминіне ерекше мән беріліп, ол онтология категориясы болып қалыптасады. Бұл философияның адамның өмір сүруін қамтамасыз ететін нақты шындық туралы бөлімінде айтылады. Адам қоғамда ғана өмір сүрмейді, сонымен бірге индивид ретінде, жеке тіршілік иесі ретінде әрекеттенеді. Оған: тұратын жері немесе тұратын үй-жайы; рухани атмосфера, психологиялық күйі, ерекшелігі; істейтін ісі немесе жұмысы, қызметі, т.б. әсер етеді. Болу – өмір сүру. Адам өмірі бәріне де тәуелді: уақыт пен кеңістікке, материалдық өндіріске, генетикасы мен әлеуметтік ортасына, т. б.

Болудың мазмұны абстрактылық:

1. Психикалық климат;
2. Әлеуметтік материалдық қатынас;
3. Адамдардың санасы, ақыл-ойы, көңіл-күйі, ішкі сезімі – осылар адамдардың өмір сүру ортасын құрайды, бәрі де болмыс.

Антика заманында алғашқы рет «болмыс» деген терминді философ Парменид (Эгей қаласынан) енгізді. Парменидтің пікірінше, болмыс дегеніміз – Шар немесе Сфера секілді шекарасы жоқ, бос кеңістік (болмысты сферамен ұқсастырудың себебі, антикалық замандағы Сфера ұғымы – өте әдемі, мүлтіксіз, геометриялық фигура болып есептелінген). Болмыс субъективтік ақыл-ой емес, әлемдік ақыл-ой - логос ретінде, адамға тікелей әлемнің жасырын сырын ашады, яғни ақиқат болады. Болмыс сезімнің арғы жағындағы құбылыс, ой. Ол бірлік, өзгермейтін абсолют, өзінің негізінде субъект және объектіге бөлінбейді. Бұл мүлтіксіз ортадағы ақиқат-жақсылық, игілік және жарық. Ол пайда болмайтын, жоғалмайтын, қозғалмайтын, жалғыз, уақыты бойынша шексіз болады. Болмысқа ештеңенің қажеті жоқ, сезімдік сападан айырылғандықтан, тек ақыл-оймен игеруге болады. «Болмыс - бар, биболмыс - жоқ» - деді Парменид.

Антикадағы Парменидтің қарсыластары биболмысты жоққа шығарумен келіспеді. Биболмыссыз әлем толық емес, әрі жетілмеген дейді. Демокрит әлем негізі – атом, олай болса, болмыс бар, биболмыс та бар, ол қуыстар, онда атомдар қозғалыста болады. Осы жерде алғашқы ең терең және эврика – материалистік болмыс концепциясы туды.

Платон өзінің көптеген ізбасарлары секілді болмыс пен беиболмыс мәселесін шешуге ұмтылады. Ол бойынша болмыс – бұл идеялар (эйдостар), ал беиболмыс – материя. Болмыс – эйдос: идеалдық санадағы объект, таза мән, ол материалдық заттарға қатысты төрт қызмет атқарады: заттарға себеп, үлгі, түсінік және мақсат болады. Платон біздің кәдімгі түсінігімізге қарамай, неге болмысты идея, ал беиболмысты – материя деп санайды? Материалдық заттардың бүлінуі мен жойылуы мүмкін, ал идеяға (эйдос) еш уақытта зақым келмейді. Материалдық заттар кейде ірі немесе кішкене, жаман немесе жақсы болуы мүмкін, ал идеялар болса керісінше – азаймайды және көбеймейді, жаксармайды да, нашарланбайды, өзінің толық жағдайында өмір сүреді. Идея мәңгі, тұрақты, өзгермейтін бірлікте, т.б. Бұл Парменидтің болмысқа берген сипаттамаларына сәйкес, ол – әлемнің негізі бір абсолют. Ол – абсолют, дүниенің бастамасы.

Болмыс іліміне Аристотельдің қосқан маңызды идеясы: нақты болмысты – форманы, бейне арқылы тануға болады және осылайша ол адамға көрінеді, әрі қалыптасады. Орта ғасырлық философияда шынайы болмыс Құдай деп саналды. Әлем мен Адам Құдайға қарағанда екінші, оның туындысы. Адам Құдайға ұқсас. Сондықтан ол өзіне болмыстың бір бөлігін алады. Қайта өрлеу дәуірінде болмыс ең алдымен материалдық табиғат болмысымен арақатынаста болады. Осы

кезде болмыста табиғат пен Құдай теңестіріледі, осыдан пантеистік көзқарас пайда болады.

Жаңа Заман философиясында болмыс – субстанциямен теңестіріледі. Декарт екі субстанцияны - материалдық және руханиды көрсетті. Олар бір-бірімен тең және тәуелсіз. Бірақ болмыстың өлшемі ойлау деді. Спиноза өзінің пантеистік сипатындағы философиясында Құдай, табиғат, субстанцияны теңестірді. Ол субстанцияны (causa sui) өзіндік себеп ретінде түсіндіреді.

Гегель мен Гераклит секілді ойшылдар өтпелі ауыспалы заттар болмысының диалектикасын ашып берген болатын. Гегель қалыптасу процесін сараптай отырып, оны жоғалатын болмыс немесе болмыстың жоғалуы деп көрсеткен. Ал философиядағы дәстүрлі болмыстың түрлері қалай бөлінеді? Олар қазіргі философия мен ғылымда қалай сипатталады? Болмыс түрлерінен «болмыс» категориясына материалистік, идеалистік, иррационалдық мән берілгені анықталады. Әдетте оларды талдау мақсатында бірнеше түрлерге бөледі, яғни «нақты» өзіндік «қабаттын» ерекше өмір сүруін ескереді.

1. Табиғат болмысы (материалдық құбылыстардың, заттардың процестері).

2. Әлеуметтік болмыс (тұтас қоғамдық болмыс және жеке топтардың, адамның болмысы).

3. Рухани болмыс: 1. субъективтік – жеке адам өмірінен бөліп алуға болмайтын болмысты дербестенген дейміз; 2. объективтік - адамнан тыс өмір сүретін жасанды болмысты объективтендірілген дейміз.

Болмыстың түрлерін тек тану мақсатында, талдауға онтайлы болу үшін жіктейді. Олар тек абстракцияда, теорияда дербес болады, нақты жағдайда бір-бірінен бөлінбейді. Адам болмысы табиғи болмыспен де, рухани болмыспен де өзара қиылысады. XX ғасыр философиясы мен ғылымы дәстүрлі сипаттамаға, негізгі болмыс түрлеріне төмендегідей жаңалықтарды енгізді. Табиғат болмысы. Қазіргі замандағы дүниеге көзқарас үш негізгі табиғат сипаттамасына сүйенеді: жүйелік, әмбебаптық эволюционизм, өзінен-өзі ұйымдасуы.

Табиғат болмысы бүгінгі философиялық ойлауда табиғаттағы жеке заттарды, субстраттарды емес, жүйелердің мәні, элементтерінің өзара әрекеті – тәсілдері талданады, яғни құрылымын зерттейді. Әлемнің «архитектурасын» бастапқы материал емес, жүйелік-құрылымдық ұйымдасуы анықтайды деп санайды. Атап айтқанда, бұл – әлемнің, оның бірлігін және тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Табиғат болмысының қазіргі кездегі маңызды сипаттамасы, оның эволюциялық мүмкіндігінің мойындалуы. Ғылымдағы барлық

белгілі табиғи жүйелер (XIX ғ. тек қана тіршілік иелері деп санаған) өзінің нәтижесінде эволюцияны көрсетеді. Бұл қорытындының бүкіл әлемге, біртұтас дүниеге қатысы бар. Эволюция феномені жергілікті емес, әмбебаптық. Қазіргі кезде ең басты мәселе, өзін-өзі ұйымдастыру құбылысы ретінде қаралады, яғни, спонтанды ретсіз жүйеден аса жоғары ұйымдасқан түрге өтуін зерттейді.

Әлеуметтік болмыс. Соңғы кезде бұл болмыс түрлерінің төмендегідей тенденциясы белгіленді: технологиялау, институционализация, жаһандандыру, виртуализация, ақпараттандыру.

Бірінші тенденция. Әлеуметтік болмыстың құрамында техникалық құралдардың басым болуын, адамдардың табиғи ортаға бейімделуі және өзінің әлеуметтік өмірін реттеудегі рөлінің өсуін анықтайды.

Екінші тенденция. Қоғам өміріндегі ұйымдастыру және тәртіптеу дәрежесі өсуінің айғағы. Субъекті әрекетінің рөлі көптеп әлеуметтік институттарға көшті.

Үшінші тенденция. Тенденциясы әртүрлі аймақтардың тәуелсіздігінің өсе түсуі, әлеуметтік кеңістіктің «тарылуы» әлеуметтік әрекеттің үлгісін бір ретке салудың қажеттігін көрсетеді. Соңғы тенденцияда – әлеуметтік болмыста кейбір жаңа болмыстың қабаты пайда болды, адамдардың белсенділігі соған қарай көбірек ауыса бастады. Әлеуметтің нақты құрамын заттар (жер қазынасы, энергетикалық күштер), ресурстар емес, қазір көбінесе ақпараттық кеңістік анықтайтынын көрсетеді. Ақпараттық сипаттың өсуі әлеуметтік болмыс құрылымының өзін өзгертіп, ондағы материалдық емес бөліктердің мән мен үлесін көбейтеді.

Әлеуметтік болмыс, қоғамдық қатынастарға байланысты. Жеке меншіктің мәні – әр адамның қабілетінің ашылуы, оның әлеуметтік жағдайының өзіне байланыстылығын анықтайды. Тәрбиенің мәні - әлеуметтікті іздеу, қандай қоғамның моделі жақсы деген мәселе қояды.

Рухани болмыс. Дербес субъективті және объективтендірілген деп бөлінеді. **Дербес рухани болмыс** – жеке кісілердің өмірлік тіршілігінен, қызметінен бөліп алуға болмайтын рухани болмысы, адамдар өз қарым-қатынасын анықтап, өз ойлары мен сезімдерін бағдарлайды. Оған: адамның тіршілігінде, кимыл-әрекетінде, істеген ісінде санадан пайда болатын нәтиже; ой елегінен және санадан өтпей дағдыға айналып, істеле беретін санасыз әрекеттер жатады. Санасыздықтың негізінде саналы процестің басталуы ақиқат. Сана мен санасыздың бірлігінде шығармашылық шабыттың келуі, ғылыми, философиялық және сезімтал-әлеуметтік қатынас пен процестердің көрініс табуы байқалады.

Рухани болмыстың объективтендірілуі: Әуелі белгілі бір ой, пікір, идея жеке адам санасында пайда болады. Адам тәжірибеге, білімге және қабілетінің мүмкіндіктеріне сүйене отырып ой-пікіріне, идеясына материалдық сипат береді, яғни тіл арқылы өрнектейді, жоба жасайды, музыканы (ән-күйді) нотаға түсіреді, сурет салады, материалдық бұйым жасайды. Рухани жемісін қоғамдық практикаға қосады.

Тіл – дербестенген және объективтендірілген рухани болмыстың бірлігі. Тіл – қоғамды дамытушы, тарихты жалғастырушы және байланыстырушы, мәдениетті сақтаушы, ақыл - ой тірегі.

Болмыс – жан-жақты терең, ауқымды ұғым, болмыс тек материя ғана емес, сонымен бірге идея, дін. Ол субстанция ұғымымен тығыз байланысты. Субстанция өзіндік мән, бастама, ол өзінің өмір сүруі үшін өзінен басқа ешнәрсеге мұқтаж болмайды.

Субстанция (лат. негізінде не жатыр деген сөз). *Субстанция – монизм мен дуализм плюрализм* болып үшке бөлінеді. Қандай да пікір сөз, дау болмасын, өмірдің негізінде не жатыр деген сұрақ туындайды.

Монистік (бір негіз, біреу) бастама идеалистік, материалистік болады. Монистік бастама идеалистік, яғни дүниенің негізінде идея мен сана жатыр (Сократ, Платон, Аристотель Гегель). Монистік бастама материалистік, яғни оның негізінде материя жатыр (Фалес, Гераклит, Спиноза, Фейербах, Маркс, Энгельс, Ленин).

Дүниенің негізінде сана мен материя қатар жатыр десек, онда бұл дуализм – Декарт, Кант и Юм.

Плюрализм (лат, pluralis) – көптік. Бірлікті жокқа шығарады, бірнеше және көптік пікірдің тәуелсіз, бір-біріне қосылмайтынын қолдайды, болмыстың көп негізі бар деп есептейді.

Неміс философы, экзистенциализм ағымын салушылардың бірі (бірақ, ол өзін экзистенциализмге жатқызбаған) **Хайдеггер Мартин** (1889-1976). «Болмыс пен уақыт» (1927) деген еңбегінде қазіргі замандағы болмыс әлемі – ол бір затсыз, тіпті адам жоғалтқан, шындықтың мистикалық бастамасы дейді. Ал болмысқа қарама-қайшы, алғашқы айтылған ойды бекерге шығара отырып, әртүрлі сипаттама және түсіндірме береді. Ол болмысқа ғылыми анықтама бермеді, тек кейбір маңызды жағын бөліп көрсетіп, экзистенциализмге сәйкес қарады. Хайдеггер: «Болмыс зат, онымен біз қатынаста боламыз, бірақ, ол әлдебір тіршілік» – дейді. Тіршілік бар дейміз. «Болмыс ешбір зат емес, соған сәйкес ол ешқандай уақытша емес,

сонымен бірге қатысушы ретінде бәрі-бір уақытпен анықталады»¹. Болмыс пен уақыт бір-бірін өзара анықтайды, бірақ солай болса да, біріншіден, ешбір болмысты уақытша, ал екіншіден, ешбір уақытты тіршілік ретінде қарауға болмайды. Хайдеггер болмысты рационалды тануға болмайды деген пікірге келеді.

Материя деген не? Бұл ұғымды қалай түсінуге болады? Материя (лат. material – зат, нәрсе, материал) – антика замандағы грек философиясында заттардың түпкі тегі, белгілі бір бастапқы зат деген көзқараста орын алды. Су, от – материя – апейрон, бөлінбейтін субстанция – атомдар деп есептеледі. Жаңа дәуір философиясында, француз материализмнің өкілі Гольбах: «материя» дегеніміз – біздің сезімге әсер ететіннің бәрі» - деді.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында физика ғылымының саласында ашылған жаңалықтар: радиоактивтік құбылыстар, рентген сәулесі, электронның нақты өмір сүруінің дәлелденуі, электромагнит өрісі құбылысының табиғатын табу, арнаулы салыстырмалы теорияның ашылуы ескі көзқарасты түбегейлі бұзды. Бөлінбейді деп келген атом күрделі құрылым болып шықты. Оның өзі де ұсақ бөлшектерге ыдырады, үнемі қозғалыстағы бөлшектердің массасы да тұрақсыз, жылдамдыққа байланысты өзгередіні анықталды. Микробөлшектердің табиғаты екіжақты, олардың әрі заттық, әрі өрістік (толқындық) қасиеттері бар жарықтың бөлшегі – фотонды затқа жатқызуға болмайды. Тыныштықтағы фотонның массасы жоқ, нөлге тең.

Осы жаңалықтарға байланысты ғылымда, оның ішінде физикада, күйзелістік жағдай туды, атомның бөлшектенуі материяның жоғалуы деп саналып, стихиялық-материалист ғалымдар идеализмге, дінге бет бұра бастады. В. И. Лениннің «Материализм және эмпириокритицизм» атты еңбегінде: «Материя дегеніміз – адамға оның түйсіктері арқылы мәлім болатын, біздің түйсіктерімізде тәуелсіз түрде бар бола отырып, сол түйсіктеріміз арқылы көшірмесі алынатын сүреті түсірілетін, бейнесі жасалатын, объективтік реалдықты белгілеу үшін қолданылатын философиялық категория». Бұл айтылған материяның жаңа философиялық анықтамасы осы дағдарысты тоқтатуа ерекше рөл атқарды. Бұл анықтамада: материя дегеніміз – жеке зат немесе оның бір қасиеттері емес, философиялық категория (тарихи өзгеріп отыратын ғылыми жалпы ұғым) екендігі айтылады, оның ең негізгі екі қасиеті – объективтік шындық ретінде өмір сүруі және міндетті түрде біздің сезімімізде көрінуі – бары айқындалды.

¹ Хайдеггер М. Время и бытие. – М. Республика, 1993. С. 392

Физикадағы дағдарыс материяның жоғалуынан емес, біздің ескі ұғымдарымыздың жарамсыз болып қалғандығын ғана дәлелдейді деді. Бұл анықтама соңғы жылдардағы барлық ғылыми жаңалықтарды қамти алатыны сондықтан, ол әлі де ескірудің нышанын білдірмейді.

Материя – объективтік шындық ретінде шексіз, мәңгі. Мәңгілігі жоғалмай бір түрден екіншісіне өтуімен дәлелденсе, шексіздігі элементарлық бөлшектердің күрделі құрылымы мен кеңістікке жойылған ғарыш денелерінің сансыз көптігімен дәлелденеді. Материя құрылымы жағынан да шексіз, екі қиыршық құмда бір-бірінен өзгеше болады. Материяның қазіргі замандағы құрылымы.

Өлі табиғатта: бұл физикалық вакуум (ауасыз кеңістік), элементарлық бөлшектер, өрістер, атомдар, молекулалар, макроскопиялық денелер, ғаламшар, жұлдыздар, галактикалар, метагалактика немесе тұтас әлем.

Тірі табиғатта: тірі табиғаттың құрылымдық деңгейлері, нуклеиндық қышқылдар, ақуыздар, жасушалар, көпжасушалық ағзалар, популяциялар (биологиялық түрдің деңгейі), биоценоз – (био және гр. *koinos* –жалпы ценоз). Белгілі бір аймақта (құрғақ жер немесе су қойнауы) өмір сүретін және өзара қалыптасқан қатынасы бар, қоршаған орта жағдайына бейімделген өсімдіктердің жиынтығы. Биосфераның жалпы дәрежесі.

Социумның (қоғам) дәрежесі: қоғамдағы өмірді ұйымдастыруда адам іс-әрекетінің (материалдық өндіріс, рухани өндіріс, ретуші жүйелер: саясат, құқық пен мораль, әлеуметтік саладағы ішкі жүйелер ретінде өндіріс және адамның өзін өңдеуі) жүйесі және ішкі жүйесі анық көрінеді. Бұдан басқа, қоғамның құрылымдық дәрежесі және әлеуметтік қауымның табиғи-тарихи тайпа, отбасы, этностар, тұтас адамзаттың пайда болып қалыптасуы.

Қозғалыс – материяның ең негізгі қасиеті ретінде кез келген өзара әсер, өзара байланыс, кез келген өзгеріс. Материя қозғалыстың арқасында өзін білдіреді, көрсетеді, т. б. бір түрден екінші түрге ауысып отырады. Қозғалыссыз материя жоқ, даму жоқ, сондықтан оны материяның өмір сүру формасы дейміз. Дамудың нәтижесінде жансыз жандыға, жанды-жансыз материяға айналады. Осының бәрінде тыныштық сәті бар. Қозғалыс абсолютті, ал тыныштық – оның бір сәттік тепе-теңдігі болады. Ол салыстырмалы, себебі оның өзі де бір сапа деңгейіндегі қозғалыс. Материя қозғалысының өмір сүруі мен сапалық көп түрлері болады. **Ф. Энгельс материя қозғалысының бес түрін көрсетті.**

1. Механикалық қозғалыс дегеніміз – кеңістіктегі қозғалыс, орын ауыстыру.

2. Физикалық қозғалыс – электромагнитизм, гравитация, жылу.

3. Химиялық қозғалыс – атомдар мен молекуланың затқа айналуы, т.б.

4. Биологиялық қозғалыс - тірі организмдердің зат алмасуы.

5. Әлеуметтік – қоғамдық өмірдегі өзгерістер және ақыл-ой.

Қозғалыстың осы түрлерін анықтау – ғылымның соңғы ғасырда ерекше тез дамуына карамай, өзінің философиялық маңызын жоғалтпай отыр. Микроәлемдегі қозғалыстар – элементарлық бөлшектер. Метаәлемдегі қозғалыстар – әлемдік механиканың классикалық заңға «бағынбаушылығының» ашылуы.

Қозғалыстың геологиялық түрлері, т. б. нақты ғылымдағы жаңалықтар, жәй және күрделі қозғалыстағы заттар мен құбылыстардың өзара байланысын бұрынғыдан да терең түсінуге мүмкіндікті көбейтіп отыр. Мысалы, әлеуметтік қозғалыс өз құрамында биологиялық, химиялық, физикалық, механикалық қозғалыстарды қамтиды. Олардың заңдылықтарының әсерін қабылдайды, бірақ өзі жаңа заңдылықтар туғызып «төмендегілерді» өзіне бағындырып отырды. Осыны дұрыс түсіну ғана бізді механицизмнен, идеализмнен, волютаризмнен, т. б. сақтандырады.

Кеңістік пен уақыт та қозғалыс секілді материяның ішкі ажырамас қасиеттері, өмір сүру формалары болып табылады. **Кеңістік пен уақыт санадан тыс, объективті өмір сүреді.**

Субъективтік идеализм (Беркли, Юм, Кант, Макс) кеңістік пен уақытты жеке сананың мазмұнына тәуелді деп қарады. Кант: «Кеңістік пен уақыт санадан тыс объекті ретінде өмір сүре алмайды» десе, Э. Мах «кеңістік пен уақыты ретімен түзілген түйсіктердің жүйесі» – деп есептейді.

Материалистік философияда кеңістік пен уақытты адамдардың ойынан тыс, материяның объективтік түрлері деп қараған. Ғылым мен материализмде материя кеңістікте шексіз, уақыт жағынан мәңгі. Ол ешқашанда пайда болмайды және ешуақытта жоғалып кетпейді, ол әрқашанда болады, бар және бола береді. **Кеңістіктің үш өлшемі бар: ұзындық, ені, биіктік.**

Бұл заттық түрлерге ғана емес, процестерге де тән. Уақыт қосылған соң дүниенің өлшемі төртеу болады. Уақыт бір өлшемді, ол заттық емес, өзгеру процесінің сипаты.

Материя қандай түрде және қандай күйде болсын, оның уақыттық қасиеттері бар. Материяның өзгеруі мен даму түрінде білінетін уақыттың айнымайтын белігілі бағыты болады. Ол өткеннен болашаққа қарай жылжиды. Өткенді өзгертуге болмайды және оған қайта оралуға да болмайды. Қозғалыстың жоғарғы биологиялық және әлеуметтік түрлерінде кеңістік пен уақыттың сипаттары мәнді түрде

өзгеше болады. Кеңістік пен уақыттың әлеуметтік түрлері, адамзаттың қоршаған ортаны өз іс-әрекетінде игеруде, одан ары дамыту барысында қалыптасады да, қоғамдық даму процесінде тарихи тұрғыдан өзгеріп отырады.

XX ғасырдың бас кезінде А. Эйнштейннің салыстырмалық теориялары философиялық болжамды – материя, қозғалыс, кеңістік, уақыттың үзілместей бірлігін – ғылыми түрде дәлелдеді. Осы төрт фактордың бірі өзгерсе, қалған үшеуі де соған сәйкес өзгеретінін көрсетті. Бұл күнделікті өмірде қалыптасқан, классикалық механика ілімінен дәстүр болып келе жатқан көзқарас: «кеңістік – абсолютті өзгермейтін орта, онда қозғалыстағы, өзгерістегі материя өздігімен өмір сүре береді, уақыт та сондай, абсолютті, процестердің өзгермейтін жиілік интервалының көрсеткіші» – дегенді жоққа шығарады. Олардың өлшемі материалдық жүйелердің өзіндік ерекшеліктеріне, процестерінің желісіне тәуелді өзгеріп отыратыны – бүгінгі ғарыштық ғылымдарда, микроәлемде күмән келтірмейтін факт есебінде қаралады.

Семинар сабағының жоспары

1. Болмыс, субстанция дүние бірлігі ұғымдары. Қазіргі заман философиясындағы онтология мәселесі (М. Хайдеггер).
2. Материя категориясы, оның тарихи жетілуі.
3. Қазіргі заманғы жаратылыстану ғылымдарындағы материяның құрылымы мен қасиеті туралы түсінік.
4. Қозғалыс, кеңістік, уақыт олардың материямен бірлігі.

Әдістемелік ұсыныстар

Дүниені философиялық тұрғыдан түсіну. Болмыс категориясы, оның мән-мағынасы, ерекшелік сипаты. Болмыстың негізгі формалары және олардың диалектикасы. Дуализм мен монизм. Субстанция түсінігінің методологиялық маңызы.

Материя түсінігінің ғылыми-философиялық тұрғыдан қалыптасуы. Материя категориясының табиғат пен қоғамды танып-білудегі рөлі. Осы заманғы ғылым – материяның күрделі әрі жүйелі құрылымы. Дүниенің көп түрлілігі мен бірлігі туралы идеялар. Қозғалыс түсінігі, оның негізгі сипаттамалары. Қозғалыстың формалары және оларды жіктеудің осы заманғы мәселелері.

Кеңістік пен уақыт – материяның объективті өмір сүру формалары. Кеңістік пен уақыттың қозғалыстағы материяның

байланысы туралы философиялық түсініктерді дамытудағы салыстырмалылық теориясының маңызы. Биологиялық және әлеуметтік кеңістік пен уақыттың өзіндік ерекшеліктері.

Бақылау сұрақтары

1. Материяның негізгі атрибуттарын атаңыз?
2. Дүниенің материалдылығын сіз қалай түсінесіз?
3. Материя, қозғалыс, кеңістік бір-біріне өзара байланысты ма, болса қалай?
4. Материя категориясы және оның фундаментальдық маңызы неде?
5. Болмыстың негізгі формаларын көрсетіңіз.
6. Субстанция, дүние бірлігі мәселелері. Дуализм мен монизм түсініктерінің мәні неде?
7. Қозғалыстың негізгі формалары, олардың қатынасы мен байланысын көрсет.
8. Кеңістік, уақыт, қозғалыстың материямен бірлігі неде?
9. Дүниенің философиялық түсінігі: болмыс, материя бастапқы категориялар?

Баяндамалар мен рефераттар тақырыбы

1. Болмыстың философиялық тұжырымдамасы (Антикалық философия, орта ғасыр, Жаңа заман).
2. Қазіргі замандағы жаратылыстану ғылымындағы материяның құрылысы мен қасиеті және оның философия дамуындағы маңызы.
3. Қазіргі заманғы ғылыми материяның негізгі түрлері мен типтері туралы.
4. Болмыс пен биболмыстың философиялық категориялары.
5. Хайдеггер философиясындағы болмыс пен уақыт мәселесі.
6. Болмыстың дәстүрлік түрлері және олардың қазіргі заман философиясы мен ғылымында сипатталуы.

Философиялық мәтіндерімен жұмыс істеу

1. Антология мировой философии. В 4-х т. М.: 1969-1972.
2. Боззии. Утешение философией и другие трактаты. М.: 1990. С. 164.
3. Гадамер Х-Т. Истина и метод. М.: 1988, с. 343, 348.

4. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия фил. Наук. М.: 1974, т.1, с. 175.
5. Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 18, с. 131. 151.
6. Мир философии. Хрестоматия в 2-х частях. М.: 1991.
7. Платон Соч. В 3-х томах. Т 2, М.. 1970, с. 309.
8. Хайдеггер М. Время и бытие. М.: 1993.

Әдебиеттер тізімі

1. Алтаев Ж., Касабек А. Мұхамбетәлі Қ. Философия тарихы. Алматы, 2000.
2. Әбішев Қ., Әбжанов Т. Философия тарихындағы таным теориясы және метод проблемасы. Алматы, 1990.
3. Гайденко П. П. Прорыв к трансцендентному. М.: 1977. С. 468-480.
4. Делез Ж.: Ницше С. П. б, 1997.
5. Диалектическая логика. Т.2, гл. 1. Алматы, 1987.
6. Доброхотов А.Л. Категория бытия в классической западно-европейской философии. М.: 1986.
7. Есім Ғ. Сана болмысы (саясат пен мәдениет туралы ойлар). 3 - кітап. Алматы, 1997.
8. Категории мышления и индивидуальное развитие. Алматы, 1991.
9. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Е. Философия. Алматы, 2003.
10. Ленин В. И. Материализм и эмпириокритицизм ПСС, т. 18 с. 138 б.
11. Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік. Т. Х. Ғабитов, А. Т. Құлсариева. Алматы : Паритет 2004.
12. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Ойлау тарихының белестері. Алматы, 1994.
13. Философиялық сөздік. Алматы, 1996.
14. Философия: Электрондық оқулық. Құр. Т.Х.Ғабитов. Алматы: Юрлит, 2004.
15. Философия. Құр. Т. Х. Ғабитов. Алматы: Паритет, 2005.
16. Фрагменты ранних греческих философов. М.: 1989, с. 179-190.
17. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. М.: 1989.
18. Юнг К. Архетип и символ. М., 1991

2. 2. ДАМУ. ДИАЛЕКТИКА ІЛІМІ

Диалектика – сөзі ертедегі гректің екі – дия (екеу), лог (ұғым, мағына) сөзінен тұрады. Диалог екеудің әңгімесі. Диалектиканың пайда болуы пікірталастық іс-әрекетке байланысты болды. Себебі, ертедегі гректің ақылды, шешен кісілері сенатта, сотта сөз сөйлеп жұртты өз пікіріне қарататын, диалог арқылы өз мақсатына жететін, өзіне жақтастар таба алатын. Шындықты табудың көзі - айтыс, қарама-қарсылық пікір және сөз таластыру арқылы ақиқатқа жету. Диалектика белгілі бір процесс, ақыл-оймен дүние мәңгі қозғалыста, қимылда деп түсіндіру әдісі.

Гераклит (грецияда, б.з.б. V ғ.), дүние мәңгілік қозғалыста, қозғалмайтын нәрсе жоқ деді. Болмыс пен болмау - өзара байланыста, біріне-бірі тәуелді және біріне-бірі өтіп отырады. Бұның диалектикалық ойдың тарихына қосылған зор үлес екендігінде дау жоқ. Кратил ұдайы өзгеріп отыратын, қозғаушы күштің үзілмейтінін көрсетсе, Зенон, оның қарсы жағын, үзілетінін атап көрсетеді. Мұны Гегель: тезис – антитезис – синтез дейді.

Қайта өрлеу дәуірінде қарама-қарсылықтардың үйлесімділігі туралы диалектикалық идеяларды Николай Кузанский мен Джордано Бруно ұсынды. Жаңа дәуірде метафизиканың үстемдігіне қарамастан, Декарт өз космогониясында, Спиноза өзіне-өзі себеп болатын субстанция ілімінде диалектикалық ой үлгілерін жасады. Декарт: «Құдай дүниені жарата отырып, оған импульс немесе түркі болады, яғни сағат жөндеуші, сағаттың механизмін бұрай отырып, қозғалысты хабарлайды. Бұл пікір қоғамдық құбылыстарды талдауға қолданылмайды»¹, – деген.

XVIII ғасырда француз ағартушылары Вольтер мен Руссо тарихтың даму идеясын ұсынды. Қоғамды дамытушы рухани күш немесе рухани фактор – мораль, дін және идеялар болады деп есептеді. XIX ғ. Маркс пен Энгельс: «Идеяны тудыратын данышпандар, қозғаушы күш – халық», – деп түсіндірді.

Диалектикалық әдіске қарама-қарсы метафизикалық ойлау әдісі бар. Бұл әдісті **софистика** (софизм) мен эклектика ағымдары қолданды. Софизм бір нәрсені дәлелдеп, пікір айтуға логика қағидасын бұзатын теріс тәсілдер қолданады және бұл дәлелі дұрыс секілді болып көрінетін әртүрлі айла-шараны пайдаланды. Әрине, бұл кезде объектінің ішкі болмысын, табиғатын шынайы ашпай,

¹ Декарт Р. Рассуждение о методе. Соч. В 2 Т Т1. – М., 1989 – С.260.

сынаржактылыққа ұрынады. Ал, **эклeктика** (гр. Eklego- таңдаймын) - әртүрлі бағыттар немесе шындықтардың негізгі шешуші жағын айқындап алмай, түрліше қарау жолдарын принципсіз, қалай болса солай біріктіре салу.

Софистика мен эклектика метафизиканың ерекше бір түрлері болып табылады. Өйткені, екеуіне тән нәрсе: сынаржактылық, құбылыстардың арасындағы нақты байланыстарды елемеушілік, негізгіні ажырата білмеушілік. Оларға төменгілер де жақын.

Релятивизм (лат. Relativus – қатынастылық) танымның дайын жауаптарын интерпретациялау (түсіндіру, талдап беру). Релятивизм адам танымының шарттылығы мен субъектілігі туралы ілім. Релятивизм білімінің салыстырмалылығын мойындап, танымның объективтілігін жоққа шығарады, біздің білімімізде объективті дүние бейнеленбейді деп есептейді.

Догматизм –ойлаудағы икемсіздікке сүйеніп, қабылданған қағиданы дәлелсіз, абсолюттік ақиқат деп санайды. Теориялық және саяси мәселелерді зерттеп, шешуде, нақтылы жағдайларды ескермейтін абстрактілік әдіс.

Диалектика – ойлаудың ең икемдісі, дүниені жан-жақты зерттеудің, яғни әртүрлі байланыстардың әрқайсысын ашып, қарама-қарсы күштердің даму барысындағы өзгерістер мен процестердің негізін табу. *Диалектика – ойлаудың объективтілігі, софистика – ойлаудың субъективтілігі.*

Диалектика ұғымы үнемі тарихи дамуда болып, мазмұны тереңдей береді. Сондықтан *оның тарихи формаларын* ажырата білу керек: **стихиялық немесе қарапайым диалектика** – дүниенің сезімде берілетін сырт бөлгінің мәңгі өзгерісіне сүйенеді; **идеалистік диалектика** – ақыл-ойдың жалпы ұғымдарының бір-біріне ауысып отыратынына негізделген; идеалистік-тарихи диалектика – ұрпақтар санасындағы қайшылықтардың болуына жүгінеді; **материалистік диалектика** – қайшылық пен даму санада ғана емес, дүниенің өзінде де барын дәлелдейді. Осыны нақтылау үшін объективтік диалектика (санадан тыс дүниенің дамуы) және субъективтік диалектика (сана-сезімнің дамуы) деп бөлеміз. Жалпылай келгенде, диалектика бүкіл болмыстың (материя мен сананың) дамуы туралы ілім. Сондықтан оны табиғаттың, қоғамның, адам санасының жалпы заңдылықтарын ашатын ілім деп санаймыз.

Жүйелік принцип және осымен байланысты жүйелік әдіс – қазіргі заманда, өзіне көптеген диалектика теориясының идеяларын енгізіп, ғылым мен практикадағы өте маңызды әдістемелік бағыт болды. Әрбір жүйелік зерттеудің негізі – зерттеу жүйесінің тұтастығы,

туралы түсінік, жүйелік принцип. Жүйелік зерттеуде объектінің сыртқы ортамен арақатынасы мен өзінің ішкі құрылымын жіктеуі арқылы элементтерін, қасиетін, қызметін, олардың тұтастықтағы орнын бөлуде көп қолданылады. Жүйе тұтастығы байланыс түсінігі арқылы түсіндіріледі. Заттар арасындағы байланыс түрлі сипатта болады: бір-бірімен тікелей байланысты, бірқатар жанама буындар арқылы байланысы, әрдайым өзара тәуелдік, өзара әрекеттестік түрінде көрінеді.

Дүние бірқалыпты емес, сан қилы. Заттар қалай орналасса да, дүниеде барлық заттар бір-бірімен байланысты. Оның түрлері: күрделі – жай, тұрақты – кездейсоқ, уақытша – қайталанған, негізгі (мәнді, маңызды, елеулі) – ішкі – қосалқы, сыртқы, қажетті – қажетсіз. Дүниедегі шексіз байланыстардың ішінде, нақты әлемде философиялық тұрғыда тануда, жалпылық әмбебаптық байланыстар қарастырылады, олар мынадай тарихи типке бөлінеді: жекелік-жалпылық, көптік-бірлік, ұқасастық-ерекшілік, сапа-сан, жай-күрделі, бөлік-бүтін, шекті-шексіз, тұр-мазмұн, т.б. осындай байланыс түрлері болмыстың құрылымдық категориялары тобына кіреді.

Танымның тарихында басқа да категориялар қатары – әмбебаптық детерминациялық байланыстарды білдіреді: құбылыс-мән, себеп-салдар, қажеттілік - кездейсоқтық, мүмкіндік- шындық.

Әмбебаптық байланыстың алғашқы талдау тәсілін шартты түрде «горизонтальдық», екіншісі – «вертикальдық» деп атайды.

Детерминизм (лат *determinio* – анықтау) – табиғат пен қоғамда кездесетін оқиғаны, құбылыстарды және адамның еркі мен мінезінің өзара байланысының себептерін, себептілігінің заңдылығын зерттейтін ілім.

Философиялық танымда детерминизм принципінің орны бөлек. Дүниені материалистік түсіну және ғылыми таным негізінде себептілікті мойындау мен құбылыстардың заңдылығын іздеу жатыр. Детерминизмдегі себептілікті түсінбеу, адамды басқа жағдайлар «ғажап» құбылыстарды мойындауға алып келеді. Қазіргі кезде детерминизм ұғымы, ұзақ тарихи даму арқылы себептілік – салдар және заңдылық принципі болып қалыптасады. Себептілік (каузальдық – лат *caus* – себеп деген сөз) құбылыстардың жалпылама заңды байланысының түрі.

Себеп – құбылыстың тууы, оның күйінің өзгеруіне, жойылуына жағдай туғызады. Себептің нәтижесі – салдар. Басқа оқиғаның алдында болатын, оның пайда болуына мүмкіндік жасайтын, бірақ тудырмайтын және анықтап бере алмайтын оқиға – сылтау саналады, ол сыртқы болмашы байланыс. Себеп пен салдардың әрекеті,

айналысындағы құбылыстарға әсер етеді. Бұл құбылыстардың жиынтығын – жағдайлар деп атайды. Жағдайлар тиісті оқиғаның болуы үшін қажет.

Дүниені ғылыми тану ұғымдар арқылы іске асады, олардың күнделікті сөздер мен терминдерден айырмашылығы, жалпылығы (көп зат, құбылысқа ортақ қасиеттерді, сапаны, т.б. белгіленуі) мен бір мәнділігінде. Философия өте жалпы байланыстарды, заңдылықтарды қарастыратындықтан, өте жалпы ұғымдарды қолданады. Оларды – категориялар деп атайды. Диалектика категориялары дүниенің дамуын көрсете білуі үшін, дамудың көзі қарама-қайшылық екенін ескертіп, әрқашан қосалқы қарама-қайшы ұғымдар ретінде беріледі. Мұндағы негізгі мақсат: қарама-қайшы ойлар, зат, құбылыстар бір-біріне өтіп отыратынын көрсету, дүниенің шынайы үзіліссіз байланысын үзілістен тұратын логикалық ойлауда бейнелей білу. Осы себепті категориялардың байланысын, заңдылықтар деп қарастыру орынды. Диалектика заңдары да қос категориялар арқылы жасалады, бірақ категорияларға қарағанда тұрақты, қайталана беретін, негізгі қасиеттердің байланысын білдіреді.

Қарама-қарсылықтың бірлігі мен күрес Заңы. Бұл заң дамудың түп негізі – құбылыстар мен процестердің қайшылығында, оларға тән ішкі қарама-қарсылықта, әсіресе олардың күресінде болатынын көрсетіп, дамудың өзіндік себебін ашып береді. Қарама-қарсылықтың бірлігі мен күресі – қозғалыстың және барлық болмыстың дамуының бастауы, көзі. Гегель қайшылықтар туралы ілімді диалектика тұрғысынан талдап жасады, бірақ ол идеализмге толы. Тек, марксизмде ғана Гегель философиясының шектелгені жойылып, диалектика ғылыми ілімге айналды. Қарама-қарсылықтардың бірлігі мен күрес заңының мазмұнын түсіндіру үшін, ең алдымен оның жақтары мен элементтерін анықтап алу керек.

1. *Сәйкестік* (үйлестік) әрбір объектінің өз-өзіне (элементтерінің бір-біріне) немесе басқа заттармен теңдігі, сәйкес келуі.

2. *Айырмашылық* – бұл заттардың элементтерінің арақатынасы тепе-теңдіктен кетіп, бірдей болмайтындығын көрсететін ұғым.

3. *Қайшылық* – қарама-қарсы элементтердің, заттардың, құбылыстардың бір-біріне шартты қарсылығын көрсетеді, олардың бір-біріне алшақтау қатынастарының өскенін білдіреді.

Қайшылықтардың түрлері:

- Мәнге қатынасы: а) мәнді; ә) мәнсіз;
- Жүйедегі орны: а) ішкі; ә) сыртқы;
- Қоғамдағы түрі арқылы а) антагонистік ә) антагонистік емес;

- Дамудағы рөлі арқылы: а) негізделген; ә) негізсіз.

4. *Қарама-қарсылық* – ол табиғаттағы, қоғамдағы, адам санасындағы бірін-бірі жокқа шығаруы, зат сапасының жойылуы, бір – бірінсіз өмір сүре алмайтын заттар, элементтер, құбылыстар, тенденциялар арасынағы катынастардың күрес дәрежесіне көтерілуі.

Бірлік – осы алуан түрлі байланыстардың жиынтығы. Қарама-қарсылықтың бірлігі мен күрес заңының мәні таным үшін өте зор. Адам ұғымдарында қозғалыс пен өзгерістің көзі мен бастауын бір күйден екінші күйге өтуді қайлай көрсету – философия мен ғылымның даму барысында адамзаттың озат ақыл-ойын толғандырған, әрі толғандырып отырған мәселелердің бірі. Сан мен сапа өзгерістерінің бір-біріне өту заңы, заттар мен құбылыстардың бір-бірімен бірлікте өмір сүретін белгілі бір сапалық және сандық сипаттамалары болатынын анықтайды.

Сапа – объектіні анықтаушы. Заттар жаратылысының айырмашылығын, ұқсастығын, ерекшелігін, өз-өзімен теле-тендігін және тұтастығын білдіретін маңызды белгілерінің жиынтығын және сапада, заттың барлық аса маңызды қасиеттерінің ажырамас байланысы жүзеге асады.

Қасиет – бір заттың басқа заттармен өзара әсерінен пайда болатын сапаның көрінісі, затты қандай да болсын бір жағынан сипаттайды.

Сан – белгілі бір сапаның шамасын, даму қарқыны мен дәрежесін білдіретін белгі. Заттың сандық және сапалық жақтарының бірлігі – өлшем деп аталады. *Өлшем* – қасиеттер мәндерінің белгілі бір сандық аралығы, ал белгілі сапа – осы аралықтың шеңберінде ғана болады. Сан өзгерістерін онан әрі сапалы өзгеріске бетбұрысын – *өлшемнің шекаралары* деп атайды. Сапа мен өлшем болмыстың жалпы, объективті сипаттамасы.

Сапалы өзгерістің қай-қайсысы болсын секірмелі түрде, секіріс түрінде болады. *Секіріс* – сапалық өзгеріс, құбылыстың немесе оның жағының бір сападан екінші сапаға көшуі. Секірістер өзінің сипаты, ұзақтығы, мәнділігі жағынан алуан түрлі болып келеді.

Біріншіден, қазіргі өлшемнің жоғалуы, екіншіден, жаңа өлшемнің пайда болуы.

Секірісті қоғамдық өмірге бейімдеп айтқанда, революция деген ұғым пайдаланылады. Бірақ, қоғам өміріндегі секірістің бәрін бірдей революция деуге болмайды, тек қоғамдық жаңа құрылысқа көше алатын секірістер ғана әлеуметтік революциялар болып табылады. Бірте-бірте болатын сан өзгерістерін философиялық әдебиетте көбінесе эволюция деп атайды. Эволюция (сандық-сапалық секіріс) –

даму ұғымына сай келеді. Жаңа сапа тек даму қарқынындағы өзгерістерді ғана емес, сонымен қатар құбылыстың жаңа сандық жақтарын да туғызады.

Терістеуді-терістеу заңының мәнін түсіну үшін негізгі категорияны анықтап, байланысын зерттеу керек. Бұл заңының негізгі категориясы – терістеу. Терістеу мәселесі:

1. Жаңа – ескінің орнын басады, дамудың бір кезеңі екінші кезеңімен терістеледі, ауысады.

2. Терістеу – бөтен сырттан әкелінген емес, ол дамып келе жатқан процестің қандайына болсын іштей тән нәрсе. Теріске шығаруды – даму процесіне іштей тән нәрсе деп түсіну, материалистік диалектиканы метафизикадан айырады.

3. Дамудың алдыңғы кезеңдерінде болған прогресшіл элементтерді сақтап қалу – сабақтастықты, жаңаның ескімен байланысын көрсетеді. Теріске шығаруды байланыс кезі деп, ескінің жойылып, сонымен бірге жаңаның орнығуы деп қарайды.

4. Ішкі факторлардың шешуші рөлі мен сыртқы жағдайлардың маңызы, ескінің жаңамен ауысуы, дамудың негізгі заңы болып табылады.

5. Бұл ауысу таза түрде болмайтындықтан, жаңаның бойында ескінің дұрыс нәрсесінің бәрі бірдей сақтала бермейді. Сондықтан екінші терістеу қажет, сонда зат дамуындағы екі алғашқы кезеңдерінің барлық табыстары, үшіншіде жинақталады. Ал оны синтез, жетілген деп санап, Гегель даму кестесін «тезис-антитезис-синтез» деп белгілеген. Оған ол спиральдік суреттемені де қосқан. Сонымен, материалистік диалектикада даму дегеніміз – жай қозғалыс емес және ескіні қайталап отыратын шеңбер тәрізді айналмалы қозғалыс та емес, ол мұнда ілгерілемелі қозғалыс пен салыстырмалы қайталанудың диалектикалық бірлігі. Әрі ілгермелі қозғалыс – негізгі шешуші қозғалыс болады. Осындай тенденцияларды ұштастыратын даму, спираль бойынша жүретін даму секілді. Спираль бойынша даму, өмір шындығының барлық салаларында болып отырады.

6. Терістеуді-терістеу заңының ерекшелігі – оның кері қайтпайтындығы, яғни мұндай дамуда жалпы тенденция ретінде жоғарғы формадан төменгіге, күрделіден – қарапайымға қарай кері қозғалудың болуы мүмкін емес.

Диалектиканың бұл заңы осыған дейінгі өзімізге таныс негізгі екі заңды өзіне қоса отырып, дамудың тұтастығын мен жалпы нақтылығын анықтайды.

Семинар сабағының жоспары

1. Даму ұғымы. Даму концепциясы.
2. Диалектика – даму және жалпы байланыс туралы ілім.
3. Диалектиканың негізгі категориялары. Олардың универсалдық, құрылымдық және себептілік байланыстарды бейнелеуі.
4. Диалектиканың негізгі заңдары.

Әдістемелік ұсыныстар

Диалектика – универсалды (әмбебап) байланыстар, өзгерістер және даму туралы ілім. Идеалистік және материалистік диалектика: Гегель мен Маркс. Обьективті және субъективті диалектика. Дамудың диалектикалық – материалистік теориясы. Диалектиканың заңдары мен категориялары туралы түсінік, олардың қалыптасуы.

Болмыстың әмбебап байланыстары: жалпылық, өзгешелік, жекелік. Мән мен құбылыс. Құрылымдық байланыстар: бүтін мен бөлік, мазмұн мен форма, элементтер мен құрылым категориялары. Жүйе түсінігі, жүйелік принцип.

Детерминистік байланыстар: себеп пен салдар. Кездейсоқтық пен қажеттілік, мүмкіндік пен шындық категориялары.

Қарама-қарсылықтың бірлігі мен күрес заңы. Үйлестік (сәйкестік), айырмашылық, қарама-қарсылық, қайшылық категориялары. Қарама-қарсылықтың бірлігі мен күресі. Қайшылықтардың көптүрлілігі. Болмыс пен танымның қарама-қайшылықты мәні.

Мөлшерлік және сапалық өзгерістердің өзара ауысу заңы. Сапа, мөлшер, қасиет, секіріс категориялары. Сапалық және мөлшерлік өзгерістер диалектикасы.

Терістеуді-терістеу заңы. Диалектикалық терістеу. Даму бағытының спиральдік сипаты.

Бақылау сұрақтары

1. Даму мәселесі. Сандық және сапалық өзгерістер диалектикасы.
2. Болмыс пен танымның қарама-қайшылығы. Диалектикалық қарама-қарсылық. Қарама-қарсылықтың бірлігі мен күресі.
3. Диалектикалық терістеу. «Терістеуді-терістеу». Циклдік және бірте-бірте өзгеру.

4. Қазіргі замандағы «қоғам-табиғат» жүйесінің қайшылықтары.
5. Даму ұғымы. Даму концепциясы.
6. Диалектика – даму және жалпы байланыс туралы ілім.
7. Диалектиканың негізгі категориялары. Олардың универсалдық, құрылымдық және себептілік байланыстарды бейнелеуі.
8. Диалектиканың негізгі заңдары – дамудың қайнар көзі.

Баяндамалар мен рефераттар тақырыбы

1. Диалектиканың тарихи дамуы.
2. Метафизика мен диалектика қайшылықтары.
3. Категория ұғымы, оның түрлері.
4. Диалектика заңдарының ерекшеліктері.
5. Диалектика – жалпы байланыс және даму туралы.
6. Объективтік және субъективтік диалектика.
7. Өртүрлі байланысты қарастыратын категориялар.
8. Диалектика заңдарының өзара байланысы.

Философиялық мәтіндермен жұмыс істеу

1. Ленин В.И., Карл Маркс. полн. сбор. соч. Т. 26.
2. Маркс К. Капитал. Т.1. Гл. XXIV. Маркс К., Энгельс Ф. соч. 2-е изд. Т. 23,25.
3. Маркс К. Теория прибавочной стоимости. Маркс К., Энгельс Ф. 2- изд. Т. 26. ч. II.
4. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Маркс К., Энгельс Ф. соч. 2-е изд. Т. 20.
5. Энгельс Ф. Диалектика природы. Маркс К., Энгельс Ф. соч. 2-е изд. Т. 20.
6. Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии. Маркс К., Энгельс Ф. соч. 2-е изд. Т. 21.

Әдебиеттер тізімі

1. Алексеев П.В., Панин А.В. Диалектический материализм. М.: 1987.
2. Алексеев П.В., Панин А.В. Теория познания и диалектика. М.: 1991.
3. Аскин Я.Ф. Философский детерменизм и научное познание. М.. 1977.

4. Бунте М. Причинность. М.: 1962.
5. Диалектика материального мира. Л.: 1985.
6. Диалектика познания Л.: 1988.
7. Идеалистическая диалектика в XX столетия. М.: 1987.
8. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. Алматы, 2003.
9. Мәдени – философиялық энциклопедиялық сөздік.
Құр. Т.Х.Ғабитов, А.Т.Құлсариева. Алматы: Раритет, 2004.
10. Материалистическая диалектика как общая
теория развития 4-х кн. М.: 1982.
11. Материалистическая диалектика. Краткий очерк теории.
2-е изд. М.: 1985.
12. Фролов И.Т. Генетика идиалектика. М.: 1968.
13. Философский энциклопедический словарь. М.: 1994.
14. Философиялық сөздік. Алматы, 1996.

2. 3. Адамның рухани әлемі. Сана

Сана – ғажап дүние. Бүкіл өнер, дін, әдебиет, философия техника әлемі және ғылым, адам санасының нәтижесі. Сана – құдіретті күш, әлемді билейтін де сана. Сана бүкіл философияда, ғылымда және дінде әртүрлі ой-пікір туғызып, оларды бір-бірімен салыстырып қояды. **Сана—дүние, қоғам, адам, т.б. материя жүйелерінің бәріне нұртөліп тұр**

Сана қалай пайда болады? Бұл туралы ғылымда пікірталас көп. Адам баласына ой қалай келеді және рухани дүние мен денелік дүниенің арасындағы айырмашылық қандай? Жеткілікті білім болмағандықтан, алғашқы адамдар сананы адам денесінен бөлек өмір сүретін «жанның» қасиеті дейді. Мысалы, қазақтар оны шыбынға теңеп, жан ұшып жүреді, бақыттың болуы, оның қонуына байланысты деп санаған. Діни-идеалистік түсініктерде осы дәстүр сақталып, сана материалдық емес, «жан» субстанциясының көрінісі, ол жалпы алғанда материядан (мидан) тәуелсіз өмір сүретін, өлмейтін және мәңгілік құбылыс деп есептеледі.

Танып-білудің алғашқы негізі ретінде «жан» туралы идея ежелгі заманнан келеді: түс көру, талып қалу, өлім барысын, түрлі таным және эмоциялық ырықтың процестерін табиғи себептермен түсіндіре алмағандықтан, адамдарда әрқашан жалған көзқарас көп болды. Ұйқы кезінде жанның денені тастап, түрлі жерлерде болуы – періштелер мен жын шайтандарды “көріп” қорқу, бірдемелерге сену әсерінен туатын осы құбылыстар шынайы өмір сүреді деп есептелді.

Алғашқы грек философтары космостың өзін тірі организм - адамнан тәуелсіз, өзінше өмір сүреді деп санаған. Сана тікелей ғарыштың нәтижесі, бірыңғай, өзінің мәнінде бүтін, бөлінбейтін, Құдайдың ақылына байланысты туады деп есептелді. Тейяр де Шарденнің теориясы бойынша сана – адамнан жоғарғы мәні, мидың, материяның ішкі жағы. Орта ғасыр философиясының өкілі Дунс Скоттың пікірінше, тіпті таста ойлай алады-мыс. Мұндай көзқарасты **гилюзоизм** (hule- материя, зое- тіршілік) дейді.

Фрейдтің пікірінше психика үш қабаттың қосындысы: 1. «Мен» адамның санасы, психиканың барлық құрамындағы бөліктерінің арасындағы келістіруші. 2. «Ол» (оно) – санасыздық әлемі, онда адамның жасырын ойы, арманы, тілегі бар. 3. «Шектен тыс – Мен» – жеке адамдарға қысым жасап, әсер ететін сыртқы орта, «сыртқы цензура»: заңдар, тыйм салу талаптары, мораль, мәдениет дәстүрлері. «Мен» өзіне «Оны» бағындыруға тырысады. Бірақ бұл жерде нәтижеге сирек қол жетеді. Әдетте «Ол» жасырын немесе ашық түрде «Менді» бағындырады. Фрейд мұны былай суреттейді: ат және оның үстіндегі

адам, Адам «Мен» – атты бақылайды, әмір береді, ал ат (Ол) болса адамнан басым, себебі оны алып бара жатыр. Кейде адам бақылауды жоғалтып алғанда, ат оны ала жөнелді, қайда алып кететіні белгісіз.

Адам психикасын анықтаушы факторлар: негізгі фактор – қанағаттану, адам психикасын басқарады және бағыттайды. Көңіл көтеру – психикадағы компас секілді, қалай болғанда да, көңіл көтеруге жол іздейді. Психикада қабылданбайтын, тыйм салынған тілектер мен идеяларды (қоғамға қарсы істерді, жыныстық қатынастарды) ығыстырады. Санасыздыққа ығыстырылған, сыннан (цензурадан) өтпеген тілектер, ойлар сублимацияға ұшырайды, яғни «рұқсат етілген» әлеуметтік әрекет типіне өтеді және мәдени шығармашылық болып өзгереді.

Сана ми арқылы пайда болады. Адам ақыл-ой арқылы пайымдайды, жоспарлайды. Ми – материя. Ми жануарларда да бар. Жануарлардың өмірі спонтандық емес, өзінің санасына бағынған, мәні бар. Жануарлар өз тәжірибелерін жинақтап, оны ебін тауып қолданады. Жануарлардың бірқатар әрекеттері күрделі, әрі саналы болады. Бұл негізінен жоғарғы сатыдағы мысық, ит және приматтарда айқын көрінеді. Жануарларда өздеріне тән «мораль», тәртіп, жетекшілік-бағыныштылық қатынастар, күрес жолдарын саналы таңдау бар. Инстинктің өзі де тек туа біткен емес, өмірде пайда болған, яғни өмірде игерілген тиімді әрекеттердің сана деңгейінде сақталып отыруы.

Ми – дегеніміз – шындықты психикалық бейнелеудің жоғарғы формасы болып саналатын сана органы. Қазіргі ғылымда адам миы екі үлкен бөлшектен тұратындығын айтады, мидың оң және сол жақ жарты шарлары. Сол жақ– адамның көтеріңкі күйіне, қуанышына жауап береді, өнер иелерін – суретшілікті, әншілікті, жазушылықты оятады. Оң жақ: уайым, үрейлену, ренжуді туғызады, ғылыми ойлар, теория мен тұжырымдамалар жасауға жетелейді.

Сананың пайда болуының екі жағы бар: *биологиялық шарттары, әлеуметтік негізі.*

Биологиялық шарттар

1. Маймыл тәрізді хайуанаттардың, адамға аз да болса ұқсас биологиялық түрдің пайда болуы.

2. Бастағы ми, нерв жүйесінің күрделенуі. Екінші сигналдың – объективті затты алмастырушы субьективтік бейнелердің сырт белгілерінің (дыбыс, қимыл, т.б.) дамуы.

3. Дене құрылымы, тік тұрып жүруі, аяқ-қолдарының жетілуі, қолдың босап, ойда туғандарды істе тексеру мүмкіндігінің артуы.

Әлеуметтік негіз

1. Еңбек құралдарын жасап, заттарды өңдеу, күштің көбеюі.

2. Сөз, тілдің пайда болуы. Еңбек құралдары табиғатта дайын түрде жоқ, оны жасауда жас ұрпаққа үйрету, тілді жетілдірудің қажеттілігін тудырады. Сөз өз кезегінде абстракциялық ойлауды (бейнелермен алдын ала мида жұмыс істеу) дамытады.

3. Адамдар арасындағы материалдық, рухани қатынастардың жетіліп, сүйіспеншілік, өзара көмек, келісе шешуі өседі.

4. Адам санасынан тыс өмір сүретін құбылыстардың – өндіріс, отбасы, ұлт, тіл, т. б. әлеуметтік құрылымдардың күрделенуі, әртүрлі ілімдердің пайда болуына әкеледі.

Тірі материя мен өлі материя арасында табиғи байланыс бар, ол барлық материяға тән – бейнелеу қасиеті. Бейнелеу (шағылысу – отражение) заттар мен құбылыстардың жан-жақты байланысы (тікелей немесе аралық заттар мен құбылыстар арқылы) мен әсерлеуінің салдары. Дүниедегі көрінген заттың өзгерісі барлық басқа заттардың өзгеруіне әкеледі. Әрбір зат сол өзгерудің ізін өз бойында сақтайды, соған сәйкес өмір сүру тәртібін түзетіп отырады, сөйтіп қоршаған ортаға бейімділігін байқатады. Бейнелеу – әрекеттескен заттардың құрылымдық деңгейіне тәуелді болғандықтан, оны механикалық, физикалық деп ажыратып қарауға болады. Бейнелеудің екі түрі бар:

1) Изоморфизм (гр. *ioog* – бірдей форма) – объекті мен оның бейнесі арасындағы айнымас ұқсастық 2) Гомоморфизм (гр. *бір, тең*) – объекті мен оның бейнесі арасындағы ұқсастық дәлме-дәл емес, мөлшерлі, жоба түрінде болуы.

Бейнелеудің жоғарғы түрі, биологиялық түрлерде қалыптасады. Зат алмасу бар жерде, тіршілік өмір бар. Физиологиялық процесс, тірі организмнің өмірі тітіркенуден басталады (бір клеткалы құрылымдар, өсімдіктер дүниесі). Тітіркену ең қарапайым және жабайы организмдерден бастап, барлық тірі организмдерге тән қасиет.

Психикалық (жүйке жүйесі). Жеке сезім мүшелері арқылы бір нәрсенің жеке қасиетінің бейнесі пайда болады. Оны – түйсік (ощущение) дейміз. Объект келбетінің пайда болуын, шындықтың толық бейнеленуін, қабылдау деп атайды. Елестету дегеніміз – еске байланысты түйсік пен қабылдаудың бергенін мида сақтап, жаңғырту. Түйсік – қабылдау, елестету, бейнелеудің идеалдық түрі. Бірақ олардың барлығының шығар көзі материалдық. Сана материяның туындысы

болғанымен материалдық емес, идеалдық. Оның себебі: бейне зат емес, ол әркімде әртүрлі және тарихи өзгеріп отырады. Бейне мидағы физиологиялық процеске де тең емес (оларды тенеістіретіндер бар, оларға тұрпайы материалистер жатады). Сөздің де материалдық жағы (белгісі) және идеалдық жағы (мәні-бейнесі) бар. Сөйлеу мен ойланудың да айырмашылығы осындай: ойлау – ұшқыр болады, сөйлеу – материалдық болғандықтан, оған ілесе алмайды.

Адам ойлауды, елестетуге сүйеніп жүргізеді. Елестетуде заттың негізгі және негізгі емес қасиеттері ажыратылады, ой негізгілерінің арасындағы тұрақты байланысты анықтап, зат дамуының заңдылықтарын ашады, оны практикада тексеріп бекітеді. Сананың негізінде білім, білу жатыр. Материалдық-практикалық қызмет адам өмірінің негізі, ол практикалық іс-әрекет, еңбек. Сана шындықты тек бейнелеп қана қоймай, оның заңдылықтарын ашып, оны жасайды да. Бұл оның белсенділігі, шығармашылығының негізі.

Адамды қоршаған қазіргі барлық әлем бұрынғы қаз қалпындағы табиғат емес, оның санасы, ақыл-ойы арқылы, мақсат пен мүддесіне сай өзгертілген жасанды орта, екінші табиғат, реттелген әлем. Әрбір адам туа салысымен өткен ұрпақ жасап кеткен дайын заттар дүниесіне, қалыптасқан қатынастар жүйесіне келеді. Яғни, оның объективтік шындыққа қатынасы – денесінің биологиялық құрылысына ғана емес, негізінен қоғамның тарихи даму деңгейіне, басқа адамдармен байланысу тәжірибесіне тәуелді.

Тарихи өзгеріп, жетіліп отыратын білім – этникалық, эстетикалық қағидалар мен нормалар, діни, ғылыми, құқықтың, саяси идеялар мен көзқарастар әрқашан адам мен қоршаған ортаның аралығында тұрады. Адамның шындыққа ең бастан-ақ бір түсінік, ұғыммен қарауы - оның саналығы, рухани жан ретінде қалыптасуының кепілі. Сондықтан, руханилықтың алғашқы белгісі дүниені санада пайда болған идеалдық-психикалық модель арқылы танып, соның негізінде мүддесін анықтап, жоспарлы іс-әрекеттер жасау деуге болады.

Жануарлар өз биологиясының, дене талабының құлы, соның заңдылықтарынан шығып кете алмайды, табиғатты соның бір құрамды бөлігі болуымен ғана өзгертеді. Санаға ие болған адам табиғатты өз білімімен, еңбегімен белсенді түрде өзгертіп, өзі де қоса өзгеріп отырады, табиғи-биологиялық заңдар шеңберінен шығып еркін даму жолына көшеді, тіпті өзінің дене құрылымын да өзгертуге мүмкіндік алады. Санасы берік, рухы күшті адамдар әулиелер деңгейіне дейін көтеріледі, өлімді де қасқая қарсы алып, елді тәрбиелеуге ерекше үлес қосады. Бұл олардың өзіндік санасының ерекшелігі.

Өзіндік сана – сананың жетілген дәрежесі. Оның негізгі көрсеткіші – өз ерекшелігінді түсіну, өзінді дүниеден, басқа адамдардан бөле қарап, қажеттілік, құштарлық, ұмтылыстарынды талдап, іс-әрекеттеріне жауапкершілікпен қарау. Өзіндік сананың тұруының да тарихи кезеңдерін анықтауға болады. Алғашқыда адам жеке өзі емес, кіші қоғамның, рудың мүшесі ретінде қоршаған табиғаттан бөлінеді, тіпті басқа руларға табиғаттың бөлігі деп қарап оған қарсы тұрады да, мүшелерін аң ретінде аулайды (каннибализм). Кейін еңбек қарулары жетіліп, жеке семья ретінде өмір сүру мүмкіндігі туғанда, рулық сананың орнына жекелік сана, «біз» түсінігінің орнына «мен» ұғымы келе бастайды.

Жеке адам өзін-өзі енді көрінген басқа адамға, тіпті туыстарына да қарсы қоя бастайды. Қара күш, соғыс қаруының жетілуі, айлакерлік, алдап-арбау, шағыстыру, т.б. қасиеттер дамып, қоғамның тұрақтылығына қатер төнеді. Осыны тоқтату қажеттілігінен жақсылық пен жамандықты ажырату, оларды табиғаттан тыс күшке (әр елдің табиғаты әр-түрлі, құндылықтары ерекше болғандықтан) табынып бағыну, яғни алғашқы жүйелі идеология әлемдік діндер қалыптасады.

Кең ауқымды, жалпы көзқарастық идеалдық-психикалық модельдер діни ілімдердің жемісі, шынайы толық мәнді руханилық осы кезден пайда болады. Идея, идеал үшін өзіңнің табиғи ұмтылыстарыңды тежеу, өзінді-өзің тәрбиелеу, өз-өзіңе жауапкершіліктер жүктеу, жаңа сапалыдағы адамның тұруына тың жол ашады. Бірақ діннің мазмұнында мифологиялық білім, о дүниедегі ең ауыр тәндік жазамен қорқыту, қара күш қолдану басым. Мұнда саналы ұстанымдардан гөрі басқаларға еліктеу, елдің сөзінен қорқу көп орын алады. Сондықтан нақты ғылымның, соған сүйенген рационалдық философияның жаңа замандағы айрықша дамуы, діннің рөлін күрт төмендетті. Осы кезден бастап руханилықтың ғылыми негіздемелері жасала бастады.

Руханилықтың негізгі мәні – саналы түрде қоғамның тұрақтылығын, келісімділік өмірін жетілдіріп, адамның еркіндігі мен шығармашылығына жағдай туғызуға ат салысу. Ол өз бастауын «қоғам болмаса – адамның да болмайтыдығын» интуитивтік деңгейде бағдарлаған алғашқы қауым адамынан, «өмірді – күрес» дейтін биология заңына қарсы тұрып, барлық күнәні табиғаттан іздеген, барлық адамдардың теңдігін паш еткен діни ілімдерден алады. Адамның рухани жан ретіндегі бақыты – өз өміріне риза болып өту, табиғаттың берген барлық мүмкіндіктерін өз бойынан ашып, оны елі, жері, халқы үшін жұмсау. Шығыс өзінің ұзақ тарихымен адамның руханилығын ту етіп, соны игеруге ұмтылды (медитация, күрес

өнерінің ішкі мәні, т. б.), материалдық байлық, өткінші тән қызығуларына ұстамдылық көрсету, қанағаттылықты насихаттады. Қазақтың ұлы ойшылы Абайдың «Адам бол!» талабы бұған ақылды, білуді, үйреніп іскер болуды қосады, шығыстың руханилыққа ұмтылуын толықтырып, адамның белсенділігін оятады. Бірақ ол капиталистік жүйеден келген жалаң, арам, қылмысқа толы іскерліктен қашып, руханилық негізді қатаң ұстанғанды жөн санады.

Жетілген сана – өзіндік сана, өз ерекшелігінді, қайталанбайтынынды түсіну, ол тек адамға тән, өз-өзіне жауапкершілік жүктеудің басты себебі. **Өзіндік сана** – адамның танымдық, өнегелік, діни, эстетикалық және саяси салаларда өзінің іс-әрекетін субъект ретінде түсінуі. Басқа сөзбен айтқанда, өзінің адамгершілігін, мақсатын, идеалын және жүріс-тұрысының дәлелін білуі, өзінің басқа біреулермен салыстыру арқылы кім екенін анықтауы. Өзіндік сана әр уақытта жеке адамға байланысты. «Өзіндік сана – білім. Менен басқа жерде еркін өмір сүре алмайды», - дейді Гегель. Оның мәні кісінің сезіну, күйзелу, ойлау ерекшеліктеріне байланысты, өзіндік сананы объектендірудің қиындығы. Ол әр адамның бірегей құндылығын және біртума тұлға екенін, өзінің «Менің» табиғаттан және адам әлемінен бөлінуін түсіндіруді талап етеді. Кеңірек алғанда, өзіндік сананың әлеуметтік топтарға, этносқа, т.б. қатынасы болады. Теориялық ойлау дәрежесінде ол рефлексия (сананың өз-өзіне назар аударып, өзінің психикалық күйіне ой жүгіртуі) түрін де қабылдайды. Өзіндік сана – тілдің дамуына да ерекше байланысты. Адам қабілетінің өсуі, ой-өрісінің шамасы ана тіліне көп тәуелді болады. Өзіндік сана бір жағынан танымдық, екінші жағынан әрекеттік рухани құбылыс, ол философия, социология, этика, психология, этнография, педагогика сияқты бірнеше ғылымның басын біріктіретін құбылыс.

Жеке және қоғамдық сана, олардың диалектикалық байланысы бар. Әр адам саналы. Қоғамдық сана жеке саналардың жай қосындысы емес, сонымен бірге жоғарғы күрделі жиынтық. Сана – әр адамның жеке басына, біліміне, өмір сүруі жағдайына, мінезіне, қабілетіне, тәрбиесіне байланысты қалыптасады. Оған болып жатқан жағдайлар, экономикалық, топтық, саяси, әлеуметтік мәселелер де әсер етеді. Бірақ жеке сананың өрісі, қоғамдық санаға қарағанда тар. Қоғамдық сана – көпшіліктің рухани құралына айналған ортақ, мазмұны терең сана және қоғамдық болмыстың бейнесі, оның туындысы. Қоғамдық сана - әлеуметтік ортадағы әрқилы сезім, көңіл-күй, көркемдік және діни бейнелер, идеялар, көзқарастар мен теориялар жиынтығы. Қоғамдық сана құрамында өткен ұрпақтың білімі, идеологиялық

жетістіктері, мәселелерді талдау әдіс-тәсілдері көп орын алады. Соның нәтижесінде қазіргі қоғамдық болмысты да біз тарихи сабақтастық тұрғысынан суреттеп зерттеуге икемдіміз. Бұл қоғамдық сананың ұлттық сипатының белгісі және жеке адам санасы тәрізді құрып кетпейтіндігінің куәсі. Қоғамдық сананы ары қарай дамытып жетілдіретін жеке тұлғалар, бірақ олар ол үшін қоғамдық сананың белгілі бір санасын жеткілікті түрде игеріп, оны ары қарай жалғастыра білуі керек. Тек осы жағдайда ғана ол тұлғалардың санасы да мәңгілікке өтеді, қоғамдық-ұлттық сананың ажырамас бір сипатына айналады.

Қоғамдық сана – бейнелеу түрі мен рухани дүниені жасау әдістері арқылы ажыратылады. Қоғамдық сананың адам санасына әсер етуінің екі жолы бар: 1. жеке адамдар санасы арқылы; 2. қоғамдық естелік (кітап, газет, теледидар, радио) арқылы. Қоғамдық сана - өте күрделі құбылыс. Олардың әрқайсысы өзіндік салыстырмалы рухани құрлым, сонымен бірге басқалармен жан-жақты тікелей және жанама байланыста болады.

Қазіргі әлеуметтік философияда қоғамдық сана құрлымы деңгейінде: *қарапайым және теориялық сана; қоғамдық психология және идеология; қоғамдық сана* формалары болып бөлінеді.

Қарапайым сана – ғылыми емес, бірақ тікелей күнделікті өмірден шыққан сана. **Теориялық сана** – белгілі бір деректерге сүйенген, ғылыми ұмтылыстан туатын қорытындылар, қағидалар, заңдылықтар, көптеген мәселелер туралы ғылыми көзқарастар. Сонымен бірге тек болжамдарға сүйенген қате қағидалар да теориялық негіз құрайды. Бұл теориялар ғылыми бола алмайды. Теориялық сананы қоғамның идеалдық моделі деуге болады, ол әрқашан деректермен толықтырылып, жаңартылып отыруы керек.

Қоғамдық психология мен идеология – әлеуметтік негізде түрі және мазмұны болып бөлінеді. Түрі - психологиялық, идеологиялық болса, мазмұны – жалпы халықтық, ұлттық, таптық, кәсіптік, жыныстық, т. б. болып келеді. Қоғамдық психология күнделікті өмірден туатын қоғамдық сананың төменгі түрі, идеология оның жоғарғы сатысы. Қоғамдық психологияның қалыптасуына қоршаған орта, климат, шаруашылық, кәсіп, жер байлығы, әдет-ғұрып, той-томалақ, ән-күй, т.б. әсер етеді. Қоғамдық идеология – ғылымға жақын. Идеология рухани өмірдің күрделі түрі, теориялық тұжырымы. Бірақ онда объективтік білімнен басқа субъективтік ұмтылыстар – белгілі бір топтың, ұлттың мүддесін қорғау бар. Сондықтан оны – *прогрессивтік, реакцияшыл* деп бөледі. Прогрессивтік деп – тарих процесінде сай келетін әлеуметтік топтардың санасы саналады.

Қоғамдық сананың түрлері:

1. *Саяси сана* — таптар, ұлттар, әртүрлі топтардың, мемлекеттердің қатынасын қарастырады.

2. *Құқықтық сана*. Тек тәрбиелеу, адамға жетіліксіз. Құқықтың негізгі мақсаты— демократиялық заңдар арқылы теңдік, әдептілік қағидасын, адам бостандығын қорғау.

3. *Моральдық сана* (лат *mores* – әдет-ғұрып). Ар-ұждан, міндет-парыз, абырой, адамгершілік және әдептілікті – өмір мақсаты тұтып, өмірдің барлық салаларында адамдардың мінез-құлқын, іс-әрекеттерін реттеу функциясын атқаратын әлеуметтік институт.

4. *Эстетикалық сана*. – Өнер, әдемілік адам қызметінің өзгеше түрі. Көркемдік тұрғыдан берілетін шындықтың бейнесі, дүниені игерудің аса маңызды тәсілі.

5. *Дін және атеизм*. Дін дегеніміз – күнделікті өмірде сыртқы күштердің адам санасында қияли түрде бейнеленуі. Дін әр уақытта табиғаттан тыс күшке сенуге мәжбүр етеді. Оны мифологиялық түсініктер әдет-ғұрып және мистикалық көңіл-күй арқылы негіздейді. Атеизм – ғылыми негізге сүйене отырып, құдайды бекерге шығару, құлшылық етуден безу.

6. *Философия* – ой жүйесі, дұрыс ойлауды үйрету. Адамның қоршаған дүниеге қатынасының жалпы формалары мен заңдылықтарын зерттейтін ілім.

7. *Ғылым* – қоғамдық саналардың бәріне тікелей қатысты теориялар жиынтығы.

Қоғамдық сана қоғамдық болмыстың бейнесі, бірақ өз құрамында өткен ұрпақ санасының ерекшеліктерін сактайды, яғни оның тура көшірмесі бола алмайды. Және ол болмысқа кері әсерін тигізіп, оның өзгеруіне ықпал жасайды. Сондықтан қоғамдық сананың салыстырмалы тәуелсіздігін мойындауымыз керек. Бұл қалыптасқан болмысты құптаушылардың, оған қарсы шығушылардың бар екендігімен дәлелденеді. Қоғамдық сана жеке сананың әсерімен ғана дами алатындықтан, ол әркімге ерекше жауапкершілік жүктейді.

Семинар сабағының жоспары

1. Адамның санасы мен рухани әлемі туралы философиялық және діни түсініктер.
2. Сана және сана-сезім. Өзіндік сана және көзқарас.
3. Жеке және қоғамдық сана, олардың диалектикалық байланысы.
4. Қоғамдық сананың құрылымы, формалары мен қызметі.

Әдістемелік ұсыныстар

Адамның санасы мен рухани әлемі туралы философиялық, діни және ғылыми түсініктер. Адам психикасының құрылымы: сана, санасыздық, өзіндік сананың қазіргі заманғы философиялық және ғылыми концепциялары. Сана бейнелеу және қызмет ретінде. Шығармашылық және интуиция мәселесі. Ғылым мен философия көзқарасындағы адамзат психикасының феноменалдық қасиеті.

Сана және өзіндік сана. Өзіндік сана – субъектіні тану әдісі, сыртқы әлем мен адам бірлігін сезіну. Өзіндік сана және адамның рухани әлемі.

Қоғамдық сана – қоғамдық болмыстың бейнесі. Қоғамдық және жеке сана. Қоғамдық сананың құрылымы. Қарапайым және теориялық сана. Қоғамдық психология және идеология. Бұрынғы КСРО құрамында болған халықтардың ұлттық санасының процесі.

Қоғамдық сананың формалары: саясат, құқық, мораль (имандылық), эстетика, дін және атеистік сана, философия. Саяси сананың, құқық мәдениетінің, имандылық нормаларының нарыққа өту жағдайындағы рөлі.

Рухани өндіріс. Рухани сұраныс. Рухани қазыналардың адам өміріндегі мәнін түсіну мәселелері.

Бақылау сұрақтары

Адамның рухани дүниесінің діни, философиялық және ғылыми түсінігінің мәні?

1. Материалистік философия жүйесіндегі сана категориясының рөлі?
2. Сана – адамның өмір сүруінің формасы, рухани бағытын анықтау мен дүниені өзгертудің тәсілі?
3. Сананың пайда болу негізі (генезисі) және сана – бейнелеудің жоғарғы түрі ретінде?
4. Сана – шындықты бейнелеудің әлеуметтік-мәдени формасы?
5. Сана және сана-сезім, өзіндік сана, ішкі сұхбат, өзіндік сананың механизмі?
6. Санасыздық психикалық феномен ретіндегі мәні?
7. З. Фрейд іліміндегі санасыздық концепциясы; ол, мен, жоғарғы Мен мәселелерін түсінудің мәні?
8. К. Юнг концепциясындағы ұжымдық санасыздық пен оның «архетиптерінің» философиядағы орны?

9. Жеке және қоғамдық сана, олардың диалектикалық байланысы.
10. Қоғамдық сананың құрылымы мен формаларын әлеуметтік қажеттіліктердің бейнесі ретінде түсіну.

Баяндамалар мен рефераттар тақырыбы

1. Философия тарихындағы адам санасы мен рухани әлемі мәселесі.
2. Бейнелеу – материяның жалпы қасиеті.
3. Ақпараттық бейнелеу түрлері.
4. Сана және тіл, олардың шығуы және өзара байланысы.
5. Сана және шығармашылық. Идеалдық мәселесі.
6. Саналық және бейсаналық.
7. Идеология және билік.
8. Дін – қоғамдық сананың түрі.
9. Идеология және қоғамдық психология.
10. Қоғамдық сананың формалары.
11. Қоғамдық сананың құрлымы, қызметі және түрлері.

Мәтіндермен жұмыс істеу

1. Антология мировой философии. 4-х т.т. М.: 1969-1972.
2. Ленин В. И. Материализм и эмпириокритицизм
// Полн. соб. соч. Т. 18.
3. Мир философии: Хрестматия 2-х частях. М.: 1991.
4. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному;
– П: М.: 1997.
5. Фрейд З. Тотем и табу. М.: 1997.
6. Энгельс Ф. Анти-Дюринг //Маркс К, Энгельс Ф. Соч. 2-изд.
Т 20.
7. Энгельс Ф. Диалектика природы // Маркс К, Энгельс Ф. соч.
2 – изд. т 20
8. Энгельс Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны
в человека // Маркс К, Энгельс Ф. соч. 2-изд. Т 20.
9. Юнг К. Г. Душа и мир: Шесть архетипов. Киев, 1997.

Әдебиеттер тізімі

1. Әбішев Қ. Философия. Алматы: Ақыл кітабы, 2000.
2. Әлеуметтік философия. Хрестоматия. Құр. Әбішев Қ. Алматы, 1997.
3. Выгодский Л. С. Развития высших нервных функций. М.: 1990.
4. Есім Ғ. Сана болмысы. 1-9 тт. Алматы, 1994-2004.
5. Категория мышления и индивидуальное развития. Алматы, 1991.
6. Кішібеков Д. К., Кішібеков Т. Д. Речь и письменность: Трансформация звуко-знаковых систем. Алматы, 2004.
7. Мырзалы С. Қ. Философия әлеміне саяхат. Қостанай, 2000.
8. Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік. Т. Ғабитов, А. Т. Құлсариева Алматы, 2004.
9. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Ойлау тарихының белестері. Алматы, 1994.
10. Орынбеков М. С. Ежелгі қазақтың дүниетанымы. Алматы, 1996.
11. Сыбанбаев Қ., Затов Қ. Философия. Алматы, 2000-2004.
12. Философия. Құр. Т. Ғабитов. Алматы: Раритет, 2005.
13. Философия. Электрондық оқулық. Т. Ғабитов, Алматы: Юрлит, 2004.
14. Философиялық сөздік. Алматы, 1996.
15. Философский энциклопедический словарь. М.: 1994.
16. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. М.: 1989.
17. Фрейд З. Психология бессознательного. М.: 1989.
18. Юнг К. Г. Архетип и символ. М.: 1991.

2. 4. Таным теориясы

Сананың негізінде білім жатыр. Философияда сол сананың пайда болуына байланысты объективтік шындықты білуге болады. Таным адамға не үшін керек? Практикалық күнделікті іс үшін. Білу арқылы адам дүниеде өзін жоғары санай отырып, өмірге өз білімімен әсер етіп, белгілі мақсатқа жетеді. *Философияда таным барысында екі көзқарас қалыптасты: гностицизм және агностицизм.*

Гностицизм – танымның бүгіні мен ертеңіне оптимистік түрде қарайды. Олардың пікірінше, әлемді тануға болады. Адамның дүниені танудағы мүмкіндігі өте зор. Танымның жалпы мәселелері: оның табиғаты, білім мен нақтылықтың қатынасы, оның ақиқаттылығының шарты, философияның негізі зерттеу тарауында **таным** немесе **гносеология** (гр. gnosis – білім, logos – ілім, сөз) деп, аталады. Шетелдік әдебиетте бұл терминмен қатар “**Эпистемология**” (гр. episteme – білім, logos – ілім, сөз) деген терминді қолданады. Гносеология – білім туралы ілім ретінде әлемді тануға болатындығына күмән келтірмейді.

Агностицизм (гр. agnostos – а – жоқ, теріске шығару, gnosis – білім) – танымның нақты екендігіне күмән келтіреді, тану мүмкіндігін толық немесе ішкі тәрізге шығаратын ілім. Оның тарихы ұзақ.

Танымға қарсы алғашқы ілімнің бірі – **антика заманының скептицизмі**. Олар көрінген пікірге қарсы пікір табуға болады деп, ақиқат білімді мойындамайды. **Скептицизм** (гр. skeptikos – қарастырушы, зерттеуші, сынаушы) – объективтік шындықты танып білу мүмкіндігіне сенбейтін, күдікке орын беретін философиялық концепция. Скептицизм – теориядан бас тартып, практикада мүмкін болатын парасаттылыққа, әдет-ғұрыпқа сүйенеді. Бұл бағыт агностицизмге, нигилизмге алып келеді. Скептицизмнің негізін қалаушылар Пиррон мен Тимон болды. Олардың ілімін Секст Эмпирик, т. б. жалғастырды.

XIX ғасырда “агностицизм” деген терминді 1869 жылы жарытылыстану ғылымдарын зерттеуші ғалым Т. Гексли енгізді. Агностицизмнің теориялық негіздері XVIII ғ. Д. Юмның еңбектерінде кездеседі. Оның пікірінше, кез келген білім шын мәнінде нақты емес, білімді ғылыми зерттеудің объектісі ретінде қарауға болмайды. Практикалық іс-әрекет үшін негіз ретінде білімді емес, сенім мен әдетті алуды ұсынды. Кант ілімінде «өзіндік зат» ұғымын тануға болмайтын заттың ішкі мәні десе, заттың сыртқы көрінісін “бізге берілген зат”, таным арқылы білуге болады деп жариялады. Кант агностицизмді тану мүмкіндігі жоқ деп мойындайды.

Агностицизмнің ғылымдағы бір түрі **конвенционализм** (лат. conventio – келісім). XIX–XX ғғ. арасында француз математигі Анри Пуанкаре конвенционализм концепциясын ұсынды, ол ақиқатты шартты келісімдік нәтижесі ретінде қарады. 70-ші жылдардағы ғалымдар арасындағы түсініктер мен терминдер туралы дискуссияда “ғылыми техникалық революция” термині туралы келісімге келді. Бұл секілді келісімнің объективтік негізін жоққа шығармайды, олардың шегі объективтік шындықтың өзінде болады. Конвенционализмнің гнесологиялық негізі бір құбылысты зерттеу және оны теориялық жағынан қайта құру үшін әртүрлі теориялық амалдарды пайдаланудың нақты мүмкіндігі болып табылады.

Эмпириокритицизм – (гр. empeiria – тәжірибе, сынау) білімнің объективтік маңызын жоққа шығаратын Мах пен Авенариустің идеалистік, субъективтік философиясы. “Ойлау жүйесінің экономиясы” пікірлерінде, “ойды үнемдеу” үшін танымның негізгі заты - санада берілген бейнені ғана зерттейік, оның артында нақты зат бар ма, жоқ па оны білудің еш қажеті жоқ деп есептеді. Екіншіден, ойлап түбіне жете алмайтын “материя” деген ұғымнан бас тарту керек. Оны сезім элементтеріне бөлшектеу қажет, сонда бәрі де өз орнына келеді.

Қазіргі замандағы позитивизм Юм, Мах, Авенариустің философиялық жолын жалғастырып отыр. Философ Рассел «Мен тікелей столды танымаймын, менің танитыным – тек қана маған әсер ететін бір белгілі әрекеттері ғана» – дейді. Ағаш, стол, үй менің денемнен тыс, өздігінен өмір сүреді, бірақ бұл құбылыстар маған әсер еткен жоқ, оны сезімдерім тудырды. Олар менің ғана емес, барлық адамдардың сезіміне байланысты.

Маркстік философия – практика танымның мақсаты – негізгі қозғаушы күші және ақиқаттың өлшемі. Білуге ұмтылу, практикалық қажеттіліктен туады. Геометрия – жер өңдеу үшін, астрономия – теңізде жүзу үшін керек болады. Білімді болу – білім үшін емес, оны практикада пайдалану үшін керек.

Таным мен практика қашанда бірлікте. Ең бастысы шындық, оны практика ғана көрсетеді. Шындық дегеніміз – біздің санамызда қалыптасқан ойдың объективтік нақтылығы. Дүниені ұғыну алдымен: эмоция, сезіну, сезім (адамдар мен жануарлардың өз айналасындағы ортамен қарым-қатынасы негізінде пайда болатын шағын ситуациялар, көңіл-күйлер), ес-жад, нану, сенуге байланысты. Адам – тану арқылы білімін кеңейтеді. Таным дегеніміз – өмір шындығын жай селқос аңғарып қана қою емес, оны қызу түрде мақсатқа сай бейнелеу, іс-әрекетке араластыру. Білім ақпаратқа байланысты, ал адам білімі

ақпараттан алынады. Ақпаратты білімге айналдыратын, адамның сезімі мен ақыл-ойы. Біздің танымымыз үшін субъект қана қажет емес, сондай-ақ объект қажет. Олар бір-бірімен өзара әрекетке түседі:

Субъект – адамның биологиялық емес, әлеуметтік мәнін білдіреді. Ол практикалық іс-әрекет пен білім иесі. Индивид, әлеуметтік топтар, таптар және тарихи нақтылы қоғам – объектіні өзгертудің белсенді көзі.

Объект – табиғат, қоғам, қоғамдық қатынастар, яғни, объект дегеніміз – материалдық ақиқатты дүниені практикалық және теориялық тұрғыдан нақты тарихи іс-әрекет барысында субъекті игерген бөлігі. Мысалы, электрон Демокрит заманында да нақты бар болғанымен, адамның ол кезде электронды өз ойы мен әрекетінің объектісі ретінде айтуға қабілеті болмады.

Қоғамның тарихи өзгеруі объектінің де, субъектінің де өзгеруіне алып келеді. Екеуінің жетілу дәрежесі де, сәйкес: зерттеудің танытын объектісіне қарап субъектінің кім екенін айтуға болады: “досың қандай болса, өзің де сондайсың” деген осыдан шығады. Метафизикалық материализм, идеализм олардың диалектикалық байланысын, тарихи қосарлана дамуын ескермейтіндіктен, субъектіні жай қабылдаушы не ешбір шектеуі жоқ белсенді таным иесі деп көп қателерге ұрынады. Субъектінің әсер ететін объектісі де қоғамдық сипатқа ие болу үшін, адамның практикалық қызметінде көрінуі керек. Осы қызметтің арқасында мәдениет жасалады, ал білім – сол мәдениеттің элементі болып табылады.

Сана танымның нәтижесі ретінде екі дәрежеде қаралады:

- Сезімдік таным (тікелей аңғару).
- Рационалдық таным (абстрактылық ойлау).

Философия тарихына үнілсек, білімді сезімдік дәрежемен шектеу немесе сенсуализм (лат. *sensus* – сезім, түйсік) жаңа заман философы Джон Локктан басталады. Ол: «Ақылда ештеңе жоқ, білім тек сезім арқылы өткенде пайда болады» – деген ілімін ұсынған. Локк: “Әуел баста сезімдерде болмаған нәрсе парасатта болмайды”, – деді. Локктың бұл ілімін өзінен гөрі, оның жолын жалғастырушылар терең зерттеді. Олар XVIII ғ. материалистері Дидро, Гольбах, Гельвеций болды.

Эмпиризм (гр. *empeiria* – тәжірибе деген сөз) – біздің біліміміздің қайнар көзі – сезімдік тәжірибе, адамның түйсіктері мен қабылдауларынан пайда болған деректерді ретке келтіреді. Эмпиризм қазіргі кезде неопозитивизм формасында өмір сүреді. Неопозитивизмде ойды сезімдік тәжірибелермен салыстыру арқылы тексереді. Егер тәжірибе, білім немесе логикалық сараптау арқылы

дәлелденсе немесе терістелсе (верификацияланса), онда ол ғылымға жатады да, қалғандары жалған болып шығады. Неопозитивизмді Беркли мен Юм – соңғы субъективтік идеализмде, ақыл-ой білімді түйсіктен, жай сезінуден алады деген пікір айтып, түйсіктен ары бара алған жоқ.

Сезімдік дәрежеде болатын **құбылыс үш түрлі болады: түйсік, қабылдау, елестету**. Дүниені бейнелеудің алғашқы түрі – түйсік ол объективтік заттардың, құбылыстардың сезім мүшелеріне тікелей әсер еткен кездегі жеке қасиеттерінің (ыстық-суық, дәмді-қышқыл, т.б.) бейнесі. Объективтік дүниенің біздің санамыздағы субъективтік бейнесі. Түйсіктер біздің барлық білімдеріміздің қайнар көзі. Олар сезім мүшелері арқылы – көру, есту, дәм, иіс, терімен сезіну ретінде пайда болады: көру – әртүрлі түр мен реңін, жарықтың күштілігін, т. б. толып жатқан қасиеттерін айырады. Есту – серпінді ортаның дыбыс тербелістерін ажыратады. Дәм мен иіс – құбылыстардың химиялық қасиеттерін бейнелейді. Тері арқылы әртүрлі механикалық және температуралық қасиеттерді ажыратамыз.

Түйсік (сезіну) өзінің түрі жағынан субъективтік, оның себебі – пайда болуы, субъектінің сезім мүшелерінің қызметімен байланысты. Түйсіктің мазмұны – объективтік, себебі ол заттардың объективтік, бізден тәуелсіз қасиеттерін бейнелейді. Сезімдік танымның күрделі түрі – қабылдау. Ол жеке заттар мен құбылыстардың сыртқы көрінісін, бағытын толық бейнелейді. Қабылдау жеке адам білімінің дамуында, танып-білу барысында ерекше саты болып табылады.

Елестету – қазіргі сәтте сезім мүшелеріне тікелей әсер етпейтін, бірақ бұрын болған оқиғалар мен заттардың сезімдік бейнесі. Елестету: біріншіден, қабылдауға қарағанда бұлдырлау, тиянақсыз болып келеді. Екіншіден, қабылдауға қарағанда неғұрлым жалпылама сипатта болады, заттың негізгі және негізгі емес, қосалқы қасиеттерін ажыратады; үшіншіден, бейнелердің түрін өзгертуге, оларды қайта құруға, жаңадан көрнекті бейнелер жасауға мүмкіндік туғызады. Елес – еске байланысты, есте сақтау – ми ерешеліктеріне байланысты. Ес-жад жатқа айту, еске түсіру қабілеті – таным барысында өте қажет, әрі дүниені дұрыс тануға мүмкіндік жасайды, ұмытшақтық адам өмірінде көптеген ыңғайсыз жағдайға алып келеді.

Сезімдік танымның қатесі неде, олар неге байланысты? Негізінен сезім мүшелерінің әрқилылығына және адамның көңіл-күйіне: қуанышқа, ғашықтыққа, қызғаншақтыққа, т. б. байланысты болады. Сонымен бірге адамдарда түйсік, қабылдау және елестету әртүрлі дәрежеде болады. Олай болса, таным объектісіне таным барысында оның субъективтік интерпретациясы (түсіндіру, талдауы)

сәйкес келмейді. Егер танымдағы субъективизм ойлаумен түзетілмесе, онда практикада волюнтаризмге алып келеді.

Ойлауға, сананың рационалдық дәрежесіне ерекше мән беретіндер – рационалистер (Декарт, Спиноза, Кант, Лейбниц, Гегель). Олар идея сезімде берілген түйсік, қабылдаулардың жай қосындысы бола алмайтындығына сүйенеді. Тарихи-диалектикалық әдістердің қалыптаспаған кезінде, еріксізден “туа біткен идея”, “ойлаудың” тәжірибеге дейін берілген априорлық “формалары” деген ілімдер жасап, сананың белсендігін қорғап, идеалистік философияны дамытты.

Сезімдік таным секілді ойлаудың да формалары бар - *ұғым, пікір, ой қорыту*.

Ұғым – түйсік, қабылдау мен елес негізінде пайда болады. Ұғым – тіл арқылы құбылыстарды ажырату, сапасын түсіну. Ұғым сезімдік бейнелеудің жай жиынтығы емес. Ұғым жеке құбылыстарды, фактілерді, т.б. зерттеу ісін қамтитын күрделі және ұзаққа созылатын таным барысының нәтижесі, тарихи өзгеріп, жетіліп отырады.

Пікір немесе пікірлесу. Бір зат туралы бір нәрсені мақұлдайтын немесе теріске шығаратын ойлар - бейне, ұғымдарды салыстыру.

Ой қорыту – пікірлерді жинақтап, топтастыру нәтижесінде жаңадан туатын ойлардың тиянақты жоғарғы формасы. Бұлар абстракциялық ойлау (заттың бейнесімен ойда алдын ала әртүрлі іс-әрекет жасау) дәрежесінде іске асады. Бұл көрген, қабылдаған заттың мәнін, мағынасын терең талдауға, дамуын болжауға, мақсат құруға жеткізеді.

Түсіну және түсіндіру. Жетілген сананың болуы үшін оны түсіну керек.

1. Білім мен жүйелердің арасында терең әрі тығыз байланысты орнату. Бұл бізге жаңа заңдылық пен кейбір белгісіз құбылыстарды ашуға көмектеседі;

2. Келешекті болжауға не болатынын айтуға мүмкіндік жасайды.

Түсіндіру – ұзақ және көп қиындығы бар процесс. Түсіндіру білімнің бір мөлшерінен екіншіге ретпен көшіп отыруын талап етеді. Ғылыми ойлау мен түсіндіруде мынадай кезеңдер (қандай да болса бір істі атқару тәртібі, орындау түрі) болып отырады.

1. *Интерпретация* – ақпараттың негізінде жасалған алғашқы топшалау;
2. *Реинтерпретация* – алғашқы топшалауды өзгерту;
3. *Конвергенция* – алғашқы қабылданған мән мен мазмұнды жөнге келтіру;
4. *Дивергенция* – алғашқы қабылданған мазмұнды бөліп тастау;
5. *Конверсия* – алғашқы мән мен мазмұнды өзгертіп, қайпадан жаңадан құру.

Танымның негізгі бір мақсаты – шығармашылық, ол іс-әрекет рухани дүниені дамытады: музыка шығару, кітап жазу, әңгіме, өлең айту, сурет салу, т. б. шығармашылық қалыптасқан санаға тән құбылыс жаңа ой жасау, идея айту, ол интуициямен тікелей байланысты. *Интуиция* – адамның есінде толып жатқан құбылыстар, санасыз қатынастар мен бейнелер. Бұл құбылыстарды жүйеге келтіру арқасында үлкен ғылыми, мәдени жаңалықтар ашылады.

Ақиқат – алған білімнің шындыққа сәйкестігі. Егер сәйкес болмаса, білім жалған. Материализмде, идеализмде де осыны мойындайды, бірақ шындық дегенді әртүрлі түсінеді. Материализм үшін, ол – бізден тәуелсіз өмір сүретін объективтік дүние болса, идеализм – оны идеялар дүниесінің жай көмескі көлеңкесі, жалған дүние деп есептейді.

Философия тарихында ақиқаттың бірнеше теориясы жасалынған.

Корреспонденттік (тіршілік немесе классикалық) ақиқат білім ретінде шындыққа сәйкес түсіндіріледі.

Прагматикалық ақиқат. Қандай ой-пікір немесе әрекет болса да, егер ол пайда әкелсе ғана – ақиқат (У. Джеймс).

Когеренттік (лат. *cohaerentia* – тіркесу, байланыс) ақиқат дегеніміз – ойлаудың өзімен өзінің келісуі, ондағы қайшылықтың жоқтығы (Кант, Гегель). Ең көп тараған, Аристотельден басталатын білімді затпен сәйкестіретін беделді ақиқат теориясы – корреспонденттік болып есептеледі. Аристотель: “ажыратылғанды – ажыратылған, байланысқанды – байланысқан деп есептейтін адам шын сөйлейді, ал жалған сөйлейтін адам – заттардың нақтылығы туралы кері ойлайтын адам” – дейді.

Философиядағы ақиқат туралы ұшқыр ойлар: Бэкон: «Ақиқаттың атасы бедел емес, уақыт» (истина – дочь времени, а не авторитета);¹ Гегель: «Ақиқат - ұлы сөз, одан да жоғары ұлы зат, олай болса сау адамның бұл сөзді естігенде көкірегі көкке көтерілуі тиіс»² – дейді. Ақиқат ешнәрсеге байланысты емес. Сондықтан ақиқат әртүрлі – объективтік, абсолюттік, салыстырмалы (относительдік), нақты.

Объективтік ақиқат деп – біздің біліміміздің субъектіге тәуелсіз өмір сүретін мазмұнын айтамыз. Мысалы, металдың бәрі электр тогын өткізеді деген тұжырымды келтіруге болады. Сонымен бірге тану – субъектіге тәуелді, яғни ақиқат субъективтік. *Объективтік пен*

¹ Бэкон Ф. Соч. в 2 т. Т.2. – М.: Мысль, 1977. С – 48.

² Гегель. Философия, права М.: 1990. С.56

субъективтік – бұл екі бөлек ақиқат емес, ғылыми теорияда, білімде біріккен, екі қарама-қарсы сипаты бар, бір ақиқат.

Абсолюттік ақиқат – шындықтың дәл және түгел бейнеленуі, ол объективтік ақиқаттың мызғымайтын беріктігі. Бұл білімнің болашақта теріске шығарылуы немесе анықталуы мүмкін емес, ол сөзсіз айқын нәрсе. Мысалы «Қайнаған су бұға айналады».

Салыстырмалы (относительдік) ақиқат – ол біршама дұрыс, негізінен алғанда дәл білім, бірақ толық емес, танып-білу үстінде толықтырыла анықтала түседі, түзетіліп отырылады. Мысалы, Антика кезінде Левкипп, Демокрит, Эпикур атом туралы білімді – материяның бөлінбейтін ұсақ бөлшегі деген, кейіннен атом күрделі құрылым болып шықты. Бұл салыстырмалы ақиқат. XIX ғасырда электронның бар екенін, оның атомға кіретіні белгілі болды, ал қазіргі кезеңде оның жүзден аса элементарлық бөлшектері бар екендігі мәлім болды, бірақ бұл әлі де оның шегі емес.

Ақиқаттың нақтылығы дегеніміз – абсолюттік пен относительдік ақиқаттың диалектикасының бірлігі. Таным объектісіне, фактілерге, оның жағдайына тарихи қарастырылу деңгейінде нақты тәсіл қолдану барысында нақты ақиқат принципі пайда болады.

Ақиқат критерийі (дәйегі) не? Практика танып – білудің негізі, оның стимулы ғана емес, сонымен бірге білімдеріміздің ақиқаттылығының өлшеушісі де болады. Практика барысында біздің ұғымдарымыз тексеріледі, олардың ақиқаттылығы немесе жалғандығы анықталады да, дұрыс емес теориялар шығарылып тасталады. Практика ұғымы өте кең түрде қолданылады, қазіргі ғана емес, келешектегі өмірді де қамтитындықтан, ол ең негізгі, бірақ өте жалпы ақиқат өлшемі болып келеді. Жаңа теория, ілім, идеялардың ақиқаттылығын бүгінгі күнде анықтау қажеттілігі ғылыми-техникалық прогресс кезеңінде арта түседі. Сондықтан ақиқат өлшемі ретінде ғылыми тәжірибеде бақылау, эксперимент жасау тәжірибелерін де қарастырамыз. Көп жағдайда, әсіресе қоғам өміріне байланысты мәселелерді шешуде, тәжірибелер жасау мүмкіндігі болмайтындықтан, жаңа білімнің ескі ақиқатқа логикалық сәйкестігін де ақиқат өлшемі ретінде пайдаланамыз. Оның да өз дәлелдемесі бар, Ленин айтқандай: “Логика – өткен ұрпақтардың миллион рет қайталанған тәжірибесінің қорытындысы”, сондықтан оған да сенім білдіруіміз орынды.

Ғылыми таным және оның өзіндік ерекшелігі. Танымның эмпириялық және теориялық дәрежесі, құрылымы бар. Шындықты тану, белгілі бір түрде жасалады. «Таным түрі» түсінігі – көп қырлы. Олар төмендегідей кезеңдерді қамтиды:

1. Адамның шындықты бейнелеуінің сатылары – сезімдік және рационалдық.

2. Білім түрі – эмпириялық және теориялық, ғылымға дейінгі (қарапайым) және ғылым.

3. Білімнің құрылу тәсілі – ғылыми, болжам, абстракты теория, ғылыми жүйе.

Танымның жоғарғы түрі – ғылым. Ғылым дегеніміз не? Кейбір жеке ғылыми салалардың өкілдері анықтаманы нақты ғылыммен байланыстырады. Ғылыми білімнің басқа білім түрлерінен айырмашылығы – оның дәлелділігінде. Ғылыми таным, абстрактілік түсініктермен жасалады. Ғылым – теориялық білімдер жүйесі. Ғылыми білімнің әбден қалыптасқан түрі – теория. Ғылыми теорияның жасалуы нақты әлем туралы ақиқат білімді қоғамдық практикаға енгізу – адамзат мақсатының ең маңыздысының бірі.

Ғылыми танымның деңгейі екеу – эмпириялық және теориялық.

Эмпириялық (тәжірибелік) – адам тәжірибесіне негізделген. Ғылымның эмпирикалық деңгейінде, ғалым сезім мүшелерінің дүниетану күштілігіне, приборлардың оларды арттыра түсу мүмкіндігіне сүйенеді. Микроскоп нәрселердің аса ұсақ детальдарын көруде көздің қабілетін арттыратындығы соншама, бұған ешқандай жаттығу арқылы жету мүмкін емес. Приборлар сезім мүшелерінің күш-қуатын арттырып қана қоймай, бізге қабылдаудың қосымша органдарын береді десе де болады. Мысалы, біз радиоактивті сәулелендірудің көбін, магнит өрісін тікелей түйсігімізде сезіне алмаймыз, ал приборлар бұған мүмкіндік береді.

Теориялық деңгейі. Ғылыми зерттеу дегеніміз – проблема коюдан басталады. Проблема – адам әлі танып – білмеген, бірақ танып -білуі керек нәрсе, құбылыс. Осыған байланысты, соларды түсіндіруге бағытталған ұғымның, идеяның, белгілі бір көзқарастың қорытындысын – теория дейміз. Теория абсолютті емес, ол білімнің даму барысында өзгеріп отыратын, относителді түрде ғана аяқталған білім жүйесі. Жаңа теория мен ескі теорияның арасында күрделі қатынастар болады, солардың бірі сәйкестік принципінен көрінеді. Бұл принцип бойынша, ескі теориялар жаңа теорияның кейбір шеткі сәтіне айналған кезде ғана жаңа теория өмір сүреді.

Гипотеза (гр Hypotheses- негіз, болжам) – ой қорыту жүйесі арқылы бірқатар фактілер негізінде объектінің байланысы, себептері туралы тұжырым жасалады, алайда оны әбден анықталған деп санауға

болмайды. Болжам – объективті дүниенің заңдарына негізделген болашақта не болатыны, қандай жаңалықтар ашылатыны туралы білім.

Егер теория белгілі бір заттың саласын түсіндіруге бағытталса, онда ол танымдық және практикалық реттеушілік – әдістемелік (методологиялық) қызмет атқарады.

Методология – (әдіс,– сөз, түсінік, ілім) адамның теориялық және практикалық қызметіндегі принциптік жүйелері, ұйымдастыру тәсілі және осылар туралы ілім. Ғылыми таным әдісінің маңызы туралы: жолмен жүрген ақсақ адам да жолсызбен жүгіргеннен озады – деп, Ф. Бэкон әдістерді қараңғы үйдегі шам-шырақпен теңестіреді, ал Лаплас – ғылым үшін ғалымның қолданған әдісін зерттеу, оның керемет жаңалығынан ешбір кем болмайды - дейді. *Ғылыми таным әдістерінің үш түрі бар: а) эмпирикалық зерттеу әдісі; ә) теориялық және эмпирикалық деңгейде қолданылатын әдістер; б) теориялық зерттеу әдісі.*

І. Эмпирикалық зерттеу – объектіні сезім мүшелерімен, приборлармен қабылдау, қадағалау. Объектіні белгілі бір мерзім аралығында ұйымдасқан түрде жүйелі бақылай отырып, ондағы өзгерістерді тізу, суреттеп жазу.

а) *Бақылау* – дүниедегі заттар мен құбылыстарды мақсатқа сай жоспарлы түрде, үнемі қадағалап қабылдап отыру.

ә) *Эксперимент* – зерттеліп жатқан объектіге тікелей әсер ету арқылы ол процестерге араласу. Зерттеуші объектіні кездейсоқ жағдайлардан оқшаулап алып, бөліп қарайды. Қажет болған жағдайда әлденеше рет қайталайды.

б) *Өлшеу* – тиісті өлшеуіш аспаптардың көмегімен эмпириялық деңгейде зерттелетін материалдық объектілердің сипаттамаларын (салмағы, ұзындығы, бөлшектігі, нүктелік шамасы, жылдамдығы, т. б.) тексеріп жазу.

в) *Салыстыру* – объектілер арасындағы ұқсастық және өзгешілік жақтарын анықтау мақсатында оларды бір-бірімен жалғастыру. “Барлығы да салыстыруда танылады” қағидасын есте ұстау.

ІІ. Теориялық және эмпирикалық деңгейде қолданылатын әдістер.

1. Болған істі, оқиғаны, құбылысты зерттеу талдаудан (анализ) басталады. *Анализ* – затты, ойды құрамды элементтеріне, яғни бөліктеріне, жақтарына, қасиеттеріне жіктеуден тұратын зерттеу әдісі.

2. *Синтез*– ол жеке элементтерді, бөліктерді, жақтарды, қасиеттерді біртұтас етіп қосудан тұратын зерттеу әдісі. 3. *Аналогия* – ұқсастық, үйлестік. Заттар мен құбылыстардың, ұғымдардың ұқсастығын анықтап, зерттеуде пайдалану. 4. *Индукция* – жалқы, жеке жағдайларда

жалпы қорытындылар шығаратын ойлау тәсілі. 5. *Дедукция* – жалпыдан жекеге қарай ой тұжырымдауға негізделген таным әдісі.

III Теориялық зерттеу әдістері (идеализация, формализация, модельдеу, аксиомалық).

1. Зерттеудің ішіндегі ең қарапайым әдіс – *идеализациялау*. Нақты объектіні танып- білу үшін, идеализацияланған объектімен ауыстырылады, ал оны қолданғанда қайсыбір заңдылықтар қарапайым түрге ие болады. Геометрияда қарастырылатын объектілердің барлығын – түзу сызықты, квадратты, шарды, т. б. идеализацияланған объектілер ретінде қарауға болады.

2. *Формализация*. Қазіргі заман ғылымдарында ең көп қолдау тапқан формаландыру әдісі – білімнің кейбір салаларында жасанды тілдердің көмегімен формальданған жүйеде зерттеу. Мысалы, формальданған тілдер – химия, математика, логикада қолданады.

3. *Модельдеу* – ол нақты бар немесе ойланған не болмаса жобаланған объектіні (жүйені), сол объектінің (түпнұсқаның) құрылымы мен қызметінің негізгі ерекшеліктерін бейнелейтін модель (ұқсас нәрсені) жасау жолымен материалдық немесе идеалдық жағынан тексеру.

4. *Аксиомалық* (гр. axioma – мақұлданған қағида) – дәлелдеуді керек етпейтін ғылыми шындық.

Ақиқатты ғылыми тұрғыдан танып-білу, тарихи және логикалық әдістердің көмегімен жүзеге асырылады, бұлардың арасында бірлік пен айырмашылық бар. Тарихи әдіс – дамудың нақтылы тарихи процесін ойша суреттеуді талап етеді. Оның ерекшелігі: оқиғалардың уақыт жағынан жүйелі болып келуі; сан-алуан кездейсоқ құбылыстардың, оқиғалардың сақталуы. Логикалық әдіс – тарихи әдісті түзетудің ерекше әдісі, ол да тарихи әдіс, бірақ тарих жүйелігін бұзатын, тарихи кездейсоқтықтан арылған әдіс, тарихи процесті жинақтап, қорытып бейнелеуге ұмтылады. Сондықтан логикалық тарихи жүйелер жалпы алғанда бір-бірімен дәл келеді. Бұл әдістерді абстрактылықтан нақтылыққа көтерілу әдістері арқылы құруға және керісінше жүруге де болады.

Міне, таным бір күйдегі білім түрінде болмайды, қайта объективті, толық, жан-жақты ақиқатқа қарай қозғалыс ретінде болады.

Семинар сабағының жоспары

1. Таным – шындықты бейнелеу. Танымның субъектісі мен объектісі.
2. Білім құрлымы. Сезімдік және рационалдық таным.

3. Философиядағы ақиқат мәселесі. Ақиқаттың объективтілігі. Абсолютті және салыстырмалы ақиқат диалектикасы. Ақиқат өлшемі.
4. Ғылыми таным және оның әдістері.

Әдістемелік ұсыныстар

Таным мәселелерінің философияда қойылуы, соған сәйкес қалыптасқан түрлі философиялық ағымдар. Таным барысы мәнінің күрделілігі мен қайшылығы: Танымның субъектісі мен объектісі, олардың диалектикасы. Практиканың мәні, оның таным процесіндегі орны. Таным процесінің диалектикасы. Сезімдік таным, оның формалары. Логикалық таным оның формалары. Сезімдік және логикалық танымның біртұтастығы. Шығармашылық және интуиция.

Ақиқат теориясы. Ақиқаттың объективтілігі. Абсолюттік және салыстырмалы (относительно) ақиқаттардың диалектикасы. Ақиқаттың нақтылығы. Практика – ақиқат өлшемі.

Ғылыми таным және оның ерекшеліктері.

Танымның эмпирикалық және теориялық деңгейлері, олардың бірлігі мен айырмашылығы. Ғылыми танымның тәсілдері мен формалары. Танымның жалпы логикалық әдістері: анализ, синтез, абстракциялау, индукция және дедукция, аналогия, модельдеу.

Эмпирикалық зерттеулердің ғылыми әдістері: байқау (баяндау, өлшеу, салыстыру), эксперимент. Теориялық зерттеулердің әдістері: формальдау, аксиоматикалық әдіс, гипотеза, абстрактіден нақтыға көшу әдісі, ғылыми теория жасау, тарихи және логикалық зерттеу әдістері.

Бақылау сұрақтары

1. Таным теориясының маңызы неде?
2. Таным – шындықты бейнелеу. Танымның субъектісі мен объектісі.
3. Білім құрылымы. Сезімдік және рационалдық таным.
4. Философиядағы ақиқат мәселесі. Ақиқаттың объективтілігі. Абсолюттік және салыстырмалы ақиқат диалектикасы. Ақиқат өлшемі.
5. Ғылыми және салыстырмалы ақиқат ерекшелігі.
6. Танымның эмпирикалық және теориялық деңгейлері, олардың құрылымы.
7. Ғылыми танымның әдістері.

Баяндамалар мен рефераттар тақырыбы

1. Таным—философияның талдау объектісі, оның әлеуметтік мәні.
 2. Ғылыми таным мен әрекеттің құрылымы мен динамикасы.
 3. Техникалық білімнің ерекшеліктері.
 4. Таным процесіндегі практиканың құрылымы түрі және қызметі.
 5. Практиканың гносеологиялық қызметі, оның құрылымы.
 6. Наным, танымның конструктивтік бөлігі.
 7. Теориялық және эмпирикалық таным. Парадигма және зерттеу бағдарламасы.
 8. Қазіргі заман философиясының негізгі ағымдарында гносеологиялық мәселелерді қою.
 9. Философия мен ғылымдағы ақиқат өлшемінің мәселелері.
- Таным процесіндегі рационалдық пен иррационалдық, дискурсивтік және интуитивтіктің арақатынасы.
10. Таным және түсінік.

Философиялық мәтіндермен жұмыс істеу

1. Антология мировой философии. В 4-х тт. М.: 1969-1972.
2. Ильин В. В. Теория познания. Гл. 1. М.: 1994.
3. Кун Т. Структура научных революций. М.: 1975.
4. Мир философии: Хрестоматия 2-х ч. – М.: 1991.
5. Поппер К. Логика и рост научного знания. М.: 1983.
6. Рассел Б. Человеческое познание. Киев, 1997.
7. Энгельс Ф. Табиғат диалектикасы. Алматы 1972.

Әдебиеттер тізімі

1. Алексеев П. В., Панин А. В. Теория познания и диалектика. М.: 1991.
2. Әбішев Қ. Философия. Алматы: Ақыл кітабы, 2001.
3. Әбішев Қ., Әбжанов Т. Философия тарихындағы таным теориясы және метод проблемасы. Алматы, 1990.
4. Балғынбаев А. С. Субъектінің ғылыми танымдағы белсенділігі. Алматы, 1997.
5. Гадамер Х. Т. Истина и метод. М.: 1988.
6. Заблуждающейся разум. М.: 1990.
7. Загадка человеческого понимания. М.: 1991.
8. Коршинов А. М. Познание и деятельность. М.: 1983.
9. Кішібеков Д. К., Кішібеков Т. Д. Речь и письменность: Трансформация звуко-знаковых систем. Алматы, 2004.

10. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Е. Философия. Алматы, 2003.
11. Мұсаева Н. Р. Тылсым табиғат. Алматы, 1997.
Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік
Т. Х. Ғабитов, А. Т. Құлсариева. – Алматы, 2004.
12. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Ойлау тарихының
елестері. Алматы, 1994.
13. Орынбеков М. С. Ежелгі қазақтың дүние танымы.
Алматы, 1994.
14. Сартр Ж. П. Проблемы метода. Алматы, 1994.
15. Теория познания. В 4-х томах. М.: 1991.
16. Философия. (Т. Ғабитов.– Алматы: Раритет, 2005).
17. Философия: электрондық оқулық Т. Х.Ғабитов.
Алматы. Юрлит, 2004.

III тарау Адам және қоғам философиясы

3. 1. Философиядағы адам мәселесі

«Адам» деген ұғым – адам баласына тән жалпы қасиеттердің жиынтығын білдіретін түсінік. Адамың әлемде алатын орны ерекше. Адам жаратылыстың, табиғаттың туындысы және әлеуметтік феномен. Ол табиғат жасамаған заттар мен құбылыстарды өз қолымен, ақылмен жасайды.

Діни ұғымдар бойынша дүние адам үшін жаралған деген ұғым бар, өмір адамға, адам көңіліне жол табу мақсатына бағындырады. Мұсылман және христиан діндері, иудаизмнің Библиядағы мифін қабылдап, адамның азап шегуін бұрынғы ең бастапқы күнәсі үшін тартатын жазасы дейді. Одан құтылудың жалғыз жолы - Құдайға құлшылық етіп, табына беру деп уағыздайды.

Ежелгі үнді философиясы мен дінінде адам әлемдік жанның бір бөлігі ретінде қаралды. Жанның біреуден екіншісіне көшуі туралы ілімде, тіршілік иелері (өсімдіктер, жануарлар, адамдар) мен Құдай арасында өтуге болатын жылжымалы шекара бар. Бірақ ең маңыздысы – бостандыққа ұмтылу тек адамға ғана тән, оған жету үшін құштарлықтан құтылу, болмыстың эмпирикалық жолы, сансара – карма заңдарын білу қажет. Упанишадтың пафосы – шабыт, сезім шаттығы, ықлас, ынта, жігерлену. Упанишад үнді философиясының дамуына зор ықпал көрсетті.

Діни – этикалық ілім – буддизм, адам мәселесін ең жоғарғы биікке көтеріп, өмірді түгелдей соған арнау жайында баяндайды

Қытай философиясында Конфуций СЯО-ға (ұлдың сый-сияпат көрсетуі, әке -шешені және үлкендерді сыйлауы), ең икемді әдіспен үлкен отбасын, елді басқаруға, этикет, әділеттік пен мінез-құлыққа ерекше көңіл аударады. Конфуций ең алғашқы болып «Өзіңе қаламағанды басқаларға қалама» – деп, ең басты моральдік-этикалық принципті өмірге әкелді.

Даосизм, оның негізін салушы Лао-цзы бойынша, Дао (жол) - көрінбейтін, барлық жерде бар, өзінен өзі пайда болатын табиғат, заңдылық, оған жеке адамның мінез – құлқы мен ойлары да жатады. Адам өмір бойы дао принципін ұстануы керек, адам өз мінез -құлқын табиғатпен бүкіл әлеммен келістіруі керек. Бұл ілім кейін Қытайдың негізгі бір діні ретінде дамыды.

Ежелгі антика заманында адамды космос бейнесінде, «кішкентай әлем» (микрокосмос) ретінде қарады. Адам туралы

мәселені алғашқы рет Сократ қойды. Ол рационалдық этиканың негізін қалап, адамның ішкі дүниесін, оның жаны мен ізгілікті ісін түсінуді ұсынды. «Ізгілік» дегеніміз – білім, «Жақсылық пен әділдікті танып-білген адам жамандық пен әділетсіздіктен аулақ болады»¹, - дейді. Платон ілімі бойынша адамда мәңгілік жан мен өткінші дене қосылады. Жан - денесіз идея әлеміне жатады. Адам болса, дербес рухтың сақтаушысы.

Аристотель «Адам қоғамдық хайуан, тек ақылы бар»² - деп, ал құлдарды адам деп санаған жоқ, «сөйлей білетін жануар» деп атады. Құл иесі құлға қайырымды бола алмайды. Сол сияқты әкесінің баласына қайырымды болуы міндетті емес, өйткені ол оның меншігі болып есептелінеді, ал баланың әкеге қайырымды болуы міндетті, себебі әкесіз бала дүниеге келмейді.

Христиан дінінде адам ұғымы, Құдай бейнесінде каралады. Адамды бағалауда ақыл-ой емес, жүрек негіз болады. Жүрек Көне өсиетте (Ветхий завет) – 851 рет қайталаңады.

Фома Аквинский: «Адам – дене мен жанның бірлігі. Хайуан мен періштенің аралығындағы нәрсе. Жан мәңгілік өлмейтін жақсылық сәулесі. Адам денесі – құмарлық пен ынтызарлықтың, жындардың ұясы»,– дейді.

Орта ғасырдағы шығыс философы әл-Фараби: «Бақыт – әр адамның көздейтін мақсаты, үлкен игілік. Адамда сол мақсатқа жетуге мүмкіндік беретін үш түрлі тамаша табиғи қабілет болады, ол: ерекше жасалған дене құрылысы, жан құмарлықтары, ой-парасаты»,– деген.

Әл-Фараби адамның жан дүниесін жетілдіру мәселесін философиялық тұрғыдан зор білгірлікпен жан-жақты да терең зерттеп, талдау жасайды. Ал қайта өрлеу (ренессанс) дәуірінде Адам өзін-өзі билеу еркі, мақсаты бар тіршілік иесі ретінде қабылданды. Ол өзінің көптеген эстетикалық қасиеттеріне байланысты сезімтал дене иесі.

Жаңа Заман философиясының өкілдері: Бэкон, Декарт, Гоббс, Спиноза – адамның өз болашағы өз қолында, Құдайдан да, басқадан да тәуелсіз, ол тапқыр да белсенді жасампаз тағдыр иесі, өз өмірінің саналы субъектісі. Адамның ерекшелігі де, рухани күйі де оның ақыл-ойында, яғни ойлау қабілетінде деп есептеді. Декарт: ойлауды адамның өмір сүруінің нақты куәсі дейді. «Мен ойлай аламын, олай болса өмір сүремін». Адам – ақыл-ойы бар тіршілік иесі. Дене мен жанның арасында ортақтық жоқ. Дене белгісіздікте болса, жан ойлайды, жанның айқын маңызы – сана, ақыл-ой».

¹ Платон, Софист 246 а-с. Соч. Т.2. М: 1970, С.181.

² Аристотель Соч. В4 т. Т.4.- М.: 1983. С. 385.

Бірінші рет философияда «антропология» терминін Кант кіргізді. Адам философиясы немесе антропологиялық философия дегеніміз – адам туралы ілім. Ол адам мәселесін екіжақты қарады. Біріншіден, ол табиғат әлемі мен табиғи қажеттілікке тәуелді болса, екіншіден, адам еркіндік әлемі ретінде қаралды. «Адамның барлық іс-қимылының басқа біреудің еркіне бағынышты болуынан асқан сорақы сұмдық мүмкін емес», - деді.

Неміс романтизмінің (XVII-XIX ғғ. басында) өкілдері Гете мен Гердер, кей жағдайда қайта өрлеу дәуіріне оралып, ойлауды шектеп, адамның сезімдік саласын одан жоғары қояды. Новалистің (неміс ақыны, философы) пікірінше, ойлау – тек қана сезімдік түс.

Гегель: «адам – тарихи» – деген идеяны дамытты. Ол үшін адам – рухтың жалпылық қасиеті, рухани іс-әрекеттің субъектісі, мәдениет дүниесін жасаушысы. Фейербах пен Чернышевский өздерінің ілімінде адамды негізгі зерттеу мәселесіне айналдырды. Адам сезімдік, денелік тіршілік иесі және осының нәтижесі саналды.

Маркс: адамды жасайтын, оның еңбекке деген ынтасы, іс-әрекеті, ал қоғамдық болмыс – адам санасын анықтайды дейді. Марксизм философиясы қоғамдық сана, қоғамдық болмыс, таптар мен мемлекет, өндіріс тәсілі, мәдениет мәселелерін өте терең зерттейді, бірақ адам мәселесі көмескі күйінде қалған. Ал, өмір болса адам туралы мәселені зерттеуді, оған нақты зер салуды талап етеді. Негізгі мәселе: адам қашан жаралған, қалай пайда болды? деген сұрақтарға жауап іздеу. Менің болуымның міндетті шарты – «сенің, басқалардың болуы» – дейді Фейербах.

Өмір философиясының өкілдері адамның ерекшелігін өмір феноменімен, кейде органикалық, биологиялық ұғымдармен көбірек жақындастырады (Ницше). Немесе мәдени-тарихи мағынада түсіндіреді (Дильтей). Өмір философиясында алдыңғы шепке адамның ойдан тыс қабілеті қойылады: сезім (Гаман, Якоби), ырық (Шопенгауэр), интуиция (Баадер, Бергсон). Олар сананы, санасыздыққа жиі-жиі қарсы қояды. Фрейд және (фрейдизм) санасыздықты санадан артық көреді. Ол адамзат мәдениетінің, діннің шығуының қайнар көзін санасыздықпен байланыстырды, бұл жөнінде адам өз-өзіне толық жауап бере алмайды дейді.

Экзистенциализм – ең алдымен адамның дербес, нақты өмір сүруіне мән береді және материализмнің, сциентизмнің үстемдігін жоққа шығарады. Бірінші орынға – сезімді, тек жай сезім емес, сезіну, уайымдауды қойды. Қысқаша уақытта сезіну орнына ұзаққа созылған сезімдер: қайғыру, жалғыздық, қорқу, т. б. қойылады.

Адамның табиғи (биологиялық) және қоғамдық (әлеуметтік) мәні. Адам «табиғи жаратылыстың дамуы» арқылы осы күнгі дәрежеге жетіп, күрделі феномен ретінде қалыптасты. Саналы адам (*Homo sapiens*) 50 мың жыл өмір сүріп келе жатқан болса, адамның жалпы тарихы шамамен 3-3,5 миллион жылдай болады.

Ақылды адамның пайда болу негізі неде? Адамның еңбегі арқылы пайда болған заттар (жасанды табиғаттың) мен тілдің пайда болуында. Еңбек, сана, ойлау және тіл – бір-бірімен тікелей байланысып жатқан процесс. Бұл жерде антропогенез (адамдардың шығу тегін зерттейтін антропологияның бір бөлігі), антропосоциогенез (әлеуметтік себептерді анықтау) деректері көп жәйді анықтайды. Мәдениет жоқ жерде – жетілген қоғам жоқ, қоғамсыз – жетілген адам жоқ.

Жан-жануардан адамның ерекшелігі неде?

1. Еңбекке икемделген өзгеше денесі мен келбеті бар.
2. Санасы, ойлау мүмкіндігі бар.
3. Өзінің негізгі діні, сенімі бар.
4. Адамдар арасындағы қарым-қатынасты қолдап, дамытады.
5. Өндірістің пайда болуына, өзгеруіне байланысты өзін-өзі қамтып, өзгере білуінде.

Сондықтан еңбек өндірісі қоғамның, оның дамуының негізі болып есептеледі. Адамның негізгі айырмашылығы – құрал-сайман жасай алатындығы. Артефакт (алғашқы қару) – немесе алғашқы зат. Тастан жасалған садақтың ұшынан бастап, ғарыш корабліне дейін қару мен заттардың бәрі де адам ойы мен еңбегінің нәтижесі. Ең алғашқы құрал: аң аулау, өзін қорғау үшін қолға ұстаған тас, таяқ және басқа заттар. Лақтыруға, соғуға ыңғайлы болу үшін адамдар оны өңдеп икемдеген. Ондай қару кімге қажет болған? Икемсіз әлсіз не жүгіре алмайтын адамдар, күш иелеріне қарсы тұру үшін қолға қару ұстауды жөн көрген. Ф. Ницшенің пікірінше, «адам деградацияға ұшыраған хайуаннан шыққан».

Кейін қаруды басқаларды өзіне бағындыру үшін, үйірін қорғау үшін құрал-саймандарды еңбек ету тәсіліне айналдырады. Еңбек құралы, қару табиғаттан дайын түрде берілмейді, оларды жасау, қолдануды жас ұрпаққа үйрету үшін сөз керек, тілді одан дамыту қажеттілігі туады. Ал сөз абстракциялық ойлаудың көзі.

Адам – белгілі-бір дәрежеде биологиялық және әлеуметтік тіршілік иесі. Биологиялық – тірі адам, тірі организм және оның әлеуметтік қоғамдық мәні бар. «Адам мәні – Маркс айтқандай, оның сақалы мен бойында емес, оның әлеуметтік орны мен атқаратын ісінде».

Адамның биологиялық сипаты неде? Ертедегі дүниеде адам өмірінің ұзақтығы 20-22 жас болды. Бірте-бірте адам өмірінің жақсаруына байланысты ұзара бастады. Медицина ғылымының дамуы, денсаулықтың жақсаруына алып келді. Ғылыми-техникалық революцияның жемістерінің арқасында жылы үйлер, азық-түлікпен қамтамасыз етудің ұтымды тәсілдері, адамның білімі мен тәрбиесінің жас кезінен жолға қойылуына жеттік.

Адам дамуына кедергі болатын жағдайлар: ауа райы, экология, жердің улануы, көлдердің, жануар, өсімдік түрлерінің жоғалуы, т. б. Алғашқы кезде адамдар хайуандар секілді үнгірде тұрған. Ол кезде жыныстық қатынастар реттелмеген болатын. Оны эндогамия (endog-іштей, games- жыныстық, некелік қатынас) деп атайды. Ол адамзаттың денсаулығына, тұқымның өсіп дамуына зиянын келтірді, түрлі жазылмайтын аурулар адамзаттың келешегіне қатер туғызды. Сондықтан адамдар жақындар арасындағы некелік қатынасқа ерте бастан тыйым салған. Экзогамия (гр. exo - сырттан) пайда болды. Үйленуге адамды тыс жерден, сырттан, басқа ру ішінен іздеу тәртібі қалыптасты. Бұл адамзаттың қоғамдық дәрежеде дамуының алғашқы қадамы болды.

Қоғамдық болмыстың әсерінен қалыптасатын адамдағы үшжақты мағына

1. Жеке адам, пенде (индивид).
2. Индивидуальность (даралық, ерекшілік).
3. Тұлға, кісі (личность).

1. **Жеке адам** – жалпы адамзаттың өкілі. Көптің бірі ретінде адамға тиісті қасиетке, келбетке ие болуы керек.

2. **Индивидуальность** (ерекшелігі) – адамзаттық қасиеті дараланып көрінетін әрбір жеке адамның өзіне ғана тән дауысы, жүріс-тұрысы, білімі, бет-пішіні, бұл ерекшеліктері қайталанбайтын феномен. Адам – таза қағаз емес, онда мәдениет өзінің жазуларын түсірген: ол тіршілік иесі, күш-қуаты, ақыл-ойы, сезіну-күйінуі бар және сонымен бірге нақты ұйымдасқан, сыртқы жағдайларды өзіне сәйкес өзгерте білетін жан.

3. **Тұлға, Кісі** (личность) – ержеткен, бұғанасы қатқан, ақылы толған, өз ісіне өзі жауап бере алатын, өзінің дүниеге көзқарасы бар адам. Кісі әлеуметтік іс-әрекет иесі ретінде өндірістің, қоғамдық қатынастың, қоғамдық сананың субъектісі болып табылады. Тұлға – әртүрлі дәрежедегі қоғам топтарының да жауапкершілігін өзіне ала алатын кісі.

Адамның туып өскен, тәрбиеленген қоғамы қандай болса, оның өзі де сондай болады. Дүниеде қанша адам болса, сонша мінез, сипат болады. Әр адам ең алдымен бүкіл адамзат қауымының мүшесі. Яғни, онда шыққан нәсілінен, ұлтынан, табынан, жынысынан, туған жерінен тәуелсіз есті және тәрбиелі адамның барлығына ортақ қуану, қайғыру; балажандық, ананы сүю, махаббат, әділеттілікті ұнату сияқты адами қасиеттер болады. Адамның ақыл-ойы мен сезімі өте күрделі биологиялық, психологиялық, әлеуметтік құбылыс. Күшті сезім, зерде, яғни интелектің, еріктің араласқан түйіндері арқылы әлеуметтік өлшем, психологиялық қасиетке ұласады.

Тән мен жан бірлігі, адам жанының ерекшелігі – оны табиғат әлемінен бөліп тұр. Қазіргі заманда «жанның» орнына, синонимы ретінде «психика» деген сөз қолданылады. «Психика» дегеніміз – «адамның ішкі дүниесі», «адамның рухани әлемі». Адам ерекшелігінің негізінде рухани дүние жатыр. Адамның биологиялық және әлеуметтік өлшемдерінің өзара диалектикалық байланысын, бір-біріне тәуелділігін сөз еткенде, адамның хайуандық қалдықтардан бірте-бірте арылып, «әлеуметтену» (социализация) процесіне кіретінін ұмытпау керек.

Маркс: «Аштық қашанда аштық, бірақ пышақ пен шанышқының көмегімен піскен етті жеу арқылы жоюға болатын аштық бір бөлек те, қолдың, тырнақтың, тістің көмегімен жұлқылап, шикі ет арқылы жойылатын аштық бір бөлек» – деген.

Қазіргі замандағы антроптық принциптің фундаментальдық (негізгі) қағидасы философия мен ғылымға көп ене бастады. Ол әлемді күрделі, әрі өздігінен ұйымдасқан жүйе және адамды ондағы негізгі элемент ретінде қарауды талап етеді. «Бірқалыпты адам», ерекше объект деген көзқарасты қалыптастыра отырып, адам әлемді бақылаушы және өзіндік реттеушісі ретінде, әлемнің физикалық параметрі әр алуан түрінің құрылымымен, әртүрлі дәрежесімен байланыс орнатты. Ғылымда (оның ішінде жаратылыстануда), адам қызметінде субъекті мен объекті арасындағы ажыратуды жеңу, табиғат пен адамның жақындасуын көрсетеді.

Семинар сабағының жоспары

1. Философиядағы адам концепциясы: оның табиғаты, мәні, мақсаты.
2. Философия тарихындағы адам мәселесі.
3. Адам және адамзат.
4. XX ғ. философиясындағы және антропологияның антропты принципке бет бұру.

Әдістемелік ұсыныстар

Философия тарихындағы адам мәселесі. Оның табиғаты, мәні. Адамның өмір сүруінің, табиғи-биологиялық алғышарттары. Адамның әлеуметтік мәні. Адамның қалыптасып, өмірге келуіндегі еңбектің рөлі.

Адамның табиғи және қоғамдық сипаты. Адам өміріндегі үйлесімділік пен үйлесімсіздік диалектикасы. Ғылыми-техникалық революция жағдайындағы адам өмірі.

Адамның әлеуметтік және ұлттық тұрпаты. Адамзаттың рухани тәжірибесі. Өмір және өлім проблемасы. Философия адам өмірінің мәні мен өлместігі туралы. Адам және адамзат. Бүкіл әлемдік біртұтас қауымдастықтың құрылып, дамуының объективті алғышарттары. «Адам» және «кісі» (тұлға) ұғымдарының ара қатынасы. Дара адам (пенде) даралық, жеке адам (кісілік) – қоғамдық өмірдің объектісі.

Бақылау сұрақтары

1. Адам өмірі және оның құндылығы мен өзіндік ерекшелігі.
2. Адамзат – әлемдік қауым.
3. Адамның табиғаты, мәні, тағдыры.
4. Философиядағы адам мәселесі.
5. Адамның мәні: тарихи-философиялық талдау.
6. «Адам», «жеке адам», «даралық», «кісі» ұғымдарының диалектикасы.
7. Адамның руханилығы.

Баяндамалар мен рефераттар тақырыбы

1. Адамның табиғаты, мәні, мақсаты.
2. Философия тарихындағы адам өмірінің мәні, мәселесі.
3. Адамның табиғи, әлеуметтік-психологиялық және рухани себептелуі.
4. Адамзаттың рухани тәжірибесіндегі өмір, өлім мен мәңгілік мәселелері.
5. Адам - қоғам дамуының өзіндік мақсаты.
6. Қазіргі әлемдік мәселелер және адамның тіршілігі.
7. Адам дамуындағы биологиялық және әлеуметтік ерекшеліктері.
8. Homo sapiens эволюциясындағы мәдениеттің жетекші рөлі.
9. Индивидуализм – өмірлік бағдар және философиялық тұжырымдарындағы рөлі.
10. Тағдыр және өмір жолы.
11. Экзистенциализм философиясындағы адам мәселесі.

Философиялық мәтіндермен жұмыс істеу

1. Бердяев Н. А. О назначении человека. М.:1993.
2. Сартр Ж. П. Экзистенциализм – это гуманизм. Ницше Ф., Фрейд З., Фромм Э., Камю А., Сартр Ж. П. М.: 1989.
3. Тейяр де Шарден. Феномен человека. М.: 1987.
4. Фромм Э. Душа человека. М.: 1992.
12. Франк В. Человек в поисках смысла. М.: 1990.
13. Кішібеков Д. К., Кішібеков Т. Д. Речь и письменность: Трансформация звуко-знаковых систем. Алматы, 2004.

Әдебиеттер тізімі

1. Әбішев Қ. Философия. Алматы: Ақыл кітабы, 2001.
2. Бердяев Н. А. Философия свободного духа. М.: 1994.
3. Бубер М. Два образа веры. М.:1995.
4. Есім Ғ. Сана болмысы (Саясат пен мәдениет туралы ойлар). 3-кітап. Алматы, 1997.
5. Григорьян Б. Т. Философия о сущности человека. М.: 1973.
6. Григорьян Б. Т. Философская антропология. М.: 1973.
7. Гуревич П. С. Человек . М.: 1955.
8. Камю А. Бунтующий человек. М.: 1990.
9. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия, 2003.
10. Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік. Т. Ғабитов, А. Т. Құлсариева. Алматы, 2004.
10. О человеческом в человеке. М.: 1991.
11. Подорога В. А. Феноменология тела. М.: 1995.
12. Степин В. С. Философская антропология и философия науки. М.: 1992.
13. Философия / Құр. Т. Ғабитов. Алматы: Раритет, 2005.
14. Философия : электрондық оқулық. Құр. Т. Х. Ғабитов. Алматы: Юрлит, 2004.
15. Философиялық сөздік. Алматы, 1994.
16. Человек. Мыс. прошлого и настоящего жизни, смерти и бессмертия. М.: 1991.

3. 2. Қоғам. Философиялық талдаудың негізі

Қоғам дегеніміз – адамдардың алуан түрлі саналы іс-әрекеті мен қызметінің нәтижесінде қалыптасқан адамдар бірлігі. Адамдар қоғамда өмір сүріп әрекет етеді, ол қоғамның ажырамас бір бөлігі және оған тәуелді. Адамзат қоғамы – табиғаттың ерекше бөлігі, ол табиғаттың ұзақ уақыт эволюциялық даму нәтижесінде пайда болады. Адамзат қоғамы әлемдегі барлық тірі жүйенің ең жоғарғы сапалы даму дәрежесінің көрсеткіші.

Адамзат тарихындағы қоғамның дамуы мен қалыптасуы туралы осыдан жүз жыл бұрын да қазіргі кезде де бірыңғай пікір жоқ. Себебі, қоғамда көптеген жасырын терең құпиялар көп, оларды ақыл-оймен танып білу, дұрыс пікір айту өте қиын. Қоғамды зерттейтін ғылымдар әлі жас деуге болады. Олар: философия, социология, саяси экономия, тарих, демография, т. б., бұлар өздеріне зерттеу объектісі болатын материалдарды әлі толық жинап ала алған жоқ.

Огюст Конт (1798-1857 ж.) «Социология» (лат.socialis – социатас қоғам, гр. Logos-ілім сөз) «қоғам туралы ілім» терминін ғылым айналымына енгізді. Ол қоғамды жеке адамдардың жай жиынтығы емес, керісінше олардың өндірістегі қабілетіне, рухани, өнегелік және саяси қызметтерінің дәрежесіне байланысты қоғам жетіледі, әрі дамиды дейді.

Қоғамды идеалистік тұрғыдан танып-білу, әлі күнге дейін басым, оның мәнісі мынада:

1. Қоғамды билейтін күш идея (пікір). Әр дәуір идеяға байланысты өзгереді. Бірақ сол идеялардың өздері қайдан пайда болатыны қаралмады.

2. Қоғамның дамуында объективтік диалектикалық заңдылық және детерминистік (себептік) байланыс бар екені ескерілмеді.

3. Тарихты жасаушы кім деген сұраққа – ақылы биік жеке адамдар, яғни, қаһармандар, патшалар деп, халықтың шешуші рөлін ескермеді.

Аристотель Платонның мінсіз мемлекет теориясын сынады, ондағы ортақ мүлік идеясына қарсы шығып, жекеменшікті қорғады. Оның пікірінше, ортақ меншік еңбекке немқұрайлы қарауға әкеліп, оның жемісін бөлісуде қиындықтар туғызады. Әркім аз еңбектеніп көп сапалы үлесін алуға тырысады, ол достық пен келісімділіктің орнына айтыс пен алдауға алып келеді.

Гегель «адамдар тарихты өз дегенімен жасай салмайды, ол қажетті заңды процесс ретінде дамып отырады. Бұл заңдылық объективті бола алмайды, олар сырттан ендірілген абсолюттік идеяның

қозғалысынан туады» деп пайымдады. Сондықтан ол тарихи дамудың шын процесін бұрмалады, бірақ алғашқы болып, қоғам дамуының заңдылығын айтты.

Неміс ғалымы Макс Вебер (1864-1920 жж.). Тарихты үш шартты кезенге бөлді. Дәстүрлік, феодалдық капиталистік деп бөлудегі орталық мәселе – қоғамдағы біреулердің екінші біреулерге үстемдігі, оның пайда болу себептері мен түрлері. Вебердің пікірінше, *үстемдіктің үш сипаты болады: дәстүрлік, харизматикалық, рационалдық.*

1. **Дәстүрлік:** қоғамдағы қожайын мен бағынышты адамдар арасындағы қатынастарды экономика немесе әкімшілік емес, идеологияның көмегімен ұзақ уақытта қалыптасқан дәстүр анықтайды. Және бағынышты кісінің берілгендігіне сүйенеді.

2. **Харизматикалық үстемділік** – билеушінің жеке өзінің ерекшелігі. Оның айналасындағы адамдар оны жерге табиғаттан тыс құбылыс ретінде құдайдың өзі жіберді деп есептеуі.

3. **Рационалдық** – басқарудың кемелдеген түрі, ол капитализм қоғамында өмірге келеді. Бұл үстемдіктің қабылдаған қаулылары ақылға сыйымды, терең ойлы болады. Вебер осыған сай капитализмді былай сипаттайды:

– өндіріс орындарының табысты болуы. Бұл өндіріс пен еңбекті ақыл-ойдың арқасында ұйымдастыру нәтижесі;

– бірыңғай рационализмді жоққа шығарады, еркін ой, іс-әрекет бәсекесін қорғайды;

– қоғам тарихында діннің де өте үлкен орын алатынын көрсетті. Батыс капитализмінің басты мәні – протестантизм деді. Ол қоғам тарихы мен оның, даму процесіне бірыңғай ғылыми көзқарастың, дәлелді логикалық жауаптың жоқтығы – Вебер ілімін көп танымал етпеді.

Маркске дейінгі материалистер табиғат заңдары мен құбылыстарын материалистік тұғыдан түсіндіре отырып, тарихи жағдайлар мен қоғам өмірін тануда өз материализмін қолдана алмады. Марксизм – қоғамдық сана, қоғамдық болмыстың бейнесі дейтін дәстүрлі материализмді тереңдетіп, көп жаңа ұғымдар енгізді.

Қоғам туралы философияда алуан түрлі ойлар қалыптасқан. Қоғамды материалистік тұрғыдан зерттеген – Маркс. Адамға ең алдымен күн көру үшін денеге энергия беретін материалдық заттар байлығы керек дейді. Ол үшін оларды өндіретін құралдар қажет. Яғни, өмір мен қоғамның дамуында материалдық игіліктерді өндіру негізгі мақсат болып табылады. Сондықтан мемлекеттік мекемелер, құқықтық

көзқарастар, өнер, мораль, адамдардың діни ұғымдары да осы негізге сәйкес дамиды.

Қоғамдағы іс-әрекет пен қызметтің субъектісі - нақты адам. Адам мәнін қоғамнан тыс, еңбек құралынсыз, материалдық өндіріссіз танып-білу қиын. Қоғам біртұтас, бөлінбейтін әлеуметтік өмір, бір-біріне әсер ететін екі фактордан тұрады. 1. Адамдардың белгілі бір қызмет әдісі. 2. Әлеуметтік фактор. Бұлар адамдардың материалдық өндірісті дамытудағы тарихи қызметі арқылы пайда болады.

Өндіруші күштер мен өндірістік қатынастар диалектикасы Маркс ілімінің өзекті бір идеясы, әлем тарихының бірлігімен әртүрлі екенін анықтайды. Маркс өндіруші күштер мен өндірістік қатынастарды біріктіріп **өндіріс тәсілі** деп атап, соған негізделген қоғамдық-экономикалық формацияларды – тарихи нақты қоғамдар типін ажыратады. Олар алғашқы қауымдық, құл иеленушілік, феодалдық, капиталистік, коммунистік (социализм - оның бірінші кезеңі ғана) формациялар. Формация ілімі көп жағдайда, әсіресе шығыс елдер тарихында, дәлме-дәл келе бермесе де, ғылыми-әдістемелік рөлі ерекше. Ол қоғамның өздігінен дамитын жүйе ретіндегі прогрессивтік дамуын анықтауға мүмкіндік береді. Прогрестің өлшемі математикалық есеп-қисапқа, дәлдікке бейім өндіруші күштердің деңгейі мен сипаты саналып, өндірістік қатынастардың соған сәйкестігі, қоғам дамуының негізгі бір заңы болып табылады. Өндірістік қатынастар өзінің тұрақтылығына сәйкес дамылсыз өзгеріп отыратын өндіруші күштерге сәйкес болмай қалған жағдайда, адамдардың шығармашылық ұмтылысы сөніп, еңбек өнімдері азайып, экономикалық күйзелістер, әлеуметтік қақтығыстар, саяси төңкерістер орын алады. Осы әлеуметтік революциялардың әсерінен өндіріс тәсілі өзгеріп, жаңа тарихи қоғам типі өмірге келеді.

Маркс формациялардың ерекшеліктерін **базис және қондырма** ұғымдары арқылы көрсетуге тырысады. Базисті өндіріс қатынастардың жиынтығы, қоғамның экономикалық құрылымы деп, оны өндіріс құралдарына меншіктік қатынаспен теңестіреді, сондықтан социалистік революциялардың негізгі ұраны әлі күнге дейін жекеменшікті жою, мемлекеттік меншікті орнату болып саналады.

Қондырма – ол экономикалық саладан тыс барлық өмірді: идеялар мен теорияларды; қоғамдық, мемлекеттік мекемелер мен ұйымдарды; саяси, құқылық, әлеуметтік, ұлттық, көркемдік, тіпті соңғы нәтижесінде (бұл сөз марксистік әдебиетте өте жиі қоданылады) жыныстық, діни, экологиялық, т. б. қатынастарды санайды. Қондырманың негізгі мақсаты – базисті қорғау немесе оны өзгертуге тырысу. Егер базис прогрессивті саналса, оны қабылдамайтындар –

реакционерлер, халық жаулары аталып, қондырманың күшімен жойылуы қажет – бұл пролетариаттық диктатураның негізгі саясаты. Оның нәтижесін Совет дәуіріндегі Пол Пот режиміндегі жағдайлардан жақсы білеміз.

Адамды адамның қанауын, таптар күресін жекеменшікпен тікелей байланыстыру таза ғылыми жол емес, әр кезде ауқатты әулеттердің арасында адамгершілік принцип пен нормалардан ауытқымай, ел арасында беделді болғандар, тіпті солардың көтерілісін бастағандар да болған. Яғни, экономикалық қатынастар біршама адамның өнегелік білім деңгейіне, ізгілікке ұмтылуына тәуелді. Ал байлығын пайдаланып қанау, күштеу сананың тарихи дәрежесіне сай, ертеде қазіргіден кең және қатаң қолданылғаны да белгілі. Әр кезде байлықтың негізгі көзі – еңбек екенін түсіну болған. Бірақ атадан қалған байлықты ол қалай жиналса да шашып тастамай ұрпағына жеткізу қажеттілігі, ауқаттылардың да көп бөлігін қалыптасқан экономикалық қатынасқа бейімделуіне арқау болған. Сананың тарихи жетілуі, еркіндік, теңдік, сүйіспеншілік идеяларын, демократиялық билік принципін оятты, бұл жағдайда үстемдік ету, адамды адам қанау тәжірибесін жалғастыру, жалған ғылыми теорияға сүйену, елдің санасын бұрмалау жолымен ғана іске асады.

Марксизм, шын мәнінде адамгершілік тұрғысынан логикалық аяқталмаған ілім, капиталистік экономиканы ғана ғылыми тұрғыдан негіздеген ілім. Оның социализмі ғылыми тұрғыдан дәлелдеуге жете алмағандықтан, жаңа формацияға күштеп өтуді қолдады. Осының нәтижесінде марксизмнің коммунизм идеясы бүгінде тек қаралаумен сенімсіздікке тап болды.

Әр ілімнің жақсы жағын ала білу – даналықтың белгісі болғандықтан, Маркстік материалдық және идеологиялық қатынастар, базис пен қондырма идеяларын, адамды руханилықтан гөрі, экономикалық жан санауының біржақтылығына қарамастан, қоғамды материалистік, яғни ғылыми тұрғыдан қарауға үлкен үлес қосуын, оның ілімін мәңгілік мұралардың бірі ретінде санауға мүмкіндік береді.

Социумның негізгі сферасы: материалдық, әлеуметтік, саяси, рухани. Қоғам ең күрделі, өздігінен ұйымдасатын, мақсаттылығы бар материалдық жүйе, өз құрамында салыстырмалы дербес көптеген кіші жүйелердің иерархиялық (бағыныштылық) қатынасын жинақтайтын көп мүше. Қоғамдық ілім – қоғамдық қатынастарды танып, олар рухани және материалдық, стихиялық және реттелген экономикалық, әлеуметтік, ұлттық, саяси болып келеді. Әр адам дайын қоғамдық қатынастарға келеді, соған үйлесімді іс-әрекет жасайды, танып

өзгертуге ат салысады. Яғни, қоғамдық қатынастар жеке адамды әлеуметтік топтармен, бүкіл адамзатпен байланыстырады. Қоғамды жаңарту дегеніміз – бірінші кезекте, барлық іс-әрекетің формасы ретіндегі қоғамдық қатынастарды өзгерту болып табылады. Оны өзгерту объективті және субъективті факторларға тәуелді. Әрбір іс-әрекет саналы, бірақ оның толық салдарын танып-білу мүмкін емес. Ол әрқилы ойлайтын, әрекеттенетін субъектілердің іс-әрекеттері қиылысып, ешкім ойламаған жаңа жолға, қатынастарға алып келуі мүмкін. Сондықтан ұсынылған идея терең білімге сүйенген және елге қонымды болуы шарт. Бұқара халыққа сіңген идея қуатты материалдық, әлеуметтік, саяси, рухани күшке айналады. Қоғамдық қатынастардың мазмұны ең бастан-ақ, қалыптасқан (алғашқы руда қатаң түрде ұсталған – теңдік, бауырластық, кейін еркіндік) талап-мақсатқа жақындай түседі.

Саяси, әлеуметтік және рухани салалар идеология негізінде іске асады. Адамды адам арқылы тәрбиелеу саясат, құқық, мораль, дін, эстетика және философия арқылы жүргізіледі. Адамды адам арқылы тәрбиелеу әдістемесі көп, осы күнге дейін ол негізінен күшпен, зорлықпен, қысым көрсету арқылы орындалып келеді.

Бұл жүйеге қарсы – демократия, ол қоғамдағы адам бостандығына ұмтылады. Бостандық ойға келгенді жасау емес. Қоғамда тәртіп болуы керек. Осыған сай қоғамда мекемелер мен реттеу аппараты, оның практикалық іс-әрекеті болады. Қоғамда өмір сүру іс жүзінде күнделікті практикаға байланысты. Адамға рухани азық керек. Ол идея. Идея болмаған жерде, қоғам өз дәрежесінде өмір сүре алмайды. Идея ескіргенде қоғам басқа идея іздейді. Оның тұрмыстық ауыртпалығы да жеңілдігі де сол идеяға байланысты.

Қоғам дамуындағы адамға адамның күш көрсетуін тоқтатып, бостандық идеясының тарихи процестегі қажеттілік пен адамдардың саналы әрекетінің ара қатынасына байланысты шешілуі, өркениет – ол өмір сүрудің түрі және қоғамның даму бұлағы.

Биосфера мен Ноосфера. Қоғам болмысының негізі – Биосфера. Биосфера адамдардың тыныс-тіршілігін, өмір сүруін қамтамсыз ететін орта (биофизикалық және биохимиялық лаборатория десе де болады). Бұл өзінен-өзі өзгеріп, өздігінен ұйымдасатын әрі тұрақтылық пен тепе теңдікті сақтап отыратын ғажап жүйе.

- 1 Тірі организмдер мекендейтін орта.
- 2 Жер шарының тіршілік тараған аймағы.
3. Жер қыртысының жоғарғы қабаты.
4. Литосфера – жер шарының сыртқы қабаты, 5 км дейін.
4. Гидросфера – жер шарының сулы қабатының жиынтығы, 40 км.

5. Атмосфераның төменгі қабаты (Атмосфера – жер шарын қоршап тұрған газ қабаты).
6. Адамзат – биосфераның бөлігі.
7. Техносфера – адам ісі-әрекетінің нәтижесінде пайда болған барлық материалдық дүние.

Ғылым мен техниканың дамуы негізінде адам биосфераның өзгеруін жылдамдата түсті. Адамзаттың жетілуіне сай, биосфера өзінің келесі саналық сатысына - Ноосфераға (гр. ноос – ақыл, ой деген сөзінен шыққан) өтеді. Ноосфера туралы ілімнің негізін қалаған орыс ғалымы В. И Вернадский (1863-1945 жж.) болды.

Ноосфера: ақыл-ой өрісі, ойланып істейтін, әрі басқарылып отыратын әрекеттің көрінісі. Табиғатты жоспарлы, жүйелі әрі сапалы түрде пайдалану, өзгерту, түрлендіру жемісі, ақыл-ойдың құдіреті арқылы дүниеге келтірілген ғажайып техникалық құралдар табиғатты бүлдірмей, оны сақтауға, гүлдендіре түсуге тиісті.

XX ғ. философиясындағы қоғамның көптеген модельдері мен теориялары.

Поппер Карл Раймунд (1902-1994 жж.) ағылшын философы, логик, социолог XX ғ. ірі ойшылы. Ол тарихта қандай да болса заңдылықтың және бірыңғай адамзат тарихының барлығын жоққа шығарады. Адамзат тарихын қарастырғанда, оның саяси өкіметтің тарихы екенін есте ұстау керек деді. Ал саяси өкіметтің тарихы - дүниежүзілік тарих болмағандықтан, жалпы және нақты тарих ретінде өмір сүрмейді. Ол дүниедегі бар көптеген тарихтың біреуі ғана болады. Оны таңдау, Поппердің пікірінше, дін немесе поэзия тарихынан айырмашылығы – мына жағдайларға байланысты.

1. Билік біздің бәрімізге, ал поэзия кейбіреуімізге ғана ықпал жасайды.

2. Адамдар билікті құдайындай көреді (әулие тұтады, құдай деп таңдау қорқыныштан туады).

3. Адамдар билік басындағыларды әулие тұтса, бұл оларға ұнайды және олардың бар әрекеттері іске асып отырады. Сонымен қатар, көптеген ғалымдар адамзат тарихын патшалардың, генералдар мен диктаторлардың ыңғайына қарай жазады. К. Поппер әлеуметтік философияда қоғамның дамуын зерттейтін тарихи әдіске қарсы болды. Өзінің әлеуметтік-философиялық тұжырымдамасын «Ашық қоғам және оның жаулары» деген еңбегінде баяндайды (1945). Ол қоғамды екіге бөледі: *ашық* және *жабық* қоғам. *Ашық қоғам*: – демократиялық жолмен дамиды; экономикада, саясатта, мәдениетте әлеуметтік дамыған құрылымы бар және құқықтық мемлекет, оның плюралистік сипаты жоғары қоғамды – азаматтық дейміз. Ашық қоғам мүшелері

сыни-рационалдық ойлауды алға қояды. Осыдан қоғамдағы мінез-құлықты, әлеуметтік дамуды саналы түрде басқару және мемлекеттік институттарды демократиялық принциптерге сай қалыптастыру мүмкіндігі туады. *Жабық қоғам* деп – капитализмге дейінгі және социалистік қоғамды атайды. Олардың жұмыс істеу тәсілі – тоталитаризм, жеке адамнан ұжымның басымдылығы, догматизм және әлеуметтік демагогия.

Поппер «әлеуметтік технология», әлеуметтік инженерлік (өнер) терминдерін енгізді. Ол тарих барысын жобалау мүмкін емес деп санады. «Ашық қоғам» концепциясын негіздеді және тотальдық жүйенің қауіпті екенін көрсеткенімен, идеалистік көзқарастан арыла алмайды. Ал американдық ғалым Э. Фромм, қоғам дамуының неофрейдистік теориясы мен антропологиялық моделін жасады.

Э. Фромм З. Фрейдтің ізбасары ретінде оның психоанализмін реформалау арқылы, акцентті ішкі психологиялық процестен әлеуметтік, адамдар арасындағы қатынастарға көшірді. Адамның полярлық бастамалары арасындағы күресті – өмірді сүю мен өлімге ұмтылуын, ол әлеуметтік сипаттың негізіне салады. Э. Фромм үшін қоғамдық өмірдің идеалы, адамның еркін және бақытты өмір сүруі. Оларсыз прогресс туралы ойлардың еш мәні жоқ.

Ол «Бостандықтан қашу» деген еңбегінде нарық қоғамындағы бостандықтың өсуін және адамдардың сол бостандықты пайдалана алмауын талдайды. Осының негізінде өмірден «қашудың» механизмін көрсетеді: тұлғалар арасындағы байланыстың, симбиоздық (садизм, мазохизм), автоматтандырылған ұқсастық конформизмнің өсуі, т. б. Фроммның тоталитарлық мемлекеттің пайда болуын, адамдардың жауапкершіліктен және ынталанудан бас тартуын, өз тағдырын патерналістік өкіметке жүктей салуын психикалық ұмтылыс деп түсіндірді. Ол бұл жолды жалғыздықтан арылудың қияли әдісі деді. Оның «Адам өзіне-өзі үшін» деген еңбегі ерекше «өмір сүру өнері» ретінде этика мен адам мінезі типологиясын, «жемісті немесе жемісті емес» тағдырларды талдауға арналған. Оның негізгі еңбектері: «Бостандықтан қашу» (1941), «Маркстің адам концепциясы» (1961), «Психоанализ кризисі» (1973), «Адам өзіне-өзі үшін».

Технологиялық детерменизм теориясы соңғы кезде «экологиялық антииндустриализм» деп аталады. Бұл бағыттың негізгі бір теоретигі американдық публицист, футуролог әрі социолог А. Тоффлер (1928 ж.) – өзінің атақты «Үшінші толқын» еңбегінде біртұтас қоғам теориясынан шығып, қазіргі капитализмнің кризисін «индустриялық қоғамның сөнуімен», оның жаңа өркениетке өтуімен түсіндіруге тырысады. Ол қазіргі индустриализмге қарсы шығады,

бірақ өзінің қоғамдық даму концепциясында көптеген индустриялық теориялардағыдай техника мен технологияның даму деңгейі жатыр.

Негізгі еңбектері: «Үшінші толқын», «Шок будущего».

Белл Дэниел (1919) американ социологі. 60-шы жылдары постиндустриалдық қоғам концепциясын ұсынды, онда ғылым мен техника прогресінің нәтижесінде капитализмнің жаңа әлеуметтік индустриалдық қоғамнан бөлек, оның қайшылықтарынан арылған жүйеге өтетінін негіздеді. Ол батыс мәдениеті күйреуінің «дінорталық» версиясын ұсынды, одан діни жаңғыру арқылы ғана құтылуға болатынын айтты. Негізгі еңбектері: «Идеологияның соңы» (1960), «Келе жатқан постиндустриялық қоғам» (1973).

XX ғасырдың 30-шы жылдары пайда болған Фанкфурт мектебі өкілінің бірі Маркузе, өзі қызметінің елеулі кезеңін марксизм философиясына көңіл аудару мен оны тексеруден бастады. Ол қоғам дамуындағы: жаттану, әлеуметтік психология, ғылыми-техникалық революция секілді күрделі мәселелерді қоюмен танымал болды.

Маркузе, марксизмнің кейбір идеяларын, экзистенциализм мен психоанализмін қосуға бағытталған «жаңа сезімталдық» рухында «қоғамның сыни теориясын» негіздеді. Техногендік өркениет пен бұқаралық мәдениеттің жемісі ретінде «бірөлшемді адам» концепциясын ұсынды. Адамның келбетін бұзатын және тұлғаны жатсынуға алып келетін жүйе ретінде капитализм мен социализмнен «бас тарту» керек екенін көрсетті. Өндірісті автоматтандыру мен өнімнің өсуі, материалдық игіліктің тез көбеюі, тұтынудың жоғарғы деңгейіне жеткізеді, адамның революциялық ұмтылысын басады. Саяси партиялардың, қозғалыстардың қажеттігі өздігінен сөнеді. Біртіптілік адамда жаттандық сезім тумады, оның өмірі пендешілік қажеттіліктерге, ұмтылыстар мен құштарлықтарға толы, олар тек тұтынуға бағытталған. Мұндай «бір өлшемдік адам» «бір өлшемдік қоғамда» туып, осыдан бір өлшемдік ғылым, мәдениет, философия пайда болды.

Мәдени-тарихи тип немесе тарихи қайталану концепциясы, бағыттың негізгі өкілдері: О. Шпенглер, А. Тойнби, П. Сорокин. Олар Дж. Виконың іліміне сүйенеді. Ол бойынша әрбір халық дами отырып, үш кезеңнен (құдайлық, ерлік және адамдық) өтеді. Бұл адам өмірінің кезеңдеріне ұқсас: балалық, жастық және ересектік. Бұдан кейін даму процесі тоқтайды да, кері жүру басталады, жаңа қайталануға жол береді. Шпенглер, Тойнби, Сорокин концепцияларында Вико идеясы жеке қоғамдардың тарихы, оларды қайталанбас мәдениеттер тұрғысынан нақтыланады.

Қоғам өздігінен дамитын жүйе ретінде, осы замандағы әлеуметтік рухани және ғылыми техникалық прогрестің арақатынасының көріну дәрежесі және дүниежүзілік тарихи дамудың бірлігі мен ерекшеліктерінің негізінде қалыптасады.

Семинар сабағының жоспары

1. Қоғам түсінігі. Философия тарихындағы қоғам концепциясы. Әлеуметтік шындықтың түсінігі және негізгі принциптері.
2. Социумның негізгі сферасы: материалдық әлеуметтік, саяси, рухани.
3. Биосфера мен ноосфера.
4. XX ғ философиясындағы қоғамның модельдері мен теориялары.

Әдістемелік ұсыныстар

Қоғамды тарихи материалистік және идеалистік тұрғыдан зерттеп, танып-білудің мәні. Қоғамдық болмыс пен қоғамдық сана. Материалдық өндіріс – қоғамдық дамудың негізі. Ғылыми-техникалық прогресс және материалдық өндіріс.

Қоғамдық қатынастар. Материалдық және идеологиялық қатынастар. Базис пен қондырма. Нарықтық экономикаға өту кезеңіндегі экономика мен саясат (Қазақстан мысалында).

Қоғамдық-экономикалық формация категориясы, оның құнды жақтары мен кемшіліктері. Әлеуметтік шындықты формациялау тұрғысынан талдаудың мәні. Қоғамның тарихи типтері. Қоғам дамуының қозғаушы күштері. Халық – тарихты жасаушы. Ерекше тұлғалардың тарихтағы рөлі. Қоғам – өздігінен дамитын жүйе. Өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастар диалектикасы.

Прогресс идеясының қалыптасуы. Қоғамдық прогрестің мәні мен критерий (өлшемі). Қоғамдық прогрестің тарихи типтері. Қоғамдық-экономикалық формациялардың ауысуы – прогрестің іске асуы. Қоғамдық прогресс және бостандық. Осы заманғы әлеуметтік, рухани және ғылыми техникалық пргрестің ара қатынасы.

Дүниежүзілік тарихи дамудың бірілігі мен еркшеліктері. Қоғамдық дамудағы күш көрсету проблемасы.

XX ғ. философиясындағы көптеген моделі мен теорияларының мәні.

Бақылау сұрақтары

1. Қоғам ұғымы. Қоғам дамуына көзқарастың қалыптасуы.
2. Қоғам мен оның тарихын материалистік тұрғыдан түсіну.
3. Қоғамның әлеуметтік құрылымы.
4. Қоғамдық-тарихи процесс.
5. Материалистік және идеалистік философтардың қоғамға көзқарасының айырмашылығы неде?
6. Қоғамның рухани саласын сіз қалай түсінесіз?
7. Әлеуметтік мобильдік нені білдіреді?
8. Қоғам дамуына көзқарастың қалыптасуы.
9. Тарихтағы объективтік жағдай және субъективтік фактор. Тарихи процестің субъектілері мен қозғаушы күштері.
10. Қоғамдық прогресс пен оның өлшемдері. Базис пен қондырма. Экономика және саясат, олардың өзара диалектикалық қатынасы.

Баяндамалар мен рефераттар тақырыбы

1. Қоғамдық сана мен қоғамдық болмыс ұғымдары, олардың байланысы.
2. Қоғам дамуындағы экономикалық және идеологиялық факторлардың ара қатынасы.
3. Қазіргі өркениет, ерекшелігі мен қайшылығы.
4. Қоғамдық прогресс, оның өлшемі.
5. Бостандық – қоғамдық прогрестің жемісі.
6. Қазіргі замандағы ғылыми-техникалық, әлеуметтік және рухани прогрестің қатынасы.
7. Өркениет – өмір сүру түрі және қоғамның дамуы.
8. Қоғамдағы әлеуметтік таптың құрылымын Маркстік философияның талдауы.
9. Вебер қоғамның әлеуметтік құрылымы туралы.
10. Идеология және оның қоғамдық өмірдегі рөлі.
11. Мальтус және оның халық саны теориясы.
12. Әлеуметтік-философиялық ойлаудағы қоғам түсінігі қалыптасуындағы үш қайнар бұлақ.
13. Ғылым мен техниканың дамуы және биосфераның өзгеруі.

Философиялық мәтіндермен жұмыс істеу

1. Вебер М. Избранные произведения. М.: 1990.
2. Бердяев Н. А. Философия не равенства. М.: 1990.
3. Тойнби А. Дж. Постижение истории. М.: 1991.
4. Гегель Г. В. Философия истории. СПб, М.: 1993.

Әдебиеттер тізімі

1. Алтаев Ж., Ғабитов Т. Х., т.б. Филосфия және мәдениеттану. Алматы, 1998.
2. Әлеуметтік философия: Хрестоматия. Алматы, 1997.
3. Барулин В. С. Социальная философия. М.: 1993.
4. Вехи из глубины. М.: 1991.
5. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. М.: 1998.
6. Ғабитов Т. Х. Заңгер этикасы. Алматы: Юрлит, 2004.
7. Есім Ғ. Сана болмысы. 1–9 т. Алматы, 1994-2001.
8. Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т.13.
9. Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік. Т. Ғабитов, А. Т. Құлсариева Алматы: Раритет, 2004.
10. Мырзалы С. Қ. Философия әлеміне саяхат. Қостанай, 2000.
11. Нұрмұратов С. Ұлттық болмыс пен ұлттық сана оқу құралы. Алматы, 1996.
12. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? М.: 1991.
13. Орынбеков М. С. Ежелгі қазақтың дүниетанымы. Алматы 1996.
14. Поппер К. Открытое общество и его враги. М.: 1992.
15. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. М.: 1992.
16. Философиялық сөздік. Алматы, 1996.
17. Философия: электрондық оқулық. Т. Х. Ғабитов Алматы: Юрлит, 2004.
18. Философиялық сөздік. Алматы, 1996.
19. Шпенглер О. Закат Европы. М.: 1993.

1. 3. Аксиология. Ғылыми-техникалық прогресс және экология

Аксиологияның (гр. *Axia*– құндылық және *logos*- ілім) – «игілік деген не?» деген сұрақты алғашқы рет Сократ қойды. Бірақ, **құндылық** түсінігі алғашқы рет Кант философиясында сөз болды. Ол үшін құндылық өзінше болмыс болмайды, құндылықтың алғышарты, болмыс пен міндеттенуді ажырату.

Құндылық теориясы, құндылық табиғаты туралы философиялық ілімдер, олардың әлеуметтік шындық пен дүние құрылымындағы орны әртүрлі бағыттарда сипатталды. XIX–XX ғасыр философиясындағы ағымдар адамның жоғарғы рухани қабілетін – *ерік* деп, ал құндылық мәселесін, әлеуметтен тыс феномен ретінде қарайды.

Объективті-идеалистік философия ағымдары, неотомизм, интуитивизм құндылықты кеңістік пен уақыттан тыс тұрған о дүниелік нәрсе ретінде түсіндіреді.

Логикалық позитивизм, құндылықты сананың құбылысы, адамның бағалайтын объектіге субъективтік қатынасы деп санайды. Құндылықтың натуралистік теориясында адамның табиғи қажеттіліктерінің немесе жалпы табиғат заңдарының көрінісі ретінде таниды. Натуралистік психологизм (табиғат құндылығы мағынасында) – адамның биопсихологиялық түсінігі мен қажеттіліктері. Ал құндылықтың өзі қоршаған шындықтың эмпириялық деректері деп аңқалады. Өкілдері: А. Мейнонг, Р.Б. Пери, Дж. Дьюи, К.И. Льюис.

Аксиологиялық трансцендентализм – идеалды болмыс, нормалық болмыстық құндылық, ол сезімдік (эмпириялық) емес, таза трансценденталдық «таза» нормативті санамен байланысты. Өкілдері: Вильгельм Виндельбанд, Г. Риккерт. Олар Канттың сыншылдық идеясына сүйеніп, И. Фихте мен Р. Лотце философиялары тұрғысынан, философияны жалпылай қабылданған құндылықтар туралы сыни ғылым ретінде түсіндірді. В. Виндельбанд бойынша: өмірдің құндылығы – игілік, киелілік, ар-бедел, еркіндік, ізгілік, сүйіспеншілік, сұлулық және ақиқат идеяларының болмысы болады. Әмбебап және мәңгі құндылық ретіндегі ақиқатты табу тәсілін В. Виндельбанд пен Г. Риккерт пән бойынша емес (табиғат туралы ғылым мен рух туралы ғылым) әдіс ретінде бөлді. Табиғат туралы ғылымдар (номотетикалық) әрқашан бар нәрсені зерттейді, рух туралы ғылымдар (идеографиялық) тек бір уақытта болған және ерекше маңызды құндылықтарды қарастырады.

Г. Риккерт мазмұнында ақиқат, сұлулық, жеке адамнан жоғарғы киелілік, өнегелік, бақыт және кісі киелігі туатын болмыстың алты

сферасымен – логика, эстетика, мистика, этика, эротика, дін – байланысы негізінде, құндылық түрлерін ажыратады.

Персоналистiк онтологизм – адамның негiзi оған тән құндылықтардың бағыныштылығымен анықталады. Адамның бұл құндылық жүйесi – реалдық құндылық дүниесi ретiнде. Ал құндылықтың сипаты – объективтiк. Олар адамның онтологиялық негiзiн құрайды. М. Шелер абсолюттi құндылықтардың бағыныштылық байланысын құрып, құдайды жоғарғы абсолют ретiнде негiздеуге ұмтылады. Құдай идеясы Шелерде жоғарғы абсолют, ал құдайды сүю – сүйiспеншiлiктiң жоғарғы формасы, фундаментальды феноменалдық акт.

Мәдениет – барлық құндылықтардың жиынтығы. Сондықтан мәдени-тарихи релятивизмге аксиологиялық плюрализм идеясы тән, яғни тарихи әдiстiң көмегiмен танылатын, тең саналатын құндылық жүйелерiнiң көптiгiн мойындау. Өкiлдерi: В. Дильтей, О. Шпенглер, А. Тойнби, т.б. Құндылықтың социологиялық концепциясын қалаушы М. Вебер өзiнiң «түсiнетiн социологиясында» құндылықтарды әлеуметтiк субъектiге, белгiлi бiр маңызы бар қағидалар ретiнде қарастырады. Құндылық әлеуметтiк бiлiм мен әрекетте түсiндiрiледi. Ол әлеуметтiк байланыс пен әлеуметтiк жүйелердiң қызмет етуiн анықтайтын құрал ретiнде қарастырылады (Парнос, т.б.).

Құндылықтың маркстiк ұғымы басқа философиялық ағымдардан принциптi түрде өзгеше. Ғылыми түсiндiруде құндылық мәселесi универсалдықтан арылған. Бұл мәселенiң астарында ғылыми жолмен шешiлетiн алуан түрлi философиялық мәселелер жатыр. Шындығында табиғаттан тыс немесе таза табиғи қасиет болмайды, құндылық өзiнше ерекше әлеуметтiк құбылыс. Табиғаттың адамнан тыс ешқандай өзiндiк құндылығы жоқ, ал бағалау болса, қоғамға тән әлеуметтiк қатынасты бiлдiредi.

Құндылықты жалпыадамзаттық, ұлттық, әлеуметтiк таптық, топтық және адамдық деп ажыратуға болады. Осыған орай олардың мән-мазмұны, ауқымы, өзгешелiгi әрқилы болып келедi. Оның әр қоғамда, әр халықта әртүрлi болуы заңды. Себебi, оларға табиғи және әлеуметтiк орта, тарихи ерекше даму, көрнектi тұлғалардың өсиеттерi, дiни көзқарастар, алдына қойған мақсаттары, т. б. әсер етедi. Құндылық өз тарапынан ел бiлiмдерiнiң деңгейiне, салалық бағытталуына, iздестiру тәсiлдерiне, басқаларға жеткiзу әдiстерiне көп әсерiн тигiзедi. Өмiрдегi маңызы үлкен зат пен құбылыс терең зерттелiп, оның әр күйi жекеленiп, арнайы атауға (сөз, термин) ие болады. Мысалы, түйе малы көшпелi қазаққа өте құнды болғандықтан, оны 20 – 30 = шақты атаумен нақтылайды, еуропа халықтары оның

ұрғашы немесе еркегі екенін де ажырата алмай ересек және бала түйе деген атаулармен шектеледі.

Құндылықтар тарихи дамып, заман талабына сай өзгеріп отырады. Құндылыққа тек материалдық нәрсе емес, рухани құбылыстар да жатады: этикалық, эстетикалық принциптер мен нормалар, діни және ғылыми қағидалар, т. б. Қазіргі кезде барлық адамзат үшін ерекше бір құндылыққа техниканы жатқызу қажеттілігі туды. Шығыс елдері табиғатқа қатысты көзқарасқа сай жаратылыстанудан гөрі, қоғамдық ғылымдарға көп көңіл бөліп, руханилыққа шақырып отырған.

«Техника» түсінігі гректің («*techne*») – өнер, шеберлік, іскерлік деген сөзінен шыққан. Антика заманында техника түсінігі, адамның жасампаз іскерлігі мен ішкі қабілетін, осы іскерліктің өзіндік заңдарын, сонымен бірге адам әрекетінің жемісті болуындағы көмегін айтады.

Техниканың әлеуметтік мәні және сипаты:

- жеке еңбек қаруын техникаға жатқызуға болмайды;
- «*techne*» – антикада жерді өңдеу, аң аулау, теңізде жүзу, дәрігерлік, тоқыма, қару жасау және театр өнерін айтады;
- техникалық білім өндіріс процесінде ой арқылы объектіні құрастырады, проект жасайды. Оны мақсатты орындаудағы құрал ретінде көру қажет.

Техниканың даму барысын табиғаттың өзгерту мүмкіндігі бар. Бір жағынан, техника мен табиғат ұқсас қимылдайды, ал екінші жағынан ол табиғатты адамның керегіне қарай өзгертеді.

XVII-XVIII ғғ ғылыми революция дәуірінде Батыс Еуропа елдеріндегі өндірістегі өзгерістер, латын тіліндегі «*technica ars*» (өндірістегі өнер әдісі) француз тіліне «*tehnigas*» содан кейін неміс тіліне «*technic*» болып ауысты. Сөйтіп, термин арнайы мамандық бола бастайды. Жаңа дәуірде ол күрделі құралдардың бірлігін, әрекетін, өндірістегі шебер жасалуын, ең алдымен еңбек қаруы және машина ретінде қарастырылды. Сондықтан бұл сөздің түсінігі өзгереді.

Азық-түлік, әртүрлі тұрмыстық, өндірістік заттар шығару үшін механизмдерді ойлап табу мүмкіндігі пайда болды. Техника дамуының өзгеріс нүктесі – бірінші қозғалтқыш (двигатель) (1776 ж.), соңынан әмбебаптық қозғалтқыш-электромотор (динамомашина – 1867) – саналады. Қазіргі кезде «техника» термині көп ретте оның классикалық түсінігіне байланысты. Ғылыми-техникалық прогресс бұл түсінікті толықтырып және кеңейтті. Бүгінде техника органикалық және органикалық емес табиғатқа әсерін тигізіп отыр. Органикалық емес материяда – құрылыс техникасы, электротехника, теплотехника,

физика-химиялық техника, энергетикалық техника, органикалық табиғат саласында ауылшаруашылық техника, биотехнология, т. б. пайда болды. Сонымен бірге техникаға ойлау, айтысу өнерлері жатады: ес (мнемотехника), сурет салу, музыка аспабында ойнау; техникасы, т.б адамдарды, өндірісті, мемлекетті басқару техникасы түсініктері кең түрде қолданыла бастады. Сонымен, қазіргі замандағы техника түсінігін мынадай деуге болады:

– білім саласында эмпириялық пен теориялық білімді байланыстырушы жүйе саласында көрінеді;

– адам әрекеті саласында: барлық құралдар мен іс-қимыл мүмкіндіктері және қажеттігіне сәйкес табиғатты өзгерту мен үстемдігін орнатудың амал-тәсілдерінің жиынтығы;

– шеберлік пен дағдылықтың бірлігі, кәсіп ерекшелігіне байланысты адамдар әрекетінің түрі. Дағдылықты толық игеру, шұғылданатын ісінің шеберлігі.

Қазіргі замандағы ғылыми-техникалық прогресс (ФТП) кезінде адамдар өте жоғары дәрежеде білімді болуы қажет. Автоматтандыру және кибернетизациялау жұмысшылардың уақытын үнемдейді, шығармашылық күшін босатады, өндірістің жаңа түрлері пайда болады. Техника және ғылыми-техникалық прогресс адам ақыл-ойының зор табысы. Осы табыстарға сүйене отырып, өндіргіш күштер дамыды, жаңа технологиялық процестерді қолданып, еңбек өнімділігін арттырды.

Ғылыми-техникалық прогресс бір жағынан адамның өмір сүруін, тұрмыс жағдайын жеңілдетсе, екінші жағынан, оның биологиялық құрылысын, денсаулығын бұзатын, дертке шалдықтыратын толып жатқан жағымсыз жағдайларды туғызады. Ал қару-жарактың көбеюі, адамдар алдында соғыс пен бейбітшілік мәселесін тудырды. Осы прогресс жер бетіндегі табиғи қорларды бұзып-жойып, экологиялық мәселелердің туындауына ықпал етті.

Ғылыми-техникалық прогресс дамыған және дамушы мемлекеттердің ара жігін ажыратты. Бай және кедей мемлекеттер арасында энергетика, азық-түлік, ағарту, т. б салаларында наразылық туғызды. Бұл жаңа жағдайлар адамзат әлеміндегі ең күрделі мәселелерге айналды.

Ғылыми-техникалық прогрестің, жетістіктері ең алдымен қоғамдық өмірдің материалдық негізіне әсер етеді. Ғылымның өндірістегі рөлі барған сайын өсу нәтижесінде, ол тікелей өндіруші күшке айналады. Ғылыми-техникалық революциялар қуатты қозғаушы қызметтер атқарады. Мәселен, электр энергиясының ашылуы және оны игеру, барлық заводтар мен фабрикаларды, бүкіл транспортты

негізінен қайта құруды қажет етті. Атом энергиясын игеру – космосқа сапар шегуге және осыған байланысты ғылымның өндіріске әсерінің күшейе түсері сөзсіз.

Ғылымның күрделенуі, жедел дамуы адамның өмір сүруіне, табиғи қордың тамамдалуына жеткізе бастады. Адамзаттың өмір сүретін ортасы түзетуге келмейтін қатерге тап болу мүмкіндігі көріне бастады.

Қазіргі адам санасы сиқырлы құмырадан босаған «жын» (джин) сияқты, еркіндікке жеттім деп, дүниені қопарып тастауға дайын. Соңында А. С. Пушкиннің белгілі ертегісіндегідей тесік астаудың жанында жылап отырып қалмайық деген қорқынышты ойлар туғызады. «Жынды» басатын, тежейтін қоғамдық, мемлекеттік күш керек. Егер «жынды» желпіндіретін – ашқарақ, тойымсыз капитал, ал оның құлы – алаяқ, жемқор, өзімшіл-пенде болса, тежеушісі – бірлікшіл, қанағатшыл азаматтар, солардың жаңаша құрған билік жүйесі болуы керек. Материалдық өндіріс адамның өмір сүретін ортасына қатты әсер етіп, көптеген келенсіз жағдайлар туғызады, яғни табиғатты игеру процесінде биосфераға зиян келтіріледі: атмосфераның ластануы, су бассейндердің лайлануы басталады.

Осыған орай: *экологиялық мәселелердің негізі неде?* Адамзат алдында қандай нақты мәселелер тұр? Теориялық және практикалық әдістермен оны шешудің жолдары қандай? – деген сұрақтар туындайды.

Экологиялық (гр. – үй, тұратын мекен, тірі организмдердің қоршаған ортамен ара-қатынасын зерттейтін биологиялық ілім) тепе-теңдікті сақтау үшін:

– соғысты тоқтату, табиғатты аялау, дүниені апатқа ұшырататын қаруға қарсы күресу;

– қоғам өмірінде ерекше орын алатын, өндірістің, ғылыми-техникалық және мәдениеттік прогрестің дамуына сүйеніп, адамзаттың өз өмірін табиғат апаттарынан сақтау (жер сілкіністерінен, су апаттарынан қорғайтын құрылыс, бөгеттер салу жатады);

– экологиялық тұрғыдан таза, үнемді, қалдықсыз өндіріс, жаңа энергия көздерін ашу, сапалы, денсаулыққа зияны жоқ өнімдер шығару, т. б. кешенді жолмен айналысуы керек.

Бэкон: «Адам табиғатты бағындырумен бірге, оған бағыну керек», – деген.

Адам табиғатты игере отырып, өзінің өмір сүруіне жаңа жағдайлар жасайды: киім киюін заманның талабына сай жетілдіру.

Тұрғын үйлерді жаңа талаппен салу – (жасанды салқындық пен жылыту жағдайын жасау), жаңа тұрғын жерлерді игеру, демалу

«өндірісін» жетілдіру, т. б. өз кезегімен дами беретіні айдан анық. Ғылым, техника, экология, мәселелерін шешкенде әлеуметтік факторларды сараптап, өндірістік ерекшеліктерді ескере отырып, олардың қандай мәдени, идеологиялық, этикалық-гуманистік, эстетикалық, т. б. салдары болуы мүмкін? – деген сұрақтарға аса үлкен мән беріп отыру керек.

Семинар сабағының жоспары

1. Философиядағы құндылық мәселелері: құндылықтар түсінігі, олардың иерархиясы.
2. Техника және адам. Техниканың әлеуметтік мәселелерге әсері.
3. Техникалық ғылымның ғылыми білім жүйесіндегі орны.
4. Техника және мәдениет. Техникалық білімді гуманизациялау мәселесі.
5. Ақпарат-технотрондық әлемдегі адам. Оның мүмкіндігі мен келешегі.

Әдістемелік ұсыныстар

Аксиология (гр. *axia* – құндылық және нақты әлеммен қатынасы). Құндылық түсінігі алғашқы рет Кант философиясында пайда болды. Ол үшін құндылық – болмыс болмайды. Құндылықтың алғышарты – болмыс пен міндеттенуді ажырату. XIX-XX ғасыр философиясындағы ағымдар, адамның жоғарғы рухани қабілетін ырық деп санады. Құндылық мәселесін олар әлеуметтен тыс феномен ретінде қарайды. Объективтік – идеализм философиясының ағымдары неокантшылдық, неотомизм, интуитивизм, құндылықты кеңістік пен уақыттан тыс тұрған о дүниелік нәрсе ретінде түсіндіреді. Логикалық позитивизм құндылықты сананың құбылысы, адамның бағалайтын объектіге субъективтік қатынасы деп қарады.

Ғылым мұра мағынасында – мәдениет дамуының соңғы жемісі. Ол Еуропадағы қайта өрлеу мен жаңа заман кезеңдерінің алмасуы, капиталистік өндіріс тәсілінің қалыптасу кезінде пайда болды. Ғылымның тууы, дәстүрлі дүние түсінігін түбегейлі өзгерткен әлеуметтік және мәдени дүниеге көзқарастық дәрежедегі өзгерістермен байланысты. Табиғат, бүкіл дүниенің механизмі ретінде көрсетіле, бастады. Адам, оның мақсаты мен өміріндегі іс-әрекеттің қажеттігі де күрделі өзгеріске ұшырады.

Ғылыми-техникалық революция және экология проблемалары.

Осы заманғы жалпы адамзаттық, бүкіл әлемдік ауқымды проблемалар, олардың мәні және шешу жолдары (Арал мәселесі). Осы заманғы өркениеттің (цивилизацияның) әлеуметтік-экономикалық және саяси қарама-қайшылықтары мен қатпарлары. Жалпы адамзаттық құндылықтардың маңызы.

Бақылау сұрақтары

1. Ғылым ұғымы. Ғылымның пайда болуы және дамуы. Қазіргі замандағы ғылым.
2. Ғылым және қоғам. Ғылымның әлеуметтік қызметтері. Этнос және ғылым этикасы.
3. Ғылыми революция. Әлемдік ғылыми революциялардың тарихи типтері.
4. Техника – философияның пәні. Техника және табиғат. Техника ғылымдарының қалыптасуы.
5. Инженер және инженерлік қызмет. Мәдениет және инженер этикасы.
6. Батыс философтары ҒТП жағдайында адамның өзіндік «Мен ді» жоғалту қатері туралы.
7. Ғылыми-техникалық революция және оның болшақтағы баламалары.
8. Биосфера мен ноосфера. Ғылыми-техникалық прогресс және қоғам мен табиғат қатынасын гумандандыру мәселесі.
9. Ғылым дамуының тарихи кезеңдері.
10. Техника мен технология – әлеуметтік құбылыс.
11. Білім жүйесіндегі техниканың орны.

Баяндамалар мен рефераттар тақырыбы

1. Техниканың әлеуметтік процестерге әсері. Техника мен адам.
2. Ғылыми білім жүйесіндегі техникалық ғылымдардың орны.
3. Техника – мәдениет құндылығы. Техникалық білім, гуманизациялау мәселесі.
4. Адам – ақпараттық-технотрондық әлемде: мүмкіндіктері және болашағы.
5. Техника – пайда болуы және эволюциялық түсінік.
6. Техникалық білімнің табиғаты және ғаламдық мәселелер контекстінде.
7. Технократтық концепция.
8. Қазіргі замандағы ғылыми-технологиялық революция және оның әлеуметтік салдары.
9. Инженерлік қызмет және техникалық ғылымдар.

Философиялық мәтіндермен жұмыс істеу

1. Аристотель. Физика. С. 153, 171, 82. М.: 1936.
2. Аристотель. Метафизика. М.:, Л.: 1934, с. 5, 211.
3. Бэкон Ф. Новый Органон. Л.: 1935, с. 108.
4. Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философии (общество, культура, философия). М.: 1983.
5. Фуко М. Герменевтика субъекта. Социо-логос вып. 1. М.: 1991.
6. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: 1994.
7. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории. СПб, 1996, с. 375-386.

Әдебиеттер тізімі

1. Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации. М.:1994.
2. Бердяев Н. А. Смысл истории. М.: 1992.
3. Введение в философию в 2-х томах. М.: 1989, т.2, гл. 13,15.
4. Вебер М. Избранные произведения. М.: 1990. Разд. Наука как призвание и профессия.
5. Князев В. И. Человек и технология. Киев, 1900.
6. Кішібеков Д., Сыдыков Ұ. Философия. Алматы, 2003.
7. Ленк Х. Размышление о современной технике. М.: 1996.
8. Мәдени – философиялық энциклопедиялық сөздік.
Т. Х.Ғабитов,. А.Т Құлсариева. Алматы: Раритет, 2004.
9. Митчел К. Что такое философия техники. М.: 1995.
10. Новая технократическая волна на Западе. М.:1986.
11. Порус В. Философия техники. Современная западная философия.
Словарь под ред. Малахова В., Филатова В. М.: 1986.
12. Современная западная философия: Словарь М.: 1991.
13. Философия. Т. Ғабитов. Алматы: Раритет, 1995.
14. Философия: Электрондық оқулық. Құр.
Т. Х. Ғабитов. Алматы: Юрлит, 2004.
15. Философиялық сөздік. Алматы, 1996.
16. Философия техники во фрг. М.: 1989.
17. Философский энциклопедический словарь. М.: 1994.
18. Черри К. Человек и информация: М.: 1997.

Философия пәнінен сынаққа арналған бағдарлама сұрақтар

1. Көзқарастың түсінігі. Көзқарастың тарихи түрлері: миф(аңыз), дін, философия.
2. Мифологиялық және діни көзқарастар, философияның алғышарты.
3. Философиялық көзқарастың мәні.
4. Философияның пәні мен қызметі, оның қоғамдағы рөлі.
5. Философияның негізгі сұрағы. Материализм және идеализм – философияның екі негізгі бағыты.
6. Қытай философиясының негізгі бағыттары.
7. Көне үнді философиясының негізгі бағыттары мен мектептері.
8. Көне грек философиясы: ойшылдары мен негізгі мектептері.
9. Философияның тарихи түрлері, олардың әлеуметтік жағдайлармен байланыстығы.
10. Антика философиясы.
11. Көне грек материалистері.
12. Көне Грециядағы идеалистік философияның өкілдері.
13. Көне Грециядағы диалектикалық ілімнің қалыптасуы (Гераклит, Элей мектебі, софистер).
14. Көне Рим философиясы: дәстүр мен жаңа идеялардың дамуы.
15. Батыс Еуропадағы ортағасыр философиясы, номинализм мен реализм арасындағы күрес.
16. Шығыс Ренессанс философиясы. әл-Кинди, әл- Фараби, Ибн-Сина (Авиценна), Ибн-Рушд (Аверроэс).
17. XVII ғасыр философиясы (Ф.Бэкон, Р. Декарт, ДжЛокк, Г. Лейбниц).
18. XVII ғасыр философиясы (Ж.Ламетри, Д.Дидро, К.Гельвеций, П.Гольбах, Вольтер).
18. XVIII-ғасырдағы француз материалистер діннің шығуы мен мәні туралы ілімі.
19. Марксизм философиясының қалыптасу тарихы мен теориялық көздері.
20. Қайта өрлеу, философиядағы антропоцентризм мен гуманизм.
21. Орта ғасырдағы шығыс мұсылман философиясы.
22. Қайта өрлеудегі натурфилософия мен диалектика (Дж.Бруно, Н.Кузанский).
23. Жаңа заман философияның негізгі мектебі мен бағыттары (Ф.Бэкон, Р.Декарт, Д.Юм, Б.Спиноза, Д. Беркли).
24. Немістің классикалық философиясы (Кант, Гегель, Фейербах).
25. Қазіргі замандағы марксизм теориясы мен практикасын сынау.
26. XVIII-XIX ғасырдағы орыс философиясының дәстүрі мен ерекшелігі.

27. Классикалық философияның негізгі принциптерін сын елегінен өткізу.
28. Биклассикалық философия: А. Шопенгауэр, В. Ницше, З.Фрейд.
29. Экзистенциалдық философия және оның түрлері. Адам еркіндігі мен жауапкершілігі
30. XX ғасырдың философиясы дәстүрлік және жаңартуға беталу.
31. Неопозитивизм мен оның түрлері.
32. Қазақтың көшпелі тұрмыс сипатының, ауызша шығармада, әдет-ғұрыптары мен дәстүрінде бейнеленуі,
33. Орта ғасырдағы қазақ жеріндегі ұлы ойшылдар (Қорқыт ата, Жүсіп Баласағұни, Дулати, Асан қайғы).
34. "Зар-заман" дәуірі ақындарының қоғамдық-саяси ойлары (Дулат, Шортанбай, Мұрат).
35. XX ғ. басындағы қазақтың қоғамдық-саяси ойшылдары Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, С.М. Торайғыров).
36. XIX ғасырдағы қазақ демократ-ағартушылары Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев).
37. Алашорда және оның рөлі (А. Бөкейханов, Х. Досмұхамед, М.Шоқай, М. Тынышбаев).
38. XX ғасырдағы қазақ ағартушыларының патриархалдық дәстүр мен әйел теңдігі үшін күресі (Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, С. М.Торайғыров).
39. Болмыс, субстанция, әлем бірлігі ұғымдары. Материя категориясы және оның фундаментальдық маңызы.
40. Қозғалыс түсінігі. Қозғалыс – материя болмысының түбегейлі формасы Қозғалыстың негізгі түрлері, олардың сапалық ерекшеліктері және байланысы.
41. Кеңістік пен уақыт. Материалдық болмыстың түрі. Материя бірлігі, кеңістік пен уақыт туралы философиялық түсініктегі салыстырмалық теорияның маңызы.
42. Бейнелеу – материяның жалпы қасиеті. Ақпараттық бейнелеу түрлері. Сана – бейнелеудің жоғарғы түрі. Сана және тіл.
43. Философиядағы сана мәселесі. Материалистік философия жүйесіндегі сана категориясының рөлі.
44. Қоғамдық сананың құрылымы, қызметі және түрлері. Қоғамдық және жеке сана, олардың байланысы.
45. Қоғамдық сананың формалары, олардың өзара байланысы.
46. Саяси және құқылық сана.
47. Өнегелік сана адам іс-әрекетінің реттеушісі.
48. Дін – қоғамдық сананың түрі.
49. Идеология және қоғамдық психология.

50. Диалектиканың философиялық ілім ретінде қалыптасуы.
51. Болмыстың жан-жақты байланысы және олардың диалектикалық категорияларда берілуі – жеке және жалпы. Құбылыс пен мән.
52. Болмыстық құрылыстың байланысы. Бөлік пен бүтін.
Түр мен мазмұн. Жүйелік принцип.
53. Детерминациялық байланыс: себеп пен салдар, кездейсоқтық пен қажеттілік, мүмкіндік пен шындық.
54. Даму мәселесі. Сандық пен сапалық өзгерістер диалектикасы.
55. Болмыс пен танымның қарама-қайшылығы.
Диалектикалық қарама-қарсылық.
56. Диалектикалық терістеу. «Терістеуді – терістеу».
Циклдік және бірте-бірте өзгеру.
57. Табиғат түсінігі. Табиғи орта – адамның өмір сүру жағдайы
мен оның табиғи алғышарттары.
58. Табиғат пен адамның өзара қатынасы.
59. Биосфера және ноосфера. Ғылыми-техникалық прогресс
пен қоғамның табиғи қатынасын гуманизациялау мәселесі.
60. Таным – объекттік шындықты бейнелеу. Танымның субъектісі
мен объектісі.
61. Сезімдік таным, оның түрлері, ерекшеліктері және рөлі.
62. Рационалдық таным, оның негізгі түрлері мен маңызы.
63. Сезімдік және рационалдық танымның бірлігі.
64. Философиядағы ақиқат мәселесі. Ақиқаттың объективтілігі.
65. Ақиқат – процесс ретінде. Салыстырмалы және
абсолюттік ақиқаттың диалектикасы.
66. Ғылыми танымның әдісі мен түрі. Танымның эмпирикалық
және теориялық деңгейлері.
67. Эмпирикалық танымның әдісі.
68. Модельдік эксперимент.
69. Танымның жалпы логикалық әдісі: анализ бен синтез,
индукция мен дедукция.
70. Антология және оның ғылыми танымдағы рөлі.
71. Ғылыми танымның тарихи және логикалық әдісі, олардың
өзара қатынасы.
72. Мәселе, гипотеза, теория – ғылыми танымның формалары
және олардың қоғамдағы рөлі.
73. Философиядағы адам мәселесі.
74. Адамдағы табиғаттылық және әлеуметтілік, олардың
бірлігі, адамның үйлесімді даму факторы.
75. Адам өмірі: оның құндылығы және өзіндік құндылығы.
76. Кісі, адам, индивид, дара адам ұғымдарының диалектикасы.

77. Адам қоғам өмірінің объектісі және субъектісі.
78. «Қажеттілік» және «бостандық» категориялары.
Қоғамды демократияландыру және либералдандыру.
79. Ғылым мен техниканың философиялық мәселелері.
80. Практика ұғымы.
81. Техника және адам. Батыс философтары ҒТП
жағдайында адамның өз «менін» жоғалту қаупі туралы.
82. Қоғам дамуына философиялық көзқарастың қалыптасуы.
83. «Қоғамдық болмыс» пен «қоғамдық сана» категориялары.
84. Қоғам мен оның тарихын материалистік тұрғыдан түсіну.
85. Материалдық өндіріс – қоғам өмірі мен дамуының негізі.
86. Әлеуметтік – тарихи практикадағы субъективтік, объективтік
диалектикасы.
87. «Қоғамдық экономикалық формация» ұғымы. Қоғам
дамуы табиғи-тарихи процесс.
88. Базис пен қондырма. Экономика және саясат.
89. Тарих процесін типтеу мәселесі: теориялық модельдер және
нақты қоғам.
90. Материалдық және рухани өндіріс ұғымдары. Рухани
қажеттіліктер және рухани құндылықтар.
91. Экономика және саясат, олардың байланысы.
92. Тарихи процестің қозғаушы күштері мен субъектілері.
93. Әлемдік тарихтың бірлігі мен көптүрлілігі.
94. Қоғамдық прогресс пен оның өлшемі.
95. Бостандық – қоғамдық прогрестің жемісі.
96. Мәдениеттің философиялық түсінігі. Материалдық және
рухани мәдениет.
97. Мәдениеттегі дәстүр мен жаңашылдық.
98. Мәдениет – қоғам дамуының жемісі. Мәдениет пен өркениет.
99. Адам өркениетінің негізгі кезеңдері.
100. Алдын ала анықтаудың ғылыми өлшемі. Қазіргі кезеңдегі
ғылыми – әлеуметтік және рухани прогрестің қатынасы.
101. Әлеуметтік алдын ала анықтау мен әлеуметтік болжаудың
негізгі әдістері.
102. Ғылыми – техникалық революция және болшақтың баламалары.
103. Әлемдік мәселелер және әлеуметтік прогресс.
104. Экологиялық мәселелер, олардың әлемдік сипаты және
шешу жолдары.
105. Адамзат болашағы және нақты тарихи процесс.

Студенттердің өзіндік жұмысына арналған қажетті әдебиеттер тізімі

1. Абдеев. Философия. Информация. Цивилизация. М.:1994.
2. Абай. Шығыс жинағы. Алматы, 1995.
3. Августин А. Исповедь. М.: 1991.
4. Асмус ВФ. Имануил Кант. М.: 1973.
5. Арон Р. Мнимый марксизм. М.: 1993.
6. Абдильдин Ж.М. Избранные сочинения в 5томах. Алматы, 2001.
7. Алаш-Орда. Сборник документов. А. 1972.
8. Абишев К.А. Человек, индивид, личность. А. 1979.
9. Абдильдин Ж.М. Избранные сочинения в 5 т. Алматы, 2001.
10. Аль-Фараби. Логические трактаты. Алматы. 1975.
11. Аль-Фараби. Философские трактаты. Алматы. 1970.
12. Аристотель. Метафизика. Соч. в 4-х т. М.: 1970. Т. 1.
13. Аристотель. Политика. Соч. в 4-х т. М., 1984. Т. IV.
14. Алимжанова А.Ш. Динамика эстетических ценностей. Алматы: Раритет, 2004.
15. Алтаев Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі Қ. Философия тарихы. Алматы, 1999.
16. Әлеуметтік философия: Хрестоматия/ Құр. Әбішев. Алматы, 1997.
17. Әбішев Қ., Әбжанов Т. Философия тарихындағы таным теориясы және метод проблемасы. Алматы, 1993.
18. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. Алматы, 1973.
19. Әуезов М. Шығыс жинағы. 14-15. Алматы, 1974.
20. Байтұрсынов А. Ақ жол. Алматы, 1974.
21. Баласағұн Ж. Құтты білік. Алматы, 1998.
22. Балғынбаев А.С. Субъектінің ғылыми танымдағы белсенділігі. Алматы, 1997.
23. Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества. М.:1986.
24. Бергсон А. Творческая эволюция. М.: СПб., 1914.
25. Бердяев Н.А. Самопознание. М.: 1991.
26. Беркли Дж. – Сочинения. М.: 1978.
27. Бейсенов Қ. Философия тарихына шолу. Алматы, 1992.
28. Бейсенбиев К. Очерки истории общественной политической и философской мысли Казахстана. А, 1976.

29. Бес ғасыр жырлайды. 2 томдық. Алматы, 1989.
30. Бородай Ю.М. От фантазии к реальности. М.: 1995.
31. Болдырев А.И. Проблема человека в русской философии XVIII в. М.: 1986.
32. Бурабаев М. Общественная мысль Казахстана. 1917-1940 гг. А.: 1991.
33. Байтенова Н. Межэтническая интеграция. Алматы, 1997.
34. Батыс философиясы. Онтология. Алматы: Сорос қоры, 2003.
35. Вернадский В.И. Живое существо. М.: 1978.
36. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. М.: 1988.
37. Винельбанд В. Философия в немецкой духовной жизни. М.: 1993.
38. Вебер М. Избранные произведения. М.: 1990.
39. Витгенштейн Л. Логико – философский трактат. М.: 1958.
40. Гадамер Х.Д. Истина и метод. Основы философской герменевтики. М.: 1988.
41. Гайдиско П.П. Понимание бытия у Фомы Аквинского. Западноевропейская средневековая словесность. М.: 1985.
42. Гафуров В.Г., Касымжанов А.Х. аль-Фараби в истории культуры. М.: 1975.
43. Гегель. Лекции по истории философии. Соч. М.: 1932-1935. Т.9-11.
44. Гельвеций. Об уме. М.: 1934.
45. Герцен А.И. – Соч. в 2-х т. М.: 1986-1987.
46. Гегель. Энциклопедия философских наук. М.: 1974. Т.1. Наука логики.
47. Гельберт Дж. Новое индустриальное общество. М.: 1969.
48. Григорьян Б.Т. Философская антропология. М.: 1982.
49. Гумилев Л.И. Этногенез и биосфера земли. Л.: 1989.
50. Гуревич А.Я. Категории средневековой философии. М.: 1972.
51. Гобс Т. О свободе и необходимости. Избранные произведения. М.: 1964. Т.1.
52. Ғабитов Т.Х. Зангер этикасы. Алматы: Юрлит, 2004.
53. Ғабитов Т.Х. Мәдениеттануға кіріспе. Алматы: Санат, 1996.
54. Ғабитов Т.Х., Мүтәліпов Ж., Құлсариева А.Т. Мәдениеттану. Алматы: Раритет. 2001.
55. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. М.: 1991.
56. Делез Ж. Критика и клиника. СПб.: 2002.
57. Дидро Д. Мысли к объяснению природы.

- Избранные произведения. М.: 1951.
58. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях великих философов. М.:1980.
59. Досмұхамедов Х. Аламан. Алматы,1991.
60. Дулатов М. Шығармалары. Алматы, 1991.
61. Есім Ғ. Сана болмысы. 1– 9 тт. Алматы, 1994-2004.
62. Есім Ғ. Фәлсафа тарихы. Алматы, Раритет, 2004.
63. Есім Ғ. Хәкім Абай. Алматы,1996.
64. Ерғалиев Ә.Е., Тілебаев Ғ. Қазақ дүниетанымының негізгі ұғымдары. ҚРҒА Хабарлары, 1993.
65. Жұмабаев М. Таңдамалы. Алматы,1992.
66. Завадский Н. Абу Али Ибн - Сина. Жизнь и творчество. Душанбе. 1980.
67. Замалаев А.Ф. Лекции по истории русской философии. СПб, 1995.
68. Кант И. Сочинение в 6 томах. М.: 1936-1966.
69. Карнап Р. Философские основания физики. М.: 1971.
70. Козловский П. Культура постмодерна. М.: 1997.
71. Кішібеков Д.К., Кішібеков Т.Д. Речь и письменность: трансформация звуко– знаковых систем. Алматы, 2004.
72. Кішібеков Д.К. Философия истории и современность. Алматы, 2002.
73. Кішібеков Д.К. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. Алматы, 1999.
74. Қасабеков А. Қазақ философия тарихының методологиялық мәселелері. –ҚРҒА хабарлары, 1993.
75. Қасабек А. Қадырғали Жалайыр дүниетанымы. Алматы, 1999.
76. Қасабеков А., Алтаев Ж. Қазақ философиясының тарихына кіріспе. Алматы,1994.
77. Касымжанов А.Х. Штрихи к истории степи. Алматы, 1995.
78. Касымжанов А.Х. Пространство и время великих традиций. Алматы, 2002.
79. Қазақ даласының ойшылдары. 1-4 кіт. Алматы, 2000-2004.
80. Кузанский Н. Об ученном незнании. Соч. в 2-х т. М.: 1980.
81. Кун Т. Структура научных революций. М.: 1975.
82. Құлсариева А. XX ғасырдың философиялық тұжырымдамасы. Алматы, 2001.
83. Құдайбердиев Ш. Шығармалары. Алматы, 1986.
84. Қоркыт ата кітабы. Алматы, 1986.
85. Леви-Строс К. Структурная антропология. М.: 1983.

86. Лейбниц Г.В. Монадология. Соч. в 4-х т. М.: 1983.
87. Локк Дж. Басқару туралы екі таркат
(ауд. М. Имамбаев). Алматы: Зерде қоры, 2000.
88. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. М.: 1990.
89. Маркс К. Тезисы о Фейербахе. Соч. Т.42.
90. Монтескье Ш. Заңдар рухы туралы
(ауд. А.Құлсариева). Алматы: Зерде қоры, 2004.
91. Молдабеков Ж., Қасабеков А. Шығыс
философиясы. Алматы, 2001.
92. Мусаева Н.Р. Тылсым табиғат. Алматы, 1997.
93. Назарбаев Н. В потоке истории. Алматы, 1999.
94. Ницше Ф. Антихрист. Проклятие христианству.
Соч. в 2-х т. М.: 1990.
95. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Ойлау тарихының
белестері. Алматы, 1994.
96. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Ой, ақыл,
адамгершілік. Алматы, 1994.
97. Нысанбаев Ә., Есім Ғ. Қазақ философиясы және
оның проблемалары. Вестник. АНР 1992.
98. Нурланова Қ, Ш. Человек и мир. Казахская
национальная идея. Алматы, 1994.
99. Нурмуратов С. Рухани құндылықтар әлемі. Алматы:
Ақыл кітабы, 2001.
100. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? М.: 1991.
101. Орынбеков М. С. Предфилософия
протоказахов. Алматы, 1994.
102. Поппер К. Нищета историзма. М.: 1993.
103. Поппер К. Ашық қоғам және олардың жаулары.
(ауд. Т. Жандаулет). Алматы: Зерде қоры, 2004.
104. Рассел Б. История западной философии. М.: 1993.
105. Рассел Б. Почему я не христианин? М.: 1987.
106. Рахматуллин К.Х. Звездный век человечества
(Энгельс и астрономия). Алматы, 1974.
107. Рысқалиев Т.Х. Даналық пен түсініктің
үлгілері (философияның тарихына шолу). Алматы, 1993.
108. Сартр Ж. – П. Экзистенциализм – это гуманизм. М.: 1953.
109. Сорокин П. Человек, цивилизация, общество. М.: 1992.
110. Спиноза Б. Этика. Избранные произведения. В 2-х т.
М.: 1957- Т.1.
111. Тейяр де Шарден. Феномен человека. М.: 1987.
112. Фейербах Л. Основные положения философии

- будущего. Избранные философские произведения в 2-х т. М.: 1955. Т.1.
113. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. М.: 1989.
114. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М.: 1990.
115. Фромм Э. Догмат о Христе. М.: 1998.
116. Фромм Э. Духовная сущность человека //Философские науки. М.: 1990.– №8-9.
117. Фромм Э. Иметь или быть? М.: 1986.
118. Фуко М. История безумия в классическую эпоху. СПб. 1997.
119. Хайдеггер М. Время и бытие. М.: 1992.
120. Энгель Ф. Табиғат диалектикасы. Алматы, 1972.
121. Ясперс К. Духовная ситуация времени // Философские науки. 1988. №11.
122. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: 1991.

Сөздік

1. **Абсолюттік рух** – Гегельдің философиялық жүйесінің бөлігі, онда еркін рухтың өмірін суреттейді, кеңістік және уақытпен шектелмейді ол өнерде, дінде әрі философияда көрінеді.

2. **Абсолюттік идея** – философиясының негізгі категориясы, дүниенің негізін көрсетеді, дүниенің шығармалық бастамасы, болмыстың өзгермейтін, мәңгі, аяқталған бастамасы.

3. **Абсолюттік ақиқат** – (лат. absolutus – сөзсіз) «өзінен-өзі жеткілікті», бұл шындықтың дәл, түгел бейнелеуі, ол объективтік ақиқат.

4. **Аверроизм** – Аверроэс Ибн-Рушд ақиқаттың екіжақтығы туралы ілімі бойынша адамға философиялық ақиқат пен діни ақиқаттың бір-біріне қарсылықтың жоғын, дінді ұғынуға ұмтылады.

5. **Агностицизм** – (гр. А теріске шығару және gnosis – білім) объективтік дүниені, объективтік ақиқатты білу мүмкіндігін толық емес, ішінара теріске шығаратын ілім.

6. **Адаптация** – (кейінгі лат. adaptatio – бейімделу) орта, тұлға мен әлеуметтік топтың арақатынасының түрі. Организмді ағза құрылымы мен қызметінің бейімделу сипатының өмір сүру жағдайына дағдылануы – әлеуметтік адаптация айырмашылығы адам, түр ретінде өзінің құрылымы мен қызметін өзгертпейді, тек орта түрін өзгертеді.

7. **Аксиология** – (гр. Axiā – құндылық және logos –ілім, сөз). Құндылық табиғатын философиялық тұрғыдан зерттейтін ілім.

8. **Антропоцентризм** – дүниені адам арқылы бағалайтын дүниенің тетігі, адам деп білетін идеалистік ілім, көзқарас.

9. **Атрибут** – (лат. Attributio – заттық, құбылыстың өзінен бөлінбейтін қасиет). Объективтік қажеттік, бөлінбейтін (ажырамайтын) өзіндік қасиеті.

10. **Антиномия** – санадағы қайшылық, дұрыс саналатын екі ереженің ара қайшылығы.

11. **Аналитикалық философия** – XIX ғ философиясының объективтік дүниені тілді талдайтын пәнге балайды. Ол философияның объективтік дүниені бейнелейтінін жоққа шығарады, неопозитивизмнің бір түріне айналады.

12. **Антитезис** – диалектикалық даму процесінде тезистің бастау калпын бекерге шығару.

13. **Априорлық** (тәжірибесіз жорамал айту) – тәжірибеге дейінгі, яғни ақыл-ойды әуелден бар, дәлелдеуді керек етпейді.

14. **Априорлық** сезім мазмұнының түрі – адамның туа көретін таным объектісі. Кант философиясында бұл – кеңістік пен уақыт.

15. **Апейрон** – (гр. apeiron – шексіз) мәңгі қозғалыстағы шексіз, белгісіз, санасыз материяны білдіру үшін Анаксимандар енгізген ұғым. Анаксимандар енгізген, мәңгі қозғалыстағы шексіз, белгісіз санасыз материяны белгілеу ұғымы.

16. **Атом** – (гр. atomas – бөлінбейтін) дүниенің бастамасы, себебі ол барлық тіршіліктің мәні, материалдың бөлінбейтін бөлігі (Демокрит, Левкипп, Эпикур).

17. **Атеизм** – ғылыми негізге сүйене отырып, құдайды бекерге шығару, құлшылық студен безу.

18. **Болмыс (онтология)** – барлық тіршілік бір бүтіндік (біртұтастық) ретінде санадан тәуелсіз өмір сүріп, объективтік дүниені белгілейтін философиялық категория.

19. **Бейнелеу (шағылысу)** – материяның жалпы қасиеті, материалдық денелердің өздігінен өзгеруі нәтижесінде әрекетке түсетін денелерге тән ерекшелікті, ортақ белгілер мен заңдылықтарды жинақтау.

20. **Бастама (немесе архе)** – бұл негіз, әлемнің ең кішкентай бөлшегі, (су, от, атом, монада, т/б).

21. **Біртұтастық** – үш әлем: табиғат, әлеумет және рухани бірлікті көрсететін категория.

22. **Волонтаризм** – болмыстың түп негізі деп, ерік, ырықты санайтын бағыт.

23. **Гипотеза** – (гр. huostasis – негізгі болжам). Ғылыми болжам, шамалау және оның ақиқаттық мәнінің белгісіздігі.

24. **Гилозоизм** – (гр.hule – зат және loe– өмір). Материяның әмбебап тіршілігі туралы философиялық ілім.

25. **Гносеология** – (гр.gnosis – білім, logos – ілім). Таным туралы философиялық ілім.

26. **Гедонизм** – «адам рақат тұрмысқа тырысады» – дейтін көне грек ілімі.

27. **Гелиоцентризм** – күнді әлемнің ортасы деп есептейтін көзқарастар жүйесі.

28. **Гуманизм** – (лат. Humanus) орта ғасырдың соңғы кезеңінде пайда болып, схоластика мен шіркеудің рухани үстемдігіне қарсылық арқылы адам баласын босатып, еркін жетілуді мақсат еткен әлеуметтік қозғалыс.

29. **Герменевтика** – (гр.hermeneo) түсіндіремін, мәтіндерді түсіндірудің өнері. Неопозитивизмнен ерекше, ол тілдің өзі дүниетанымды қамтитынына сүйеніп, дүниені түсіну үшін тілді оқу жеткілікті деп есептейді.

30. **Ғылым** – шындық туралы объективтік білімді теориялық жүйе келтірумен байланысты, адам іс-әрекетінің саласы.

31. **Дүниеге көзқарас** – дүниеге және ондағы адамның орнына арналған аса жалпы көзқарастар жиынтығы.

32. **Деизм** - әлемді құдай жаратқан, бірақ күнделікті қоғам өмірі мен табиғатқа құдай әсерінің қатысы жоқ дейтін діншіл философиялық ағым.

33. **Дедукция** – (лат. Deductio – сырын ашу) ойлаудың жалпыдан – жалқыға, бүтіннен бөлшекке көшіп нәтиже шығару әдісі.

34. **Диалектикалық материализм** – әлем өздігінен дамитын, дүниеден тыс ешбір күшті қажет етпейтін материалдық жүйе ретінде қарайтын философиялық бағыт.

35. **Детерменизм** – (лат. Determino (deterino) анықтау – табиғатта, қоғамда және психикалық құбылыстарда болатын жалпы өзара байланыстылығының себептерін, себептігінің заңдылығын зерттейтін ілім.

36. **Дуализм** – (лат. duo – екеу) дүниенің негізгі бір-біріне бағынбайтын, тепе-тең екі нәрседен – рух пен материядан басталады деп танып, материализм мен идеализмді үйлестіруге тырысатын ағым.

37. **Жаһандандыру** – тұрақты әлемдік шаруашылық байланыстар әсерімен қалыптасқан әртүрлі елдер мен аймақтардың жалпылық белгілер мен өмір сүру көріністері.

38. **Жан** – адамның психикасы мен ішкі дүниесін білдіретін тарихи өзгермелі көзқарас. Дін мен идеалистік философияда денеден тәуелсіз өмір сүретін ерекше материалдық емес субстанция.

39. **Жаттану** – адамның әрекеті мен оның туындысының объективтік түрде дербес бір күшке айналып, оның өзіне билік жасап, қарсы тұратынын білдіретін философиялық-әлеуметтік категория.

40. **Жүйе** – реттелген қатынастағы элементтердің жиынтығы.

41. **Заттану** – адам мүмкіндіктерінің затқа көшірілуі, әлеуметтік-мәдени мәнге ие болуы. Бұған кері процесте заттың мәні, адамның игілігіне айналып, адам мәдени жан ретінде қалыптасады.

42. **Заң** – нақтылы дүние мен қажетте қайталанып отыратын құбылыстардың байланысын бейнелейтін категория.

43. **Құбылыстардың жүйелі түрде өзгеруіне себепші** болатын, ішкі, тұрақты мәнді.

44. **Идеализм** – (гр. idea- дәлме діл, көрініп тұрған нәрсе, бейне) рухты негіз деп санайтын философиялық ілім.

45. **Индукция** – ойлаудың жекеден жалпыға көшіп, қорытындылар шығаратын ойлау әдісі.

46. **Иррационализм** – (лат. irrationalis – ақылсыз, санасы, ақыл жетпейтін) философиядағы ағым, танымда ақыл күшін мойындамайды, оған тіпті шек қояды, сонымен болмыстың мәніне ақылдың жетпейтінін уағыздайды.

47. **Идеалдық** – объективтік әлемнің субъективтік бейнесі. «Идеалдық дегеніміз – адам санасына енгізілген және онда қайта қорытылған материалдықтан басқа ешнәрсе де емес» (К. Маркс).

48. **Имманенттік** – (лат. Immanens) бір дененің ішінде орналасқан) заттың, құбылыстың немесе процестің іштей өзіне тән қасиеті.

49. **Кеністік** – материя болмысының жалпы формасы, барлық материалдық жүйелердің ұзындығының, құрылымының, қатар өмір сүруі мен әрекеттігінің сипаты.

50. **Категориялар** – (гр. Kategoria – пікір айту, куәгерлік) объективтік нақты құбылыстардың заңдылығы мен олардың негізгі қасиеттерін бейнелейтін ең жалпы түсінік.

51. **Комплекс** – көптеген элементтерді жинақтайтын кіші жүйелерден тұратын күрделі жүйе.

52. **Концепция** – негіз болатын ой, мазмұнын топтастыру, негізгі көзқарас.

53. **Креационизм** – (лат. creation – жасау) – құдайдың әлемді жоқтан жасауы туралы діни ілім.

54. **Қажеттілік пен еркіндік** – адам әрекеті, табиғат пен қоғамның объективтік заңдары арасындағы қатынастарды білдіретін философиялық категория.

55. **Қозғалыс** – материяның өмір сүру тәсілі, жалпы атрибуті, «бұл көрінген өзгеріс» (Ф.Энгельс).

56. **Қоғам** – адамдардың тарихи дамып отыратын өмір сүру формасы, материалдық әлемнің табиғаттан бөлектенетін бөлігі.

57. **Материализм** – сыртқы дүниенің объективті өмір сүруін, оның мәңгі шексіз тіршілігін мойындаушылық, материяны алғашқы деп танитын философиялық ағым.

58. **Метафизика** – дүниені өзгермейтін, қозғалмайтын, дамымайтын құбылыс деп түсіну және ойлау тәсілі.

59. **Мораль** – (лат. Mores – әдет-ғұрып) қоғамдық сананың бір формасы, қоғамдық өмірдің барлық салаларында адамдардың мінез-құлқын реттеу функциясын атқаратын әлеуметтік институт.

60. **Материя** – (лат. material – зат, нәрсе, материал) философиядағы заттардың түпкі тегі, белгілі бір бастапқы зат – «материя адамға оның өзінің түйсігі арқылы мәлім болатын, біздің түйсіктерімізге тәуелсіз бола тұрып, оның сол түйсіктеріміз арқылы

көшірмесі, суреті түсетін объективтік реалдылықты белгілеу үшін қолданылатын философиялық категория» (В.И. Ленин).

61. **Метод** – (гр. methods – бірдеңеге апаратын жол) қабылдау, құрал, таным тәсілі, белгілі бір түрдегі жүйелі қызмет.

62. **Методология** – (әдіс – сөз, түсінік, ілім) теориялық және практикалық қызметіндегі адамның принциптер жүйелері, ұйымдастыру тәсілі, сонымен бірге бұл жүйе туралы ілім.

63. **Модус** – (лат. modus – өлшем, тәсіл) атрибуттан өзгеше қасиет, заттардың кейде қайталанатын қасиетін белгілеуге арналған философиялық термин.

64. **Монада** – (гр.monas – біреу) болмыстың құрылымдық субстанционалдық бірлікті білдіретін философиялық термин.

65. **Монизм** – (гр. monos – біреу, жалғыз) философиялық бағыт, идеалистік ұғымдарда – рух, материалистік ұғымдарда – материя.

66. **Монотеизм** – (гр. monos біреу және theos – құдай) бір құдай, бір құдайға табыну.

67. **Мессионизм** – орыс философиясының ерекшелігі – әулиелік сипаты, ол тарихи дамуда болжап шешу құралы, әрі әлеуметтік өмір барысында басқару, болжау қабілеті.

68. «**Москва – үшінші Рим**» - орыс мемлекетіне христиан әлемін ислам қоғамынан құтқару рөлін жүктейтін доктрина.

69. **Мифология** – (гр. mytos – аңыз және logos- ілім) қоғамдық сананың түрі, дүниені түсінудің бұл архаикалық түрі біздің ертедегі адамдар өмірінде маңызды рөл атқарды. Алғашқы қауым адамын табиғатпен үйлесімді біріктіре білді, рулық өмірді реттеп отырды. Миф – қоршаған ортаны қиял, керемет, құндылық жүйелері, ғылыми білімнің бастауы, дүниені эстетикалық сезінуі және ғажап ретінде қабылдауға мүмкіндік берді.

70. **Неопозитивизм** – XX ғ философиясындағы позитивизмнің жаңа формасы. Басты идеясы – философия ғылым тілі – логиканы талдап жасау. Негізгі мақсаты – философияны дүниеге метафизикалық көзқарас мәселелерін ажырату. Неопозитивизм өкілдері ғылымның объективтік заңдылықтарын мойындамады. Неопозитивизм – философиялық бағыт.

71. **Ноосфера** – ақыл-ой сферасы, адамның мүддесі мен болашағы үшін биосфераның ақылмен мақсатты дамуы.

72. **Натурфилософия** – табиғат философиясы, философияның алғашқы түрінің ойлау тақырыбы космос болды. Түсініктің мазмұны философия түрінің тарихи даму барысынан өзгеріп отырды.

73. **Номинализм** (лат. nomen – есім, атау) ол философиялық ағым. Жалпы идеялар, бос сөз, жеке заттарға адам тарапынан берілетін

атаулар ғана шын өмір сүретін тек жеке заттар, ал адам болса – сол жеке заттар мен құбылыстарды ғана танып-біледі.

74. **Неотомизм** – XIX ғ. 70-ші жылдары пайда болған, әсері үлкен діни-философиялық мектептердің бірі. Ф. Аквинский ілімінің негізінде сенім мен ақыл-ойдың үйлесімділігі мен сенім ақиқаттығының алғышарттығына жүгінеді. Ол Ватикан шіркеуінің теориялық басты қаруы. Ол философиядағы христиан дінінің дәстүрін, догмалық идеялары мен теорияларын сипаттайды.

75. **Неофрейдизм** – қазіргі заман философиясының бағыты, классикалық психоанализді социологиялық және этнографиялық теориялармен қосу. Неофрейдизмнің З. Фрейдтің биологизмінен айырмашылығы, тұлға – қоғам мен мәдениетте айқындалады.

76. **Онтология** – субъекті мен оның әрекетінен тәуелсіз өмір сүретін, болмыс туралы философиялық ілім.

77. **Объективтік дүние** – адам санасында тәуелсіз өмір сүретін барлық көріністегі нақтылық.

78. **Объект** – табиғат, қоғамдық қатынастар, яғни объект дегеніміз – материалдық және теориялық тұрғыдан нақты тарихи іс-әрекет барысында субъекті игерген бөлігі.

79. **Объективтік идеализм** – бұл философиядағы ағым, дүниенің негізі ретінде объективті өмір сүретін идеалдық мән, яғни адам санасынан сырт және тәуелсіз рух (құдай, абсолют, әлемдік ақыл, т.б.

80. **Өзіндік сана** – адам мен қоғамның өз санасын, өнегелік бейнесі мен мақсат-мүддесін түсінуі. Сана дамуының ең жоғарғы деңгейі.

81. **Өмір философиясы** – иррационалдық философиялық ағым, орталық категория ретінде «өмір» алынады. Материяға, не рухқа қатысы жоқ бір бүтін нақтылықты интуитивтік ұғыну. Өмір философиясы, механикалық материализмнің кемшіліктерін идеалистік тұрғыдан жеңуге әрекет жасады.

82. **«Өзіндік зат»** - Кант философиясының негізгі ұғымы, зат мәнінің өмір сүруін көрсететін, біздің санамыздан тыс өмір сүретін, бірақ тануға, тәжірибе жасауға болмайды. Құдай – бостандық, т. б.

83. **Пантеизм** – (гр. pan – бәрі және theos – құдай) құдай мен әлем біртұтас деп танитын, құдіретті табиғатпен балаған философиялық ілім.

84. **Патристика** – (лат. pater - әке) шіркеу әкелерінің ілімі, IV-VIII ғ. байланысты.

85. **Перипатетиктер** – (гр. peripatetikos – серуен кезінде жасалатын) – Аристотельдің ізбасарлары.

86. **Плюрализм** – (лат. Plurais – көптік) дүниенің негізгі бір-бірімен байланыссыз, белгілі бір бастамасы жоқ, рухани мәндерден дейтін ілім. Болмыстың негізінде көптеген (жер, су, рух, т. б.) нәрселер бар деп санайды.

87. **Позитивизм** – (positivism – дұрыс пікір) ғылым негізіндегі білім, ғылымның нәтижесі, синтезі және философиялық зерттеудің танымдық маңызын теріске шығаратын бағыт.

88. **Прагматизм** – (гр. pragma – іс-әрекет) субъективтік идеалистік философиялық ілім, бұл философияның негізгі принципі – қандай ой-пікір немесе іс-әрекет болса да, егер ол пайда әкелсе – шын, басқаша болса – жалған.

89. **Психоанализ** – психотерапия мен психологиялық ілім әдісі, орталық мәселесі психикалық процестер мен дәлел (мотивация) болды. З. Фрейд ұсынған жүйке және психикалық аурулардың жалпы теориясы мен емдеу әдісі.

90. **Принцип** – білімнің негізгі тезистері, ғылым.

91. **Практика** – (гр. praktikos – іс-әрекет) табиғат пен қоғамды тануға, өзгерту мен қайта құрудағы заттық-сезімдік іс-әрекет.

92. **Психика** – (гр. psych – душа). Жоғары ұйымдасқан материяның қасиеті, субъектінің объективтіні нақтылықты бейнелеудегі ерекше түрі.

93. **Политеизм** – (гр. Poly – көп, theos - құдай) – көп құдай, бірнеше құдайға құлшылық ету.

94. **Рационализм** – (лат. ratio – ақыл) танымның негізін ақыл деп санайтын философиялық ағым. Ол танымның басты қаруы, сонымен бірге ақиқаттың өлшемі. Болмыстың, танымның, моральдің да негізі ақыл.

95. **Реализм** – (лат. realis – шындық, заттық) – бұл ілім бойынша шын нақтылық тек жалпы ұғым немесе әмбебаптық болады.

96. **Руханилық** – материалдық қажеттіліктердің дамудағы алғашқылығына қарамай, маңыздылығы жағынан екінші қатарға қойылатынын білдіретін қоғам мен адамның күйі.

97. **Секіріс** – сан өзгерісінің сапа өзгерісіне өтуі, сан өлшемнің шегінен асып, басқа сапаға жеткізуі.

98. **Секуляризация** – дін мен шіркеу үстемдігінен құтылу.

99. **Сенсуализм** – (лат. sensus – сезім) философиялық ағым, танымның көзі – сезім (түйсік) әрі ақиқаттың өлшемі деп санайды.

100. **Субстанция** – (лат. substantia – мән, негізінде не жатыр деген сөз) кейбір бастама немесе алғашқы негіз, объективтік нақтылық, оның өзіндік дамуындағы барлық түрлерінің ішкі бірлігі.

101. **Славянофильдер** – Ресейдің тарихтағы жолын уағыздайтындар, оны халықтың діншілдігі, ұжымдылығы және өнегелік құндылықтарға ұмтылысымен негіздейді.

102. **Скептицизм** – (гр. skeptikos – құрастырушы, зерттеуші, сынаушы). Объективтік шындықты танып-білу мүмкіндігіне сенбейтін, күдікке орын беретін философиялық концепция.

103. **Соборлық** – шешім қабылдау, қоғамның даму жолын таңдауды ұжым болып талдауды қажет ететін сананың, әрекеттің біріктіруші бастауы.

104. **София** – әлемнің даналығы, болмыстың рухани өзегі, құдаймен бірге туып, әлемді жасауға қатысады.

105. **Субъект** – қажеттілік, мақсатқа сай рухани және практикалық іс-әрекет жасайтын адам, әлеуметтік топ тарихи, нақты объектіні өзгертудің белсенді көзі.

106. **Субстрат** – (лат. sub – түпкі және tum - құрылыс) құбылыстың жалпы материалдық негізі. Әлемдегі бар құбылыстар мен процестердің субстраты, қозғалыстағы материя.

107. **Салыстырмалы (относительдік) ақиқат** – ол біршама дұрыс, негізінен алғанда дәл білім, бірақ толық емес, танып-білу үстінде толықтырыла, анықтала түседі, түзетіліп отырылады.

108. **Сапа** – объектінің тұрақты, негізгі қасиеттерінің жиынтығы, оның басқалардан айырмашылығының көрсеткіші. Сонымен қатар, ұқсас объектілерді сипаттайды.

109. **Сан** – объект қасиеттерінің мөлшері, объектілерді салыстыруға мүмкіндік туғызады.

110. **Сана** – жоғарғы ұымдасқан материяның қасиеті, адамның әлеуметтік жан ретіндегі жоғарғы психикалық белсенділік деңгейі, объективтік әлемнің субъективтік бейнесі. Өлшем – сан мен сапа көрсеткіштерінің бірлігін анықтайды, сан өзгерісінің сапаны сақтайтын шектері.

111. **Субъективтік идеализм** – бұл философиядағы ағым, дүниенің болмыстың негізі ретінде адам санасы, адамның «менін» мойындайды.

112. **Софистика** – формальдік логика заңдары мен принциптерін арнайы бұзу, жалғанды ақиқат деуге арналған ойлар. Танымда релятивизм принципін абсолютке айналдырады.

113. **Схоластика** – (гр. scholasticos – мектептік) «мектеп философиясы» оның өкілдері христиан ілімін рационалды дәлелдеуге, жүйелеуге ұмтылады.

114. **Табиғат** – адам қоғамы өмір сүруінің табиғи жағдайлар жиынтығы.

115. **Таным** – адам іс-әрекетіндегі қоғамдық-тарихи процесс, ол адам санасында объективті шындықты бейнелеуге бағытталған «ойдың, объектіге мәңгі шексіз жақындауы» (В.И.Ленин).

116. **Теология** – (гр. theos – құдай және logos- ілім) дін ілімі, құдайдың мәні мен әрекеті туралы діни жүйенің жиынтығы.

117. **Теодицея** – (гр. theos- құдай және құқық, әділдік) – «құдайды ақтау», философияда құдайшылықты, жаратушыны мадақтау жайындағы ағым.

118. **Телеология** – (гр. мақсат-мүдде, ілім) алғашқы кезден бастап табиғат әлемнің мақсатқа сәйкес дамуы және өмірдің барлық құбылыстарының түпкі мақсаты бар деп түсіндіреді.

119. **Теоцентризм** – (тео –құдай, орталықта) адамның мінез-құлқын, қоғамды анықтайтын күш – (Құдай, ол барлық әлемді, тіршілікті жаратушы).

120. **Тітіркену** – тірі дененің бейнелеу формасы, жүйке жүйесі жоқтарының ерекшелігі.

121. **Тіл** – ойлаудың белгілер жүйесі, адам қарым-қатынасының, ойлауының құралы ретінде сананы айқындайтын шындық.

122. **Тұлға** – әлеуметтік іс-әрекеттің субъектісі ретіндегі жеке адам, оның қасиеті қоғамның нақты-тарихи жағдайында анықталады.

123. **Трансценденталдық апперцепция** – тәжірибеге дейінгі сезімнен тыс шындықты қабылдау, сезімдік және рационалдық сараптау білімінің синтезі.

124. **Трансцендентті** – тәжірибеден тыс жатқан, ақылмен, санамен түсініп білуге болмайтын идеалистік ағым.

125. **Триада (үш таған)** – Гегельдің идеалистік философиясындағы диалектикалық дамудың үш сатылығы: бұл көзқарас табиғат пен қоғамның шын даму жолына қайшы.

126. **Томизм** – (лат. Thomas –Фома) – Ф. Аквинский негізін қалаған, католицизм теориясындағы ағым, діни догматиканы ақыл-ой ережелеріне орынды қосуға тырысқан католиктік философияның қайнар көзі.

127. **Теория** – қандай да болсын құбылысты түсіндіруге бағытталған ұғымның, идеяның, белгілі бір көзқарастың тұжырымдалған қорытындысы. Теория ғылымның түрі, заңдылықтар жиынтығы және құбылыстардың қалай немесе қандай екенін түсіндіретін, мызғымайтын беріктігі. Бұл ілімнің болашақта теріске шығарылуы немесе анықтала түсуі мүмкін емес, ол сөзсіз айқын.

128. **Терістеу** – даму үстіндегі объектінің кезеңдері арасындағы қатынастың бір түрі. Диалектикалық терістеу – өткен кезең қасиеттерінің толық жойылмай, жаңадан өзгеріп сақталуын білдіреді.

129. **Уақыт** – материя болмысының жалпы формасы. Барлық материалдық жүйенің өзгеруі мен даму түрінде уақыттың айнымайтын белгілі бағыты. Ол өткеннен, болашаққа жылжиды. Өткенді өзгертуге де және оған қайта оралуға да болмайды.

130. **Фатализм** – алдын ала жазылып қойылған тағдырға, оның міндетті түрде орындалатынына сену.

131. **Философия** – болмыстың әмбебаптық заңы мен принциптері туралы ғылым; болмыс пен танымның жалпы принциптері, адамның дүниге қатысы, табиғат, қоғам және ойлаудың жалпы даму заңдары туралы ғылым.

132. **Эклектика** – қарама-қарсылықтарды ешбір дәлелсіз бір-біріне қосу.

133. **Эволюция** – объектінің сандық көрсеткіштерінің белгілі бір сапа деңгейінде дамуы.

134. **Экзистенциализм** – (тіршілік философиясы) – философиядағы иррационалистік бағыт. Экзистенциализмнің идеялық көздері – өмір философиясы. Басты мәселесі: адам болмысы, оның мәні мен тағдыры. Категориялары: жалғыздық, жауапкершілік, үрей, ажал, шекаралық жағдай, бостандық.

135. **Эмпиризм** – гносеологиядағы бағыт, ақиқат білімнің бірден-бір көзі сезімдік тәжірибе деп санайды.

136. **Эсхатология** – (гр. eschatos –соңғы және logos – ілім, сөз) әлем мен адамзат тағдырының ақыры туралы, ақырзаман мен тозақ туралы діни ілім.

Әдебиеттер тізімі

1. Алексеев П. В., Панин А.В. Философия . Учеб. М.: 1996.
2. А.Қасабек Тарихи-философиялық таным. Оқу құралы. Алматы. ҚазГЗУ. 2002.
3. Алтаев Ж., Ғабитов Т. Т.б. Философия және мәдениеттану. Алматы, 1998.
4. Алтаев Ж., Касбек А., Мұқамбетәлі Қ. Философия тарихы. Алматы, 2000.
5. Ақназаров Х. З. Философия тарихынан дәрістер курсы. Алматы, 1992.
6. Әбішев Қ. Философия. Алматы: Ақыл кітабы, 2001.
7. Әбішев Қ., Әбжанов Т. Философия тарихындағы таным теориясы мен метод проблемасы. Алматы, 1990.
8. Бейсенов Қ. Философия тарихы. Алматы, 1992.
9. Блинников Л.В. Великие философы. (Словарь-Справочник) М.: 1991.
10. Введение в философию. Под ред. Фролова Н.Т. М.: 1989.
11. Есім Ғ. Фәлсафа тарихы. Алматы: Раритет, 2004.
12. Есім Ғ. Сана болмысы. 1-9т. Алматы, 1994-2004.
13. История философии в кратком изложении. М.: 1944.
14. История философии (Россия-Запад-Восток). М.: 1994.
15. Касабек А. , Алтаев Ж. Қазақ философиясы. Алматы, 1998.
16. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. Алматы, 2003.
17. Краткая философская энциклопедия. М.: 1994.
18. Қазақ даласының ойшылдары. 1– 4 к. Алматы, 2001.
19. Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік. Т.Ғабитов, А.Т. Құлсариева. – Алматы, 2004.
20. Мамардашвили М. Лекции по античной философии. М.: 1998.
21. Мир философии. (в.2-х частях). М.: 1991.
22. Орынбеков М. С. Ежелгі қазақтың дүниетанымы. Алматы, 1994.
23. Орлов В. В. Основы философии. Учеб. пособие. Пермь, 1991.
24. Радугин А. А. Философия. Курс лекций. М.: 1995.
25. Сатыбекова С. Х. Аль-Фараби. Философия трактаты. Алматы, 1972.
26. Сегизбаев О. А. Казахская философия. XV-начала XX века. Алматы, 1996.

27. Современная западная философия: Словарь. М.: 1991.
28. Современная философия. Словарь. М.: 1996.
29. Сулейменов И. Лекции по философии. Алматы, 1999.
30. Философия . Учебник для вузов / отв. Кохановский А. Н. Ростов, 1996.
31. Философия. Учеб. пособие / под ред.Лавриенко В.М.: 1996.
32. Философский энциклопедический словарь. М.: 1983.
33. Хрестоматия по философии. Учеб. пособие. М.: 1995.
34. Хрестоматия по философии. Учеб. пособие / под ред. Алексеева. М.: 1991.
35. Чаньшев А. Н. Курс лекции по древней и средневековой философии. М.: 1991.

Мазмұны

Кіріспе: Философия пәні мен қызметі	3
I тарау. Философия тарихының дамуы.....	20
1.1. Ежелгі Шығыс философиясы	22
1.2. Антикалық философия	41
1.3. Орта ғасыр философиясы	57
1.4. Қайта өрлеу және жаңа заман философиясы	70
1.5. Немістің классикалық философиясы	84
1.6. XIX ғасыр философиясы	98
1.7. XX ғасыр философиясы.....	108
1.8. Орыс философиясы.....	123
1.9. Отандық философия.....	136
II тарау. Теориялық философия	158
2.1. Онтология: ұғымдары мен қағидалары	158
2.2. Даму-диалектика ілімі	177
2.3. Адамның рухани әлемі. Сана.....	186
2.4. Таным теориясы.....	197
III тарау. Адам және қоғам философиясы	210
3.1. Философиядағы адам мәселесі.....	210
3.2. Қоғам. Философиялық талдаудың негізі	218
3.3. Аксиология. ҒТП және экология	229
Қосымшалар.	
Философия пәнінен сынаққа арналған бағдарлама	
сұрақтар.....	237
Студенттің өзіндік жұмысына арналған қажетті шығармалар	
тізімі	241
Сөздік.....	246
Әдебиеттер тізімі.....	257

Оқулық басылым

Әденов Сейіттай Төлеутайұлы
Хожамқұл Алтай Хожамқұлұлы
Котошева Ғайни Кенжетайқызы
Кудерина Айжан Нурхамитқызы

ФИЛОСОФИЯ

Оқу құралы

РБ меңгерушісі
Редакторы
Техн. редакторы
Компьютерде беттеген

З.А. Ғұбайдулина
К. Мүптекеқызы
Ж. Н.Байменова
А. И. Бейсебаева

Басуға қол қойылды

Пішімі 60 x 84. 1/16. Ксерокстік қағаз. Көлемі 16,5 есепті-баспа табақ.
Таралымы 500 дана. Тапсырыс № 62. Бағасы келісімді.

Қ. И. Сәтпаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық университетінің
басылымы. ҚазҰТУ-дың Ғылыми-техникалық баспа орталығы.
Алматы, Ладыгин көшесі, 32